

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

УДК 930:39(477)”18/20”

КИРИЧЕНКО Юлія Тарасівна

**КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ ТА НАЦЮГЕНЕЗУ В
ЕТНОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник –

КАПЕЛЮШНИЙ Валерій Петрович,

доктор історичних наук, професор

Київ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Джерельна база та історіографія дослідження.....	13
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	13
1.2. Джерельна база дослідження.....	62
РОЗДІЛ 2. Формування українського етносу у висвітленні	
науковців другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.....	78
2.1. Уявлення про походження та етнічний розвиток українського	
народу в історіографії рубежу ХІХ – ХХ ст.....	78
2.2. Історико-етнологічна концепція М. Грушевського та її роль	
у формуванні наукових уявлень щодо етногенезу українців.....	93
РОЗДІЛ 3. Висвітлення етнічного розвитку українського народу	
в історіографії радянського періоду та в працях істориків діаспори.....	105
3.1. Етногенез та етнічна історія українців	
у радянській історіографії.....	105
3.2. Проблема виникнення й ранніх етапів історичного розвитку	
українського народу у зарубіжній україністиці.....	117
3.3. Формування української нації у висвітленні	
істориків діаспори.....	139
РОЗДІЛ 4. Український етно- та націогенез в сучасних	
історико-етнологічних дослідженнях.....	152
4.1. Проблема походження українського народу	
в сучасній історіографії.....	152
4.2. Сучасні концепції етнонаціонального розвитку українців.....	165
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	200

ВСТУП

Актуальність дослідження. В історичній науці проблема походження та етапів етнічного розвитку окремих народів належить до таких, що привертають найбільшу увагу науковців та широких кіл громадськості. Навколо тематики етно- та націогенезу традиційно точаться гострі дискусії, у цій сфері виникають сміливі гіпотези та ідеї, частина яких утверджується згодом на основі ретельного підбору аргументів, а інші йдуть у небуття або перетворюються на псевдонаукові вчення. Величезний вплив на розробку даної проблематики чинять суспільно-політичні явища та процеси, різноманітні ідеологічні чинники. З огляду на це, становлення етногенетичних знань можна визнати одним із найбільш цікавих об'єктів історіографічного вивчення.

Проблема походження українців та етнічної основи, на якій формувалася модерна українська нація, викликала неабиякий інтерес в інтелектуальному середовищі ще в епоху пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Неупередженому науковому дослідженню даної проблеми суттєво перешкоджав тривалий бездержавний етап існування українського народу, а також спроби використання етногенетичних питань для досягнення політичних та ідеологічних цілей. Попри це, можна говорити про наявність фундаментальної наукової традиції вивчення етногенезу українського народу та формування української нації, яка спирається на ґрунтовний аналіз широкого кола історичних джерел.

Наявність певної сталої традиції етногенетичних досліджень не заперечує того факту, що численні аспекти даної проблематики залишаються предметом гострих дискусій. На сьогоднішній день існує широке розмаїття концепцій, теорій та підходів до вивчення етногенезу українців та формування модерної української нації. Серед них наявні як виважені науково аргументовані версії, так і псевдонаукові ідеї. Водночас, усі вони, тією чи іншою мірою, впливають на самоідентифікацію українців, ставлення до власного етнічного коріння, сприйняття сучасних суспільно-політичних процесів, а також загалом на

формування громадської думки як в Україні, так і за її межами. З огляду на це, важливим завданням етнологічної науки є вивчення та систематизація гіпотез та концепцій походження українського етносу та нації, виявлення характерних тенденцій становлення наукового знання про етно- та націогенез українців, з'ясування ролі і значення різноманітних наукових та суспільно-політичних чинників впливу на розвиток етногенетичних досліджень.

Певні кроки у напрямку історіографічного вивчення проблеми вже зроблені такими дослідниками як Н. Бондаренко, К. Івангородський, А. Момрик, Н. Юсова тощо. Достатньо докладно розроблені такі проблеми, як історіографія етногенезу східних слов'ян, феномен «давньоруської народності» у дослідженнях радянського часу, етногенетичні концепції середньовічної та ранньомодерної доби тощо.

Водночас, чимало аспектів проблеми залишилися поза увагою науковців. Зокрема, актуальним залишається визначення внеску українських істориків кінця XIX – поч. XX ст. у становлення етногенетичних досліджень. Виважену наукову оцінку слід дати радянській історіографії з даної проблематики. Потребують додаткового вивчення теорії походження українського етносу й нації, які висувалися науковцями української діаспори. Малодослідженою залишається проблема розвитку наукових знань щодо формування модерної української нації та узгодження цих знань із науковими концепціями етногенезу українців. Прискіпливої уваги етнологів вимагає новітній науковий доробок з етногенетичної та націологічної проблематики, який швидко нагромаджується упродовж останніх десятиліть. Зазначене широке коло наукових проблем визначає актуальність даного дослідження.

Не дивлячись на попередні спроби дослідження поставленої нами проблеми, на сьогодні відсутні дисертаційні роботи, в яких би одночасно проводився комплексний історіографічний аналіз проблем етно- та націогенезу українського народу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової тематики історичного факультету Київського

національного університету імені Тараса Шевченка «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11БФ046-01) та пов'язана із науковими дослідженнями кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Дисертація виконана за напрямком «Історія етнологічної науки» спеціальності 07.00.05 – етнологія.

Об'єктом дослідження є історико-етнологічні дослідження, присвячені проблемам українського етно- та націогенезу.

Предметом дослідження є наукові концепції та погляди українських і зарубіжних науковців на проблему зародження й розвитку українського етносу та формування української нації.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від середини ХІХ ст. до 2016 року. Нижня хронологічна межа обумовлена появою перших науково обґрунтованих концепцій етногенезу українського народу, які базувалися на залученні широкого кола опублікованих та неопублікованих історичних та археологічних джерел. Верхня хронологічна межа знаменує сучасний стан дослідження проблеми походження українського народу та формування модерної української нації.

Територіальні межі дослідження визначені його об'єктом та предметом й розглядаються у двох вимірах. Згідно першого з них, територіальні межі дослідження окреслені етнічними межами українського народу, а особливо тими регіонами, де відбувалися визначальні процеси етногенезу українців й творення української нації. Враховуючи історіографічний характер дослідження, зокрема, той факт, що вивченням етногенетичної проблематики займалися українські та зарубіжні науковці, дисертація охоплює ті країни та регіони, де були написані та опубліковані відповідні історіографічні джерела.

Метою дослідження є розкриття змісту та основних тенденцій розвитку наукових знань щодо етногенезу українців та формування модерної української нації в історіографічному доробку науковців другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.

Досягнення поставленої мети вимагає розв'язання наступних дослідницьких завдань:

- здійснити аналіз джерел та історіографічних праць, присвячених тематиці дослідження;
- з'ясувати внесок українських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у вивчення проблеми походження українського народу;
- виявити основні підходи та концепції радянської історіографії щодо етногенетичного розвитку українського народу;
- визначити тенденції розвитку знань щодо етно- та націогенезу українців у доробку дослідників української діаспори;
- охарактеризувати сучасний стан дослідження проблеми походження українського етносу та нації;
- окреслити на основі наявних праць недостатньо вивчені аспекти проблеми, визначити напрями майбутніх дослідницьких пошуків.

Методологічна основа дослідження. Дисертація виконана на загальнонаукових принципах історизму, ціннісного підходу та системності. Відповідно до принцип історизму простежується формування ідей пов'язаних з концепціями українського етно- та націогенезу та їх зміну чи модифікацію починаючи з середини ХІХ ст. і до сьогодення.

Відповідно до принципу історизму всі історичні факти, явища та події, що торкаються формування концепцій етно- та націогенезу разом з їх висвітленням в історіографії розглядаються у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. Простежено спадковість розвитку знань з поставленої проблеми, що охоплює історію формування та подальшу розробку концептуальних підходів до висвітлення проблеми походження українського народу. В рамках цього принципу було виявлено також нові концепції етно- та націогенезу, що характерні для сучасного етапу розвитку етнологічної науки.

Ціннісний підхід передбачає аналіз інформації щодо поставленої проблеми в контексті її цінності з позиції сучасного стану розвитку наукового знання, а також орієнтує дослідника на окреслення перспективних напрямів наукових пошуків у майбутньому.

Згідно із системним підходом концепції українського етно- та націогенезу розглядаються як комплексна проблема, що складається із низки питань історико-етнологічного характеру, які вивчаються відповідно до предмету дослідження.

Крім загальнонаукових, застосовано низку спеціальних (історичних та міждисциплінарних) методів наукового пізнання, а саме: метод історіографічного аналізу та синтезу, компаративний, конкретно-історичний, типологічний, синхронний, проблемно-хронологічний, а також метод класифікації джерел, біографічний та ін.

Метод історіографічного аналізу та синтезу став необхідною передумовою критичного розгляду наукового доробку вчених з проблеми націогенезу із порівнянням отриманих ними результатів та встановленням повноти вивчення теми. Це, у свою чергу, дозволило критично оцінити результати досліджень вчених представників різних історіографічних шкіл, а також персоніфікувати їхній внесок у розробку поставленої проблеми разом з визначенням різниці в їх методологічних підходах.

Метод історіографічного аналізу включає вивчення соціокультурних передумов стану та розвитку історичної науки визначеного хронологічного періоду, а також дослідження результатів діяльності окремих наукових шкіл та конкретних істориків. В даному контексті було враховано низку чинників, що вплинули на формування історіографічної бази дослідження, яка охоплює політичну систему суспільства, його соціально-економічний розвиток, духовне життя та пануючу ідеологічну систему тощо.

Метод історіографічного синтезу дозволив глибше проаналізувати літературу радянського періоду з позиції класового підходу та матеріалістичного розуміння історії, згідно з яким історія науки сприймалась як

боротьба ідей та течій в науці, що віддзеркалювала класові відносини у суспільстві.

Таким чином, наукові взаємообумовлені методи історіографічного аналізу та синтезу дали змогу сформуванню цілісного бачення процесу формування в історіографії основних підходів до висвітлення проблеми етно- та націогенезу як українських, так і зарубіжних дослідників. Водночас поєднання цих методів у нашому дослідженні дало можливість об'єднати широку палітру поглядів різних вчених на поставлену нами проблему в межах виділених нами концепцій. Це, у свою чергу, сприяло більш глибокому історіографічному аналізу наявної літератури з проблеми походження українського народу.

Компаративний метод використано для співставлення уявлень, концепцій та поглядів різних вчених щодо проблеми етно- та націогенезу українців починаючи з кінця XIX ст. і до сьогодення. Використання порівняльного методу дало можливість зіставити різні підходи до висвітлення проблеми в працях радянських, пострадянських та зарубіжних вчених. Застосування цього методу дозволило також виявити об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливали на формування наукових висновків вчених-представників різних історіографічних шкіл. В результаті це дало можливість не лише простежити основні моменти пов'язані з поширенням найбільш популярних в наукових колах концепцій етно- та націогенезу українців починаючи з другої половини XIX століття, але й виявити новітні підходи до вивчення поставленої нами проблеми з урахуванням їх оригінальності та аргументованості.

Використання конкретно-історичного методу дало можливість простежити хто і коли започаткував дослідження поставленої нами проблеми, хто її продовжив та які нові результати було отримано.

Типологічний метод застосовано до виявлення й встановлення типового й жанрового розмаїття текстів, що стосуються проблеми становлення української нації. Цей метод використано також з метою наукового розчленування великого масиву історіографічних даних та наступного поєднання їх в процесі створення наукової картини історичної дійсності.

Синхронний метод дозволив проаналізувати праці з етно- та націогенезу, що були написані в межах одного історіографічного періоду, але з протилежних позицій. Яскравим прикладом тут може бути порівняльний аналіз радянської та діаспорної історіографії.

Проблемно-хронологічний метод дав можливість розбити достатньо широку проблему історіографічного дослідження етно- та націогенезу українців на низку вузких тем і окремих блоків, що вивчалися нами у хронологічній послідовності. В результаті нами було виокремлено історичні періоди в дослідженні зазначеної проблеми, в межах яких розглядалися окремі історіографічні підходи до вивчення походження українського народу. Це дозволило відтворити процес формування історіографічної бази дослідження з виділенням загальних та специфічних рис, а також виявити зміну поглядів на етно- та націогенез українців у визначених нами хронологічних межах з урахуванням новітніх підходів до цієї проблеми на сучасному етапі розвитку історико-етнологічних досліджень.

Застосування методу класифікації джерел дозволило нам розділити загальний масив літератури із поставленої проблеми на окремі групи, що характеризується спільною суттєвою ознакою. Були встановлені специфічні ознаки джерел як критерії їх спорідненості, що дало можливість добирати до них оптимальні методи наукового аналізу. В результаті, ми виявили особливості повторення інформації в історичних та історіографічних джерелах, а також встановили закономірності утворення джерел відповідно до певного історичного періоду та історіографічної школи разом з їх подальшим опрацюванням та використанням.

Біографічний метод дозволив виявити взаємозв'язок становлення особистості вченого, його життєвого шляху, впливу історичної епохи, суспільно-політичних та економічних умов на процес створення наукової літератури з поставленої нами проблеми. Проектування індивідуального життєвого шляху вченого на формування його наукової спадщини дало

можливість виявити вплив особистісного чинника на процес формування наукових гіпотез, пов'язаних з українським етногенезом та націєбудівництвом.

Перелічена сукупність методів дозволила ґрунтовно проаналізувати процес формування концепцій українського етно- та націогенезу з середини ХІХ ст. і до сьогодення з урахуванням низки факторів, що впливали на нього включаючи чинники суспільно-політичного та ідеологічного характеру. Використання загальнонаукових та спеціальних методів дослідження дало можливість розширити коло оцінок історичних та історіографічних фактів, що стосуються зазначеної проблеми.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації *вперше*:

- за проблемно-хронологічним принципом комплексно узагальнюється історіографія концепції українського етногенезу та націогенезу в етнологічній науці другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.;
- окреслено основні історіографічні періоди дослідження теми, обґрунтовано класифікацію джерельного комплексу;
- визначено й проаналізовано основні тенденції розвитку історичних знань про концепції українського етногенезу та націогенезу в етнологічній науці у визначений хронологічний період;
- виявлено та спростовано ряд фактологічних і аналітичних розбіжностей, що стосуються дослідження багатьох аспектів порушеної проблеми;
- визначено низку історичних та історіографічних аспектів проблеми, які потребують подальшої наукової розробки;

удосконалено:

- висновки попередників про перебіг формування концепцій українського етногенезу та націогенезу в етнологічній науці другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. з урахуванням факторів суспільно-політичного характеру, які впливали на цей процес;
- підходи дослідників щодо критичного аналізу сучасних тенденцій висвітлення концепцій українського етногенезу враховуючи новітні

досягнення європейських та американських вчених з поставленої проблеми;

отримали подальший розвиток:

- питання вивчення методологічної складової формування концепцій українського етногенезу та націогенезу в етнологічній науці другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.;
- підходи щодо висвітлення в історіографії проблеми формування українців як окремої етнонаціональної спільноти.

Отже, наукова новизна дисертації зумовлена сукупністю і масштабністю поставлених завдань. На сьогодні відсутні цілісні наукові праці, в яких аналіз концепцій українського етногенезу та націогенезу в етнологічній науці проводився у визначених хронологічних рамках з урахуванням усіх наявних джерел.

Аналіз великого масиву літератури, присвяченої концепціям українського етногенезу та націогенезу в етнологічній науці другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. передбачає різні підходи до групування історіографічних джерел, що повинно сприяти всебічному аналізу поставленої нами проблеми. Одним з напрямів вивчення поставленої проблеми є висвітлення відповідного наукового доробку провідних вчених, праці яких вирішальним чином вплинули на формування концепцій українського етно- та націогенезу (М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, В. Хвойка, І. Франко, М. Грушевський та ін.).

Наукове і практичне значення роботи полягає в тому, що висновки, основні положення і матеріали дослідження можуть бути використані в процесі викладання історії України, історії української етнології, українознавства у вищих та середніх навчальних закладах, у культурно-освітній роботі, а також для написання узагальнюючих і спеціальних праць з історії української історичної думки. Отримані результати дослідження дають можливість зробити критичний аналіз великого масиву літератури з проблеми етно- та націогенезу, виявити «білі плями», узагальнити та систематизувати наукові висновки щодо

походження українського народу разом з визначенням перспектив для подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Особистий внесок здобувача. Викладені наукові висновки належать дисертантові одноосібно та зводяться до проведеного в українській історичній науці комплексного історіографічного аналізу наукового доробку вітчизняних, діаспорних та зарубіжних вчених щодо проблеми етно- та націогенезу українців. Наукові публікації є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на кафедрі етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доповідалися на міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема: XII Міжнародній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2014: Історія» (Київ, 2014); XIII міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2015: Історія» (Київ, 2015); VIII міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету – 2015» (Київ, 2015); IX міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету» (до 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського) (Київ, 2016).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковані у 10-ти наукових працях – 6-ох наукових статтях у фахових виданнях (в тому числі 1-му закордонному виданні) та 4-ох публікаціях апробаційного характеру.

Особистий внесок здобувача. Дослідження здійснено самостійно, всі його положення та висновки обґрунтовані на основі власних досліджень дисертанта.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів (дев'яти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (836 позицій). Загальний обсяг дисертації – 280 сторінок, де основного тексту – 200 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Проблема походження українського народу є однією з найбільш складних в сучасній історіографії. Незадовго після формування перших концепцій етногенезу українців почали формуватися перші історіографічні узагальнення даної проблеми, які спочатку носили форму критики представників різних історіографічних шкіл, які відстоювали різні (інколи прямо протилежні) погляди на виникнення українців як етносу та їх трансформацію у націю. На сьогодні переважна більшість досліджень, що торкається поставленої проблеми, в тій чи іншій мірі, містить історіографічні узагальнення пов'язані з оглядами основних концепцій етногенезу українців разом з аналізом найбільш відомих дослідників, що працювали у цьому напрямі. Це стосується як статей, так і монографічних досліджень та підручників і посібників історико-етнологічного спрямування, що містять інформацію про етно- та націогенез українців. Зазначене питання ускладнюється тим, що теоретико-концептуальні засади автора щодо зазначеної проблеми визначали форму та напрям критики наявної історіографічної бази. Іншим фактором можна назвати ідеологізацію дослідження проблем етно- та націогенезу українців та напередвизначеність наукових пошуків у цій сфері запитами суспільно-політичного характеру. Це найбільш яскраво простежується в працях радянського періоду, де послідовно відстоюється теза про давньоруську народність як «колиску трьох братніх народів» (російського, українського та білоруського). Низка історико-етнологічних дисертаційних досліджень у відповідних розділах також містить історіографічні узагальнення вказаної проблеми, що є вимогою до написання подібних робіт.

Враховуючи те, що розробка проблем пов'язаних з етногенезом українців у більш-менш системному вигляді розпочинається з середини ХІХ ст., про окремі

історіографічні узагальнення поставленої проблеми ми можемо говорити дещо пізніше, а саме: з початку ХХ ст. Саме в цей час починають формуватися підвалини української національної історичної науки, фундамент якої заклав М. Грушевський. Вчений у своїй праці «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства», що вийшла друком 1904 р. фактично започаткував новий етап наукового дослідження проблеми походження українського народу.

Досить передбачуваними та одноманітними були історіографічні дослідження проблем етногенезу радянських науковців, що зводилися переважно до звеличення наукових здобутків вчених Радянського Союзу разом з критикою наукових теорій, так званих, «буржуазних націоналістів». Таким чином, історіографічна проблематика проблеми етногенезу українців радянськими вченими розглядалася лише побіжно.

Саме в контексті критики поглядів зарубіжних вчених можна розглядати дослідження В. Шушаріна присвячене історіографії Давньої Русі¹. Тут автор розглядає три концепції, що поширені в зарубіжній історіографії (заперечення Давньої Русі як особливого етапу в розвитку східного слов'янства; «торгівельну теорію» та норманізм), які аналізує з позиції ідеологічної та політичної боротьби західних країн проти Радянського Союзу².

Власне першими суто історіографічними дослідженнями проблем етногенезу східних слов'ян стали праці М. Брайчевського. Перше дослідження на цю тематику вийшло у 1965 р. у формі статті, в якій розглядалися теоретичні концепції проблеми етногенезу³. Ця праця була покладена в основу ґрунтовного

---

¹ Шушарин В.П. Современная буржуазная историография Древней Руси / В.П. Шушарин. – М.: Наука, 1964. – 304 с.

² Там само. – С. 12– 13.

³ Брайчевський М.Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу / М.Ю. Брайчевський // Український історичний журнал. – № 2. – К.: «Наукова думка», 1965. – С. 46– 56.

монографічного дослідження під назвою «Походження Русі», що вийшло вже через три роки після публікації статті¹. М. Брайчевський говорить про «Відсутність у радянській науці розробленої і загальноприйнятої теорії етногенезу, яка б могла бути покладена в основу дослідження проблеми виникнення кожного конкретного народу...»². Відповідно автор намагається сформулювати універсальну концепцію етногенезу шляхом аналізу всіх попередніх напрацювань у цьому напрямі.

М. Брайчевський досить слушно наголошує на тому, що попередні дослідники намагалися вивчати етногенез слов'ян взагалі, а це призводило до втрати конкретики, оскільки на сьогодні такого народу як «слов'яни» не існує, а існують конкретні слов'янські народи (в тому числі і українці) про етногенез яких ми і можемо говорити³.

Автор аналізує літописну традицію тлумачення походження слов'янських народів разом з різними її варіаціями включаючи запозичення з біблійних джерел. В античній літературі, яка мала надто стислий та уривчастий характер, на думку М. Брайчевського, не вистачає надійних методів дослідження та відповідного критичного ставлення до джерел. Дворянська ж історіографія XVIII – XIX ст., як російська так і українська «зовсім не просунула проблему етногенезу Русі від тієї стадії, на яку її піднесла давньоруська традиція ... про розселення східних слов'ян з наддунайської прабатьківщини»⁴.

В подальших дослідженнях, на думку автора, починає потроху зникати хибний підхід закладений попередніми вченими – сприйняття давньоруських літописів як абсолютно достовірних і незаперечних джерел. Вершиною дворянської історіографії М. Брайчевський називає «Историю государства

---

¹ Брайчевський М.Ю. Походження Русі / Михайло Юліанович Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1968. – 224 с.

² Там само. – С. 17.

³ Там само. – С. 20.

⁴ Там само. – С. 6.

Российского» М. Карамзіна, де вчений «очищаючи історію від фантастичних домислів, відокремлюючи реальні свідчення джерел від усього наносного і міфологічного, ... прокладав шлях до створення принципово нової концепції, основаної на застосуванні нових критичних методів»¹.

М. Брайчевський також піддав критиці норманську теорію та її основного апологета М. Погодіна, проаналізував науковий доробок вчених-індоєвропеїстів (П. Шафарик, С. Соловйов, Л. Нідерле), подав огляд основних поглядів на проблему етногенезу М. Грушевського, дослідив здобуток археології у цьому напрямі (теорія автохтонізму В. Хвойка) та детально зупинився на працях радянських вчених. У перші роки радянської влади цієї проблемою займалися О. Шахматов та С. Платонов, але вже в 20 – 30-х роках головна увага радянських вчених була спрямована на розв'язання соціально-економічної проблематики, а питання етнічної історії була відсунута на другий план, у той час як проблема виникнення Русі вирішувалася на базі традиційного індоєвропеїзму².

На думку М. Брайчевського, з діяльністю наукової школи М. Марра розпочався новий етап у розробці проблем етногенезу східнослов'янських народів. Авторитет вченого як фундатора нового вчення про мову похитнувся в 1950 р., коли його було проголошено «вulgаризатором марксизму», що призвело до відродження класичного європеїзму, в тому числі і в сфері етнології. М. Брайчевський подав власну критику наукових поглядів М. Марра, де виділив низку помилок вченого, а саме: абсолютизацію процесів мовної інтеграції та ігноруванні процесів диференціації; заперечення того, що переселення, розселення та пересування окремих племен спричиняють виникнення нових мов; сильне захоплення співставленнями явищ з мов різних систем і сімей, призводило до втрати історичної конкретності в його

---

¹ Брайчевський М.Ю. Походження Русі / Михайло Юліанович Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 6– 7.

² Там само. – С. 11.

дослідженнях. В цілому ж за визначенням М. Брайчевського, незважаючи на велику кількість праць М. Марра та його учнів, проблема етногенезу східних слов'ян мало просунулася вперед¹.

Автор відзначив той факт, що глибокий інтерес до проблеми етногенезу східнослов'янських народів в радянській історичній науці виник наприкінці 30-х років у зв'язку з підготовкою до друку I тому «Історії СРСР», а особливо посилювався у роки Другої світової війни, а також в перші повоєнні роки на хвилі загального патріотичного піднесення радянського народу та підкресленої уваги до свого минулого. В цей час дослідження П. Третьякова, Б. Рибаківа, О. Удальцова, Б. Грекова, В. Мавродіна та ін., на думку М. Брайчевського, дозволили обґрунтувати автохтонну концепцію походження східнослов'янських народів. В основі всіх цих досліджень лежала теза про участь у процесі східнослов'янського етногенезу широкої палітри етнічних груп (скіфів, сарматів, аланів, фракійців та ін.)².

Завершує історіографічний аналіз східнослов'янського етногенезу М. Брайчевський працями 50-х років ХХ ст. В цей час, на думку вченого, залишалася низка нерозв'язаних проблем, що стосувалася поставленої проблеми, а саме: відсутність загального уявлення про характер етногенетичного процесу та відсутність узгодження основних категорій теоретичного характеру. Це у підсумку призвело до кризи етнологічної науки особливо в аспекті етногенетичних проблем³. Відповідно основним завданням на цей час, згідно з М. Брайчевським, було узгодження всіх теоретичних питань та вироблення загальної концепції етногенетичного процесу, яка б відповідала накопиченому етнографічному матеріалу та могла б розглядати його як єдину систему.

---

¹ Брайчевський М.Ю. Походження Русі / Михайло Юліанович Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 12– 13.

² Там само. – С. 14.

³ Там само. – С. 15– 16.

В 70-х рр. ХХ ст. ідеологічна складова радянської науки лише посилилась, що було пов'язано з посиленням боротьби комуністичної партії з проявами «українського буржуазного націоналізму». Радянські вчені фактично змушені були будувати свої дослідження етногенезу українського народу виключно в межах єдиної концепції про давньоруську народність як попередниці російського, українського та білоруського народу.

Враховуючи те, що будь-яке інакодумство в даному питанні серед радянських вчених було неможливе, то останні вважали за свій обов'язок критикувати та спростовувати наукові концепції українського етногенезу сформовані українськими вченими в період кінця ХІХ – початку ХХ ст., які суперечили ідейним основам радянської науки. Відповідно під жорстку критику підпадав і науковий доробок представників української діаспори, в основу яких були покладені переважно дослідження М. Грушевського про походження українського народу.

Як наслідок в 1971 р. вийшла стаття провідного радянського вченого К. Гуслистого¹ який досить детально проаналізував праці М. Грушевського та діаспорних науковців в аспекті висловлених ними поглядів про етногенез українців. Фактично автор виконував партійне доручення спрямоване на критику «націоналістичних тез» М. Грушевського та його послідовників про «відрубність» українського народу та його докорінну відмінність від російського². К. Гуслистий визнаючи те, що більшість діаспорних дослідників перейняли позицію М. Грушевського в питанні етногенезу українців, все ж таки намагається посилатися на окремих діаспорних вчених, зокрема М. Кордубу, які, на його думку, були прихильниками концепції давньоруської народності. Низка зауважень автора торкалася заперечення будь-якої спорідненості

---

¹ Гуслистий К. Про буржуазно-націоналістичні перекручення у дослідженнях етногенезу українського народу / Кость Гуслистий // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 1. – С. 41–51.

² Там само. – С. 41.

українців з трипільцями, на якій досить часто наголошували діаспорні вчені (Я. Пастернак та ін.)¹.

К. Гуслистий у своїй статті використовує цілу низку штампів радянської науки, а різкий та безапеляційний тон його заяв досить часто межує з особистими образами на адресу діаспорних вчених. Це яскраво простежується в оцінці наукових здобутків М. Чубатого, які він називає «вигадкою націоналістичного фальсифікатора». Всіх діаспорних вчених К. Гуслистий таврує як «зрадників батьківщини», а їхні наукові концепції називає «антинауковими» та «антиісторичними», в той час як головне завдання етнографів, на його думу, полягає у тому, «...щоб ще більше підпорядкувати свої дослідження практиці комуністичного будівництва, розвитку культури комуністичного суспільства»².

На увагу заслуговує також видана у Москві в 1976 р. збірка статей під назвою «Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев»³, де була вміщена історіографічна стаття В. Королюка «К исследованиям в области этногенеза славян и восточных романцев»⁴. Автор виділив низку радянських дослідників (філологів, етнографів та археологів), які

---

¹ Гуслистий К. Про буржуазно-націоналістичні перекручення у дослідженнях етногенезу українського народу / Кость Гуслистий // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 1. – С. 46.

² Там само. – С. 51.

³ Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев: Методология и историография / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики (Отв. ред: В.Д. Королюк). – М.: Наука, 1976. – 263 с.

⁴ Королюк В.Д. К исследованиям в области этногенеза славян и восточных романцев / В.Д. Королюк // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев: Методология и историография / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики (Отв. ред: В.Д. Королюк). – М.: Наука, 1976. – С. 6– 29.

в 30-х – 40-х рр. XX ст. займалися проблемою етногенезу східних слов'ян (О. Удальцов, М. Державін, С. Толстов, М. Артамонов, Б. Рибаків, П. Третьяков та ін.)¹. В цій статті була особливо підсилена ідеологічна компонента, яка крім вже традиційних наголосів на дружбу народів була спрямовано на протиставлення досягнень радянських вчених у порівнянні з науковими пошуками науковців «расистської Німеччини», які заперечували будь-які здібності слов'янських народів до самостійного політичного, економічного та культурного розвитку².

Як і М. Брайчевський В. Королук також піддає критиці етногенетичну концепцію М. Марра, що загальмувала дослідження проблем східнослов'янського етногенезу. Згідно з автором лише в кінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. ситуація змінилася та етногенетичні дослідження відновилися у повному обсязі. В цей час найбільшу активність проявляли археологи. Автор виділяє найбільш ґрунтовні дослідження з цієї проблематики, до яких відносить праці П. Третьякова, В. Седова та І. Ляпушкіна. В. Королук наголошує також на тому, що до вивчення проблем східнослов'янського етногенезу в цей час долучилися лінгвісти та антрополози, але саме за археологами автор визначає найбільший потенціал для вивчення поставленої проблеми. Він наголошує на особливому значенні видання під назвою «Археология СССР. Свод археологических источников», що здійснюється за ініціативою та під загальною редакцією Б. Рибаківа, яке повинно було забезпечити успіх вивчення етногенетичних процесів³.

---

¹ Королук В.Д. К исследованиям в области этногенеза славян и восточных романцев / В.Д. Королук // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев: Методология и историография / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики (Отв. ред: В.Д. Королук). – М.: Наука, 1976. – С. 6.

² Там само. – С. 6– 7.

³ Там само. – С. 7– 8, 11.

Загалом же стаття В. Королюка не дає якоїсь конкретної та детальної інформації щодо розробки в історіографії проблеми етногенезу саме українського народу, що пояснюється з, одного боку, широким предметним полем дослідження, яке охоплює літературу, що стосується не лише східних слов'ян, але й східних романців, а з іншого – тим, що автор не ставить собі завдання характеризувати літературу останніх років, а лише намагається подати лише в узагальненому вигляді, бібліографічну довідку про стан вітчизняних досліджень в області слов'янського етногенезу. Крім того, В. Королюк зовсім не згадує попередні дослідження поставленої проблеми, а також закордонні праці навіть в контексті критики.

На особливу увагу заслуговує низка досліджень історіографічного характеру М. Котляра, що вийшли у 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст.¹ Вже в першій своїй статті під назвою «Чого вони шукають у сивій давнині»² автор виступив як непримиримий борець із зарубіжною історіографією проблеми етногенезу східних слов'ян, особливо виступаючи проти досліджень представників української діаспори. М. Котляр, зокрема, критикує погляди В. Щербаківського та інших діаспорних вчених за те, що вони підтримували

---

¹ Котляр М.Ф. Чого вони шукають у сивій давнині / Микола Федорович Котляр // Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1974. – С. 39–58; його ж. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори / Микола Федорович Котляр. – К.: Політвидав України, 1974. – 80 с; його ж. Ідея давньоруської єдності в історичному розвитку російського, українського й білоруського народів / М.Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1980. – № 9. – С. 18–29; його ж. Київська Русь – колыска трьох братніх народів: До 1500-річчя заснування м. Києва / М.Ф. Котляр. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981. – 48 с.

² Котляр М.Ф. Чого вони шукають у сивій давнині / Микола Федорович Котляр // Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1974. – С. 39–58.

концепцію М. Грушевського про окремішність українського народу та його принципову відмінність від російського етносу. Для спростування поглядів закордонних вчених автор використовує класичну тезу радянської науки про те, що східні слов'яни були автохтонним населенням Східної Європи, з якого в подальшому сформувалися російський, українських та білоруський народи. Зрозуміло, що подібні погляди кардинально відрізнялися від наукових висновків українських діаспорних дослідників, які, по-перше, робили акцент на проблемах етногенезу українського народу, а по-друге, не визнавали концепції давньоруської народності як «колиски» трьох братніх слов'янських народів. Показовим в даному плані можуть бути дві тези В. Щербаківського про абсолютну відмінність праслов'ян від українців та те, що територія України стала прабатьківщиною всіх слов'ян¹.

В наступному своєму монографічному дослідженні, що також вийшло в 1974 р.² М. Котляр розвинув попередні погляди у напрямку більш жорсткої критики так званих «зарубіжних фальсифікаторів історичного минулого українського народу», під якими мав на увазі все тих же науковців української діаспори. Тут автор повторює та поглиблює свій попередній висновок про негативний вплив на розвиток української історичної науки досліджень М. Грушевського, оскільки саме він визначив напрям розвитку наукових досліджень в середовищі української діаспори. М. Котляр проаналізував також дослідження українських вчених, що торкалися проблем етногенезу українського народу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та пов'язав їх із науковими пошуками таких дослідників як Л. Цегельський, М. Голубець,

---

¹ Котляр М.Ф. Чого вони шукають у сивій давнині / Микола Федорович Котляр // Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1974. – С. 51.

² Котляр М.Ф. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори / Микола Федорович Котляр. – К.: Політвидав України, 1974. – 80 с.

М. Чубатий, Я. Пастернак та ін. Основне завдання автора зводилося до намагання спростувати всі наукові концепції, які не узгоджувалися з тезою про давньоруську етнічну спільноту як попередницю російського, українського та білоруського народів. Відповідно М. Котляр досить різко виступав проти твердження М. Грушевського та його ідейного послідовника в питанні етногенетичних досліджень М. Чубатого, про відсутність давньоруської народності та виведення українців з антів періоду перших століть нашої ери. Автор не погоджується з продовжувачем ідей М. Грушевського М. Чубатим, який на додачу до всього кваліфікує Київську Русь як «імперію», яку створили українці як головна нація, а крім них її населяли росіяни і білоруси. Тим більше М. Котляр не погоджувався з будь-якими твердженнями про «... українську етнічну сутність трипільців» та висновками про те, що вони можуть розглядатися як предки українців (М. Чубатий) чи засновниками окремих елементів української традиційної культури і мистецтва (Я. Пастернак)¹. В наступних своїх дослідженнях М. Котляр не додав нічого нового в аспекті висвітлення історіографії проблеми українського етногенезу, а лише повторював та розвивав свої попередні тези, тому ці праці не є предметом нашого дослідження².

---

¹ Котляр М.Ф. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори / Микола Федорович Котляр. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 21, 31, 49-52.

² Котляр М.Ф. Ідея давньоруської єдності в історичному розвитку російського, українського й білоруського народів / М.Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1980. – № 9. – С. 18-29; його ж. Київська Русь – колыска трьох братніх народів: До 1500-річчя заснування м. Києва / М.Ф. Котляр. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981. – 48 с.

В період «перебудови» продовжували виходити історіографічні дослідження, побудовані на попередній радянській ідеологічній платформі¹. Оскільки даний тип досліджень фактично не додавав нічого принципово нового в проблему вивчення літератури, присвяченій етногенезу українського народу ми не будемо зосереджувати свою увагу на їх аналізі.

В цей час до вивчення історіографії етногенезу українського народу долучаються такі вчені як П. Толочко² та В. Смолій³. П. Толочко позитивно оцінює надбання радянської історіографії в контексті розробки концепції давньоруської народності, хоча при цьому наголошує на різних поглядах радянських істориків етнічного розвитку давньоруського народу періоду феодальної роздробленості. Автор наводить погляди вчених (Н. Державін, В. Мавродін та ін.), які переоцінювали негативний вплив феодальної роздробленості на етнічний розвиток давньоруського населення та його подальший розпад, в той час як П. Толочко більш схиляється до поглядів Б. Рибаківа, В. Довженока та О. Козаченка, про єдність давньоруської народності навіть в період феодальної роздробленості⁴.

---

¹ Майборода О.М. Формування української народності: правда історії і клерикальні вигадки. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1986. – 48 с.; його ж. Критика буржуазних концепцій етногенезу українського народу / О.М. Майборода. – К.: Наукова думка, 1987. – 190 с.

² Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / Петр Петрович Толочко. – К.: Наукова думка, 1987. – 248 с.

³ Смолій В.А. Історіографія проблеми формування української народності. Радянська історіографія / В.А. Смолій // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії (В.Й. Борисенко, В.А. Смолій, Г.А. Сергієнко та ін.). Редакційна колегія: Ю.Ю. Кондуфор та ін. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1990. – С. 13– 20.

⁴ Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / Петр Петрович Толочко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 184– 185.

Проблемі історіографії етногенезу українського народу присвячений розділ колективної монографії «Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії» під авторством В. Смолія¹. Огляд стану вивчення проблеми автор розпочинає з др. пол. XVII ст. – з «Кройніки» Ф. Софоновича та анонімного «Київського Синописа». В. Смолій наголошує на тому, що історія українського народу подавалася в цей час у зв'язку з історією російського народу. В подальшому ж ці ідеї спадковості Русі Московської від Київської Русі були підхоплені та розвинені такими вченими як В. Татищев, М. Щербатов, М. Карамзін.² Автор аналізу твори XVIII ст. – П. Симоновського, О. Рігельмана, О. Шафонського, Я. Марковича та ін.³ Окремо В. Смолій досліджує науковий спадок дослідження проблем етногенезу українського народу у працях істориків пер. пол. XIX ст. – Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича, а також розглядає праці кінця XIX – початку XX ст. в контексті критик надбань української буржуазної історіографії. Автор дає огляд наукових здобутків у цьому напрямі. М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, І. Франка та О. Єфименко⁴.

Досить показовою є оцінка В. Смолієм наукових здобутків М. Грушевського в аспекті етногенезу українського народу. Так, зокрема, автор зазначає, що «Грушевський аж ніяк не нехтував історичними фактами, не ігнорував повідомлення джерел, а лише по-своєму їх тлумачив», також наголошує на тому, що вчений «...найповніше в тогочасній історіографії

---

¹ Смолій В.А. Історіографія проблеми формування української народності / В.А. Смолій // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії (В.Й. Борисенко, В.А. Смолій, Г.А. Сергієнко та ін.). Ред. колегія: Ю.Ю. Кондуфор та ін. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 12–39.

² Там само. – С. 21– 22.

³ Там само. – С. 22– 23.

⁴ Там само. – С. 24– 32.

сформулював концепцію «української» етнічної сутності і спадщини Київської Русі»¹.

Окремо В. Смолій розглядає сучасні немарксистські концепції формування української народності, аналізує праці істориків США, Англії, Німеччини та ін. зарубіжних дослідників. Першопочаткова незацікавленість закордонних істориків у вивченні етногенезу українського народу пояснюється, на думку автора, впливом російських буржуазних вчених, які емігрували за кордон після жовтневої революції. В. Смолій подає огляд основних ідей на питання походження українського народу представників української діаспори, а саме: В. Щербаківського, Я. Пастернака, М. Чубатого, О. Пріцака та ін.²

Аналізуючи радянську історіографію, автор досить слушно наголошує на відсутності єдиного понятійного апарату стосовно характеристики давньоруської народності, що пояснив запозиченням теоретичних основ дорадянської історіографії і перенесенням їх на новий ґрунт. В. Смолій вважає, що вирішенню термінологічної плутанини в цьому питанні сприяли праці Б. Рибаківа та В. Мавродіна, в яких уточнювалась та вводилась в обіг нова термінологія³. Автор аналізує також праці інших радянських вчених, зокрема, вважає дискусійним твердження О. Козаченка про антів як першу народність східних слов'ян⁴.

Про власні переконання В. Смолія, щодо проблем етногенезу українців, опосередковано можна зробити висновки враховуючи високу оцінку ним праць Л. Черепніна, які, на думку автора, були побудовані на величезному

---

¹ Смолій В.А. Історіографія проблеми формування української народності / В.А. Смолій // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії (В.Й. Борисенко, В.А. Смолій, Г.А. Сергієнко та ін.). Ред. колегія: Ю.Ю. Кондуфор та ін. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 29– 30.

² Там само. – С. 32– 39.

³ Там само. – С. 12.

⁴ Там само. – С. 13

документальному матеріалі та детально описували передумови та особливості створення давньоруської народності та її подальший розпад на три східнослов'янські народи¹. Водночас В. Смолій високо оцінював дослідження К. Гуслистого та М. Котляра стосовно проблем пов'язаних із формуванням та трансформацією давньоруської народності².

Якщо ж оцінювати наукові висновки В. Смолія в цілому, то незважаючи на певну критику немарксистських концепцій етногенезу українського народу, звеличення здобутків радянської історіографії, використання цитат Ф. Енгельса, які ми можемо розглядати як необхідну компоненту тогочасної радянської науки, автор зробив суттєвий крок вперед у напрямку більш об'єктивної та виваженої оцінки наукової спадщини вчених, яких раніше безапеляційно відносили до когорти «українських буржуазних націоналістів», вчених української діаспори, а також іноземних дослідників.

Разом з тим, вже в кінці «перебудови» починають з'являтися узагальнюючі монографічні дослідження та навчальні посібники, які містили нові підходи до вивчення історичного розвитку українського етносу. В таких працях були відповідно зміщені акценти в питанні критичного огляду історіографії проблеми. Тут варто виділити опубліковані тексти лекцій С. Макарчука та О. Турія³, в яких, хоча і зустрічаються цитати В. Леніна, але вже простежується прагнення до неупередженого розгляду питань, пов'язаних з етногенезом українського народу без використання ідеологічних штампів радянської науки.

---

¹ Смолій В.А. Історіографія проблеми формування української народності / В.А. Смолій // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії (В.Й. Борисенко, В.А. Смолій, Г.А. Сергієнко та ін.). Ред. колегія: Ю.Ю. Кондуфор та ін. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 13.

² Там само. – С. 14– 17.

³ Макарчук С.А. Український етнос: історичний розвиток / С.А. Макарчук, О.М. Турій. – Львів, 1990. – 51 с.

На окрему увагу заслуховують історіографічні дослідження вчених української діаспори, а також ті їхні роботи, що містять оцінки праць інших науковців, які прямо чи опосередковано стосуються проблем етногенезу українців. Діаспорні вчені могли вільно висловлювати свої думки та об'єктивно аналізувати дослідження вчених, які в Радянському Союзі кваліфікувались як «українські буржуазні націоналісти». Тому не дивно, що перші праці історіографічного характеру, що публікувались в діаспорі, стосувалися концепції етногенезу українського народу М. Грушевського. В даному контексті на увагу заслуговує стаття В. Щербаківського «Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології», опублікована 1941 р. в Празі¹.

В зазначеній статті автор критикує праці М. Грушевського, але ця критика носить виважений і конструктивний характер та принципово відрізняється від позиції радянський вчених в цьому питанні. Сам В. Щербаківський про це говорить так: «... дискусії на Радянській Україні, стоять під тиском нових совітських теорій, але опертих на перестрілих Марксових і ні відрізняються ні академічною об'єктивністю, а ні просто приличністю виразів, допустимих в науковій дискусії над працями такого визначного і заслуженого наукового працівника»².

В подальшому діаспорні вчені неодноразово поверталися до проблеми наукової спадщини М. Грушевського в галузі етногенезу українців.

---

¹ Щербаківський В. Концепція М.С. Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології / Вадим Щербаківський // Праці Українського історично-філологічного товариства. – Прага, 1940. – Т. 3. – С. 27–40.

² Там само. – С. 27.

О. Домбровський розглядав вченого як антинорманіста¹ та аналізував його погляди на антів як на південно-східних протослов'ян-автохтонів, предків літописних русько-українських племен². Автор, зокрема, зазначає, що багато висновків вченого пізніше були підтверджені, розвинені та доповнені новим джерельним матеріалом³.

Із 1970-х років крім етнегенетичних досліджень М. Грушевського⁴, діаспорні вчені аналізували праці на аналогічну тематику Я. Пастернака⁵, К. Гуслистого⁶, О. Пріцака⁷ та ін., що сприяло цивілізованій науковій дискусії

---

¹ Домбровський О. Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України М. Грушевського / Олександр Домбровський // Український історик. – 1966. – Вип. 1–2 (9–10). – С. 52–61.

² Домбровський О. Проблема антів у М. Грушевського / Олександр Домбровський // Український історик. – 1991/1992. – Вип. 3–4 (110–111)/ 1–4(112–115). – С. 218–228.

³ Там само. – С. 228.

⁴ Корчмарик Б. Концепція М. Грушевського та «органічна цілісність» / Б. Корчмарик // Визвольний шлях. – 1977. – № 6. – С. 746–763.

⁵ Винар Л. Ярослав Пастернак і важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень (1971) / Любомир Винар // Український історик. – 1971. – Вип. 3–4 (31–32). – С. 135.

⁶ Винар Л. Кость Гуслистий «Про буржуазно-націоналістичні перекручення у дослідженнях етногенезу українського народу» / Любомир Винар // Український історик. – 1971. – Вип. 1–2 (29–30). – С. 129–130.

⁷ Антонович М. З приводу статті О. Пріцака «Походження Руси» / Марко Антонович // Український історик. – 1975. – Вип. 3–4 (47–48). – С. 80–84; Домбровський О. Замітки до праці О. Пріцака про «Походження Руси» / Олександр Домбровський // Український історик. – 1977. – Вип. 3–4 (55–56). – С. 92–100.

та пошуку відповідей на низку питань щодо етногенезу східнослов'янських народів.

Варто виділити також окрему групу праць діаспорних вчених – це критика радянської історіографії проблеми етногенезу українського народу. Основний акцент робився на запереченні концепції давньоруської народності як ненаукової та необґрунтованої. Діаспорні вчені наголошували на ідеологічній складові радянських етногенетичних досліджень та поряд з їх критикою таких підходів, як правило, подавали власне бачення походження українського народу. До таких праць варто віднести дослідження П. Мірчука, Б. Крупницького, П. Курінного, М. Чубатого, М. Ждана та ін.¹

Таким чином, діаспорна історіографія проблеми етногенезу українського народу не була обмежена в ідеологічному плані і тому для неї була характерна як внутрішня, так і зовнішня критика. Тобто, вчені української діаспори могли дозволити собі критикувати своїх колег та своїх відомих попередників в межах цивілізованої наукової дискусії. Водночас діаспорні вчені писали критичні історіографічні дослідження, щодо стану розвитку етногенетичних досліджень в Радянському Союзі, особливо гостро критикуючи концепцію давньоруської народності. Подібного роду праці були, з одного боку, відповіддю на критику їхніх праць радянськими вченими, а з іншого – теоретичним підґрунтям для

---

¹ Мірчук І. Історико-ідеологічні основи теорії III Риму / І. Мірчук. – Мюнхен, 1954. – 64 с.; Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920 – 1950) / Б. Крупницький. – Мюнхен, 1957. – 122 с.; Курінний П. Советські концепції походження великоруської народності та «руської» нації / П. Курінний // Наукові записки Українського вільного університету. – Ч. 7. – Мюнхен: УВУ, 1963. – С. 174– 199; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй / М. Чубатий // Записки НТШ. – Т. 178. – Нью-Йорк; Париж, 1964. – С. 126– 131; Ждан М. Княжа доба в інтерпретації радянських істориків / М. Ждан // Український історик. – 1977. – Ч. 1– 2. – С. 37– 49 та ін.

подальшого неупередженого дослідження проблеми етногенезу українського народу, що базувалися на традиціях української національної науки, закладеної в період кінця XIX – початку XX ст.

Справжній сплеск в питанні вивчення етногенезу українського народу простежується із здобуттям Україною незалежності в 1991 р. та появою нових можливостей щодо неупередженого дослідження етнічної історії українського народу. Відсутність ідеологічного тиску, нові методологічні підходи, вільне використання надбань зарубіжної та діаспорної історіографії досить швидко принесло свої позитивні результати. В цей час починають відроджуватися вітчизняні традиції української історіографії, сформовані наприкінці XIX – на початку XX ст., з урахуванням новітніх теоретичних розробок європейської та світової наукової думки в галузі етногенезу.

Зазначена проблема стала предметом дослідження Я. Ісаєвича¹. Дослідження автора дещо нагадують вже згаданий нами розділ під авторством В. Смоля² у колективній монографії, але без ідеологічної компоненти радянської науки. Я. Ісаєвич так само починає розгляд історіографії етногенезу

---

¹ Ісаєвич Я. Початок державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів // Етнічна самосвідомість національна культура. – 1991. – № 3. – С. 26–31; його ж. Походження українців: історіографічні схеми і політика / Ярослав Ісаєвич // Матеріали до української етнології. Вип. 1(4). – К, 1995. – С. 103–114; його ж. Проблема походження українського народу: історіографічний й політичний аспект / Ісаєвич Я.Д. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Зб. наук. праць. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 3–17; його ж. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я.Д. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 336 с.

² Смолій В.А. Історіографія проблеми формування української народності / В.А. Смолій // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії (В.Й. Борисенко, В.А. Смолій, Г.А. Сергієнко та ін.). Ред. колегія: Ю.Ю. Кондуфор та ін. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 12–39.

українського народу з «Кройніки» В. Софоновича та аналізує всі ключові праці з поставленої проблеми приблизно у тому ж порядку як це зробив В. Смолій. Але автор намагається скрізь подати одночасно історіографічні і політичні аспекти проблеми українського етногенезу. Точкою поєднання було те, що зазначена проблема носила не стільки науковий скільки ідеологічно-державницький характер. В результаті в XIX – XX ст., на думку автора, велося своєрідне змагання представників російського та українського народу за право виводити власну історію з часів Київської Русі¹.

Так, зокрема, автор погоджується з думкою А. Каппелера, що М. Грушевський та його українські послідовники вважали основним етнічний фактор від політичного. Водночас Я. Ісаєвич наголошує навіть на певній поступці радянської влади в питанні ідеологічної складової вивчення етногенезу слов'ян у порівнянні з дореволюційними російськими істориками. Останні говорили про Київську Русь як попередницю лише російського народу з відповідним виведенням державності, то радянські вчені визначали давньоруську народність як колиску трьох братніх народів – росіян українців і білорусів².

На думку Я. Ісаєвича, сучасна російська історіографія, в питанні етногенезу українців, у більшості випадків продовжує радянські концепції, або, навіть відверто повертається до російських імперських доктрин. В той час як у Західній Європі та Америці більшість істориків Східної Європи залишилися під впливом інтерпретацій, спопуляризованих російськими емігрантами 20-30-х років і радянськими виданнями³. Я. Ісаєвич приходить до висновку про

¹ Ісаєвич Я.Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я.Д. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 23.

² Там само. – С. 27.

³ Ісаєвич Я.Д. Проблема походження українського народу: історіографічний й політичний аспект / Ісаєвич Я.Д. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Зб. наук. праць. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 10.

необхідність зміни підходів у вивченні проблем етногенезу – потрібно замінити старі заідеологізовані схеми на більш нові всебічні, ґрунтовні та незаангажовані.

Із середини 1990-х рр. починають виходити праці сучасного найбільш відомого українського вченого в царині дослідження етногенезу українського народу Л. Залізняка¹. Варто наголосити на тому, що дослідження вченого

---

¹ Залізник Л. Етногенез українців / Леонід Залізник // Генеза. – 1995. – № 3. – С. 151–156; його ж. Походження українського народу / Леонід Львович Залізник. – К.: Бібліотека українця, 1996. – 80 с.; його ж. Україна: витоки і пращури / Леонід Залізник // Наука і суспільство. – 1996. – № 3–4. – С. 33–40; його ж. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність / Л.Л. Залізник // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 2–14; його ж. Етногенез українців, білорусів та росіян за даними археології / Леонід Залізник // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 2–13; його ж. Від склавинів до української нації / Леонід Львович Залізник. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 254 с.; його ж. Походження східнослов'янських народів / Леонід Залізник / Дніпро. – 1997. – № 9–10. – С. 71–81; його ж. Де, як і коли виникла давньоруська народність / Л.Л. Залізник // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 2–15; його ж. Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність? / Л.Л. Залізник // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2000. – Т. 18. – С. 53–60; його ж. Проблема етногенезу українців з позиції сучасної європейської етнології / Л.Л. Залізник // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2001. – С. 49–56; його ж. М.Ю. Брайчевський і походження слов'янських народів / Л.Л. Залізник // Михайло Брайчевський. Вчений і особистість. – К., 2002. – С. 67–83; його ж. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? / Л.Л. Залізник // Магістеріум. – Вип. 11. – Археологічні студії. – К., 2003. – С. 82–94; його ж. Походження українців в лещатах імперських міфів / Л.Л. Залізник // Магістеріум. Археологічні студії. – 2005. – Вип. 20. – С. 94–100; його ж. Походження українців очима науковців, політиків

містять дуже ґрунтовну історіографічну складову, а велика кількість праць вченого з поставленої проблеми виконують важливу функцію популяризації наукових знань, разом з аналізом причин та наслідків різних підходів, у вивченні проблем українського етногенезу.

Як зазначає Л. Залізняк, проблема існування давньоруської народності не є суто науковою, оскільки вона безпосередньо впливає на рішення важливих політичних проблем не тільки України, але й усієї Східної Європи. «Без її розв’язання неможливо з’ясувати справжній час появи на історичній арені українського народу, без чого концепція української національної історії лишається незавершеною»¹.

Л. Залізняк чітко відмежовує суто політичну складову формування історіографії етногенезу східних слов’ян. Зокрема, він зазначає, що «спадщина Київської Русі – ключове питання історії Східної Європи, ідейне підґрунтя експансії Російської імперії на захід»². На думку вченого, дискусія між українцями та росіянами за спадщину різко загострилася в середині ХІХ ст.

та фантастів / Л.Л. Залізняк // Збірник наукових праць НДІУ. – 2007. – Т. XV. – С. 223–241; його ж. Україногенеза в тумані міфології / Леонід Залізняк // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Збірник статей. – К., 2008. – С. 33–49; його ж. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання / Леонід Залізняк – К.: Темпора, 2008. – 104 с.; його ж. Древнерусская чи давньоукраїнська народність / Л.Л. Залізняк // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2009. – С. 70–75; його ж. Про давньоруську народність та її прибічників в Україні / Леонід Залізняк // Українознавчий альманах. – Вип. 2. – К., 2010. – С. 93–97 та ін.

¹ Залізняк Л. Стародавня історія України / Л. Залізняк – К.: Темпора, 2012. – С. 377.

² Залізняк Л.Л. Давньоруська народність. Історія проблеми / Л.Л. Залізняк // Наукові записки. – Том 9. Спеціальний випуск: у двох частинах. – Частина 1. – К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 1999. – С. 203.

коли М. Погодін проголосив, що росіяни спочатку мешкали у княжому Києві, але після татарської навали переселилися на Верхню Волгу, а на їхнє місце з Волині та Прикарпаття прийшли українці. У свою чергу погодінська концепція, на думку Л. Залізняка, не витримала гострої критики М. Максимовича, М. Костомарова, а пізніше – В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Дашкевича, О. Потебні та М. Грушевського¹.

Л. Залізняк наголошує на тому, що концепція давньоруської народності є типовим витвором кремлівських ідеологів і за своєю суттю не є науковою². Головною ж перепорою затвердження правдивої версії походження українців завжди була її зайва політизація³.

Автор зауважує, що між двома світовими війнами історична схема етногенезу українського народу М. Грушевського «...лишалася загально визнаною як у радянській, так і в емігрантській російській історіографії»⁴. Саме над ранньосередньовічною теорією походження українців, на думку Л. Залізняка, працювало декілька поколінь професійних вчених, зокрема археологів, етнографів, антропологів — М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Дашкевич, М. Грушевський, Ф. Вовк, О. Єфименко, В. Петров, М. Брайчевський, М. Чубатий, Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, В. Баран, Л. Залізняк, С. Сегеда та ін., а також лінгвістів –

---

¹ Залізняк Л.Л. Давньоруська народність. Історія проблеми / Л.Л. Залізняк // Наукові записки. – Том 9. Спеціальний випуск: у двох частинах. – Частина 1. – К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 1999. – С. 204.

² Там само. – С. 206.

³ Залізняк Л. Стародавня історія України / Л. Залізняк – К.: Темпора, 2012. – С. 378.

⁴ Залізняк Л.Л. Давньоруська народність. Історія проблеми / Л.Л. Залізняк // Наукові записки. – Том 9. Спеціальний випуск: у двох частинах. – Частина 1. – К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 1999. – С. 204.

О. Потебні, А. Кримського, І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова, В. Русанівського, Г. Півторака, В. Німчука, О. Тараненка та ін.¹

Л. Залізник подає аналіз сучасної історіографії, в тому числі зарубіжної, зауважуючи при цьому, що на сьогодні концепцію давньоруської народності продовжує підтримувати нова генерація російських вчених, незважаючи на всю заполітизованість та суб'єктивність та не сприймаючи будь-які аргументи і докази, які її заперечують. Більше того, сучасні українські історики-медієвісти старої генерації також підтримують цю концепцію (П. Толочко), в той час як «частина вчених середнього покоління (О. Моця, Ю. Павленко, О. Толочко) не заперечують існування ДРН (авт. – давньоруська народність), але розуміють під цим терміном не окремий етнос, а культурно-політичну єдність, яка реалізувалася в державі»². Як зазначає Л. Залізник, на сьогодні в Україні є навіть прихильники теорії давньоруської народності в її класичному вигляді періоду пізнього сталінізму, до яких відносить Н. Юсову³.

Таким чином, праці Л. Залізника є не тільки ґрунтовними з історичної, але й з історіографічної точки зору, оскільки містять детальний аналіз перебігу формування концепцій етногенезу українського народу та огляд широкої палітри поглядів на цю проблему аж до сьогодення.

На окрему увагу заслуговують дослідження з проблем етногенезу українського народу П. Толочка, про нього ми вже згадували у цьому розділі, що вийшли після 1991 р.⁴ Будучи переконаним прихильником концепції

¹ Залізник Л. Стародавня історія України / Л. Залізник – К.: Темпора, 2012. – С. 388.

² Там само. – С. 371.

³ Там само.

⁴ Толочко П.П. Київська Русь / Петро Петрович Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.; його ж. Україна крізь віки: В 15 т. / НАН України; Інститут археології [В.А. Смолій ред.] / П.П. Толочко, О.П. Толочко. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 4: Київська Русь. – К.: Альтернативи, 1998. – 351 с.; його ж. Древнерусская

давньоруської народності, історіографічний аналіз літератури з даної проблеми автор здійснював відповідно до власних переконань, намагаючись віднайти відповідні посилання на зазначену теорію в працях інших авторів. Автор, зокрема наголошує на тому, що перші спроби наукового осмислення теми етнічного розвитку Русі почалися з кінця XVIII початку XIX ст. і належали П. Симоновському, Я. Маркевичу, О. Шафонському, Д. Бантиш-Каменському, Ю. Венеліну (автору «Історії Русів»), П. Симоновському. У всіх цих авторів, відповідно до П. Толочка, не виникало сумнівів щодо єдності східнослов'янський народів. Цю лінію історіографічного аналізу автор продовжує навіть під час огляду праць М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича та ін., наголошуючи при цьому, що попередні дослідники не вірно трактували їх погляди і всі вони так чи інакше, відстоювали ідею давньоруської народності – спільного предка росіян, українців та білорусів¹.

П. Толочко різко виступає проти концепції М. Грушевського зазначаючи, що «якось важко навіть коментувати таку безпрецедентно просту схему українського етногенезу. У ній відсутні всі проміжні ланки розвитку східнослов'янського етносу»². При цьому автор акцентує свою увагу на критиці теорії М. Грушевського з боку інших провідних українських науковців, зокрема, згадує в цьому контексті І. Франка.

З іншого боку, П. Толочко високо оцінює праці радянських дослідників, які, на його думку, взяли за основу у своїх дослідження науковий доробок вчених дореволюційного періоду. Говорячи про сучасну українську історіографію зазначеної проблеми, автор наголошує на тому, що «істотні нюанси в розумінні етнокультурних процесів в східнослов'янському

народность: воображаемая или реальная. / Петр Петрович Толочко. – СПб., 2005. – 218 с. та ін.

¹ Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная / Петр Петрович Толочко. – СПб., 2005. – С. 42– 49.

² Там само. – С. 51.

суспільстві ... з'явилися і в роботах тих істориків, які притримуються концепції існування єдиної давньоруської народності (В.В. Сєдов, Е.М. Загорульский, О.П. Моця, О.П. Толочко)»¹.

В даному контексті варто згадати про дослідження О. Моці, на які посилається П. Толочко. Тут ми погоджуємося з твердженням Л. Залізняка про те, що зазначений дослідник визнає давньоруську народність у дещо модифікованому вигляді – не як окремий етнос, а культурно-політичну єдність, яка реалізувалася в державі. Це важливе уточнення дозволяє більш глибоко зрозуміти історіографічну складову досліджень зазначених вчених.

Аналізуючи підхід О. Моці до аналізу літератури з поставленої нами проблеми, потрібно врахувати один важливий момент – еволюцію поглядів вченого, а саме: перехід від пізньосередньовічної до ранньосередньовічної концепції походження українського народу. Як наслідок, аналізуючи літературу др. пол. 70-х – 80-х рр. ХХ ст., автор приходить до висновку про те, що «в процесі подальшої розробки теорії давньоруської народності необхідно детальніше вивчати кожний з виділених етапів, комплексно використовувати всі наявні результати історичних та суміжних дисциплін, порівнювати етнічні процеси часів середньовіччя в суміжних регіонах. Одним з актуальних завдань має стати і більш конкретне вивчення процесу формування на базі давньоруської народності нових етнічних спільностей східних слов'ян, що надалі привело до появи трьох братніх народів – російського, українського та білоруського»².

В наступних своїх працях аналіз наявної літератури з проблеми спонукає автора до висновків про те, що «етнічні процеси в середньовічні часи потребують подальших досліджень на новому рівні розвитку історичної науки,

---

¹ Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная / Петр Петрович Толочко. – СПб., 2005. – С. 60.

² Моця О.П. Давньоруська народність: новий погляд на проблему / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 13.

позбавленої історичної заангажованості»¹. О. Моця вже сумнівається в концепції давньоруської народності, оскільки вважає необґрунтованою тезу про швидкий її поділ в IX – XIII ст. Автор також говорить про партійну заангажованість радянської науки та проводить аналогію між концепцією давньоруської народності та настирливим декларуванням в Радянському Союзі тези про «нову історичну спільність людей – радянського народу», якого насправді так і не було².

Будучи прихильником концепції давньоруської народності, як культурно історичної спільності, автор висловлює тезу про «безетнічність» людей Східної Європи кінця I – початку II тис. н.е.³ О. Моця наголошує на тому, що в Київській Русі майже 90% тогочасного населення не мало якогось конкретного уявлення щодо своєї загальноетнічної єдності⁴. Вивчаючи міфологічні концепції попередників, автор подекуди приходять до висновків, що можливо ці концепції не такі вже й міфологічні і що східнослов'янські народи відносно молоді етноси⁵. Тобто автор, проводячи історіографічний аналіз проблеми етногенезу українців, дискутуючи з іншими науковцями, час від часу повертається до пізньосередньовічної теорії.

---

¹ Моця О.П. Дві імперії – два етноси? / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 23.

² Там само.

³ Моця О.П. Київська Русь: держава, культура, народність / О.П. Моця // Наукові записки. – Том 27: Історичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2004. – С. 21; його ж. Дві імперії – два етноси? / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 23.

⁴ Моця О.П. Самоідентифікація східних слов'ян у часи Русі / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 2015. – № 1. – С. 10.

⁵ Моця О.П. З «міфів народів світу»: про час появи східнослов'янських націй // Ruthenica. – К., 2002. – Т. 1. – С. 68.

О. Моця наголошує на тому, що можна говорити про цілковиту єдність східнослов'янського світу на початку II тис. Автор посилається на праці сучасних вчених, зокрема Є. Носова, який висловив думку про неоднорідність цього етнічного масиву в сенсі цивілізаційного розвитку та запропонував розчленувати його на чотири складові – власне Київську Русь, Новгородську республіку, Руську Північ і центральноруські князівства¹. Таким чином, О. Моця у своїх працях виділяє та високо оцінює літературу, що узгоджується в його теорією про давноруську народність як культурно-історичну спільність.

Історіографічний аспект етногенезу українців неодноразова піднімав у своїх дослідженнях В. Баран. У низці своїх праць² автор дуже ґрунтовно

---

¹ Моця О.П. Становлення і розвиток Київської Русі в контексті етногеографічних досліджень / О.П. Моця // Археологія. – 2012. – № 3. – С. 74.

² Баран В.Д. Україна крізь віки: в 15 т.: Т. 3: Давні слов'яни / Володимир Данилович Баран [під ред. В. А. Смоля]. – К.: Альтернативи, 1998. – 335 с.; його ж. Проблеми походження українського народу / Володимир Баран // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: Зб-к наук. праць: у 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 20–25; його ж. До питання про витоки українського народу та походження назви «Україна» / Володимир Баран // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Українознавство. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 12–18; його ж. Етногенетичні процеси на території України в другій половині I тис. н.е. / Володимир Баран // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 11–20; його ж. Походження українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К.: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, 2002. – 406 с.; його ж. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.; його ж. Проблеми походження українського народу / Володимир Баран // Фундаментальні орієнтири науки. – К., 2005. – С. 79–97; його ж. Походження українського народу / Володимир Баран // Україна–Етнос: Зб-к наук. праць з етнологічних та

проаналізував всі підходи і тенденції у висвітленні зазначеного питання. Зокрема вчений подав детальний аналіз поглядів науковців на проблему давньоруської народності, проаналізувавши при цьому праці вчених-представників різних історіографічних шкіл, різних історичних періодів, починаючи з XIX ст., включаючи праці радянських вчених та сучасних українських і російських дослідників¹. В. Баран досить гостро критикує праці П. Толочка, вказуючи на їх суперечливий характер та відсутність достатньої аргументації в контексті аналізу концепції давньоруської народності. В цілому низка сучасних українських дослідників, на думку вченого, висловлює неоднозначні та непереконливі твердження щодо питання існування давньоруської народності, зокрема критикує праці Я. Ісаєвича². Як помітно з історіографічного огляду праць, присвячених проблемі етногенезу українців, В. Баран виступає переконаним прихильником теорії про відсутність

дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 53–92; його ж. Етногенез українського народу: Короткий нарис: наук.-публіцист. пр. / Володимир Баран. – К.: Товариство «Знання» України, 2007. – 148 с.; його ж. Етнічні процеси в період східнослов'янської державності / Володимир Баран // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: колективна монографія. – К., 2011. – Том 1: Від давнини до XIV ст. – С. 311–318; його ж. У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці / Баран Володимир Данилович, Баран Ярослав Володимирович [Упор. Ю.Фігурний]. – К., 2011. – 800 с. та ін.

¹ Баран В.Д. Україна крізь віки: в 15 т.: Т. 3: Давні слов'яни / Володимир Данилович Баран [під ред. В. А. Смолія]. – К.: Альтернативи, 1998. – С. 140–164; його ж. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – С. 119–151.

² Баран В.Д. Україна крізь віки: в 15 т.: Т. 3: Давні слов'яни / Володимир Данилович Баран [під ред. В. А. Смолія]. – К.: Альтернативи, 1998. – С. 143–144, 153–154.

давньоруської народності та вважав, що українці як етнос сформувалися до появи державного утворення під назвою Київська Русь.

Окремий підхід до історіографічних узагальнень можна простежити у працях Н. Юсової. У низці своїх праць авторка досліджує проблему формування концепції давньоруської народності в радянській історіографії. Водночас Н. Юсова цю проблему розглядає досить широко: враховує всі аспекти пов'язані із зародженням цієї концепції в попередній історичний період, визначає її теоретичне підґрунтя, вплив політики та ідеологічних чинників тощо¹. В цілому ж наукові інтереси авторки сфокусовані на періоді 30-х – першій половині 40-х рр. ХХ ст. Саме цьому періоду присвячено найбільше історіографічних статей вченої², а також дисертація¹ та монографічні дослідження².

---

¹ Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці / Наталя Миколаївна Юсова // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35–64; її ж. Виникнення концепції «давньоруська народність» в радянській історіографії: кінець 30-х – 1954 рр. / Наталя Миколаївна Юсова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. Вип. 14. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2001. – С. 410–433; її ж. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР / Наталя Миколаївна Юсова // Український історичний збірник – 2001. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 34–78; її ж. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. ХХ ст.) / Наталя Миколаївна Юсова // «Істину встановлює суд історії» / Зб. на пошану Ф.П. Шевченка. В 2-х тт. – Т. 2. Наукові студії – К.: Віпол, 2004. – С. 449–468; її ж. Ідейна та термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» / Наталя Миколаївна Юсова // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 101–129.

² Юсова Н.М. Концепція етногенезу східних слов'ян в українській історіографії 30–40-х рр. ХХ ст. / Наталя Миколаївна Юсова // Історія України: Маловідомі

Водночас Н. Юсова здійснила низку досліджень присвячених внеску окремих, переважно радянських, істориків (О. Шахматова, В. Мавродіна, М. Кордуби, К. Густистого, М. Рубінштейна, В. Пічети, М. Петровського,

---

імена, події, факти. Вип. 20-21. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 216–233; її ж. Погляди істориків УРСР 30-х – на початку 40-х років на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі / Наталя Миколаївна Юсова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць. – Вип. 6. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 152–163; її ж. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінця 30-х – першої половини 40-х рр. ХХ ст.) / Наталя Миколаївна Юсова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць. – Вип. 9. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – С. 372–396; її ж. Концепція етногенезу східних слов'ян в українській історіографії 30–40-х рр. ХХ ст. / Н.М. Юсова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – 2003. – Вип. 20–21. – С. 216–233; її ж. Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930 – початок 1940-х рр.) / Н.М. Юсова // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 145–159 та ін.

¹ Юсова Н.М. Генеза концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР: 1930-ті – перша половина 1940-х рр. / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – 21 с.

² Юсова Н.М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. – 545 с.; її ж. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. 2-е вид., перероб. і доп. / Наталя Миколаївна Юсова – К.: ВД «Стилос», 2006. – 620 с.

С. Юшкова, О. Удальцова, Л. Черепніна та ін.) у проблему формування до обґрунтування концепції давньоруської народності¹.

---

¹ Юсова Н.М. Проблема давньоруської народності в праці В.В. Мавродіна «Образование Древнерусского государства» (1945 р.) / Наталя Миколаївна Юсова // *Ruthenica*. – Том. I. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 152–153; її ж. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції «давньоруської народності» / Наталя Миколаївна Юсова // *Український історичний збірник*. – Вип. 6. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – С. 403–411; її ж. Внесок М.Л. Рубінштейна у формування радянської схеми історії України / Наталя Миколаївна Юсова // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. Міжвідом. зб. наук. праць. – Вип. 11. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – С. 225–273; її ж. Питання щодо «спільноруськості» Київської Русі у доробку Мирона Кордуби / Наталя Миколаївна Юсова // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Вип. 4. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – С. 383–401; її ж. Н.Н. Петровский и генезис концепции древнерусской народности / Наталя Миколаївна Юсова // *Вестник Челябинского государственного университета. Серия 1. – История*. – 2005. – № 2. – С. 63–70; її ж. Питання киево-руської спадщини та етногенезу слов'янських народів у працях О. Преснякова / Наталя Миколаївна Юсова // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – Вип. XI. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2006. – С. 96–123; її ж. Вопросы древнерусской народности в работах Л.В. Черепнина / Наталя Миколаївна Юсова // *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и мат-лы. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. – С. 93–110; її ж. Внедрение концепции древнерусской народности в научный обиход: вклад Л.В. Черепнина / Наталя Миколаївна Юсова // *Історіографічні дослідження в Україні*. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. – Вип. 17. – С. 39–66; її ж. Академік Володимир Пічета та генезис концепції давньоруської народності / Наталя Миколаївна Юсова // *Российские и славянские исследования. Научный сборник*. Вып. II. – Минск: Белорусский

У результаті своїх досліджень авторка називає низку фундаторів концепції про давньоруську народність, до яких відносить Б. Грекова, М. Державіна, В. Мавродіна, М. Петровського, В. Пічети, а також визначає низку вчених, які причетні до створення передумов виникнення цього теоретичного конструкту (М. Костомаров, В. Ключевський, І. Линниченко, М. Рубінштейн, О. Пресняков, Т. Флоринський, О. Шахматов та ін.). Н. Юсова, разом з тим, розглядає питання про «спільноруськість» Київської Русі в працях українських вчених, що працювали поза межами України (М. Кордуба, В. Липинський, С. Томашівський, М. Чубатий та ін.).

Таким чином, дослідження Н. Юсової мають спільні риси з працями П. Толочка. В даному контексті досить показовою є негативна рецензія авторки на монографію П. Толочка¹ «Древнерусская народность: воображенная или реальная» (2005 р.) за те, що він не посилається у своїй праці на її дослідження. Незважаючи на критику підходи авторів у питанні аналізу історіографії проблеми етногенезу українців подібні – обидва автори намагаються довести концепцію давньоруської народності, посилаючись навіть на ті праці, де ця концепція відверто заперечується. Відмінність полягає лише у тому, що П. Толочко дещо послабив колишні радянські постулати у своїх дослідженнях, в той час як Н. Юсова є прихильницею сталінської концепції давньоруської народності у її класичному вигляді, хоча у своїх працях посилається на те, що в

гос. ун-т, 2007. – С. 19–32; її ж. Олексій Шахматов як фундатор концепції давньоруської народності / Н. Юсова // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В.А. Смолій; від. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 18.– С. 164–180 та ін.

¹ Юсова Н.М. Історіографічна «правдивість» у «новій книзі про головне». Деякі зауваги у зв'язку з виходом книги: Толочко П.П. Древнерусская народность: воображенная или реальная. – СПб.: Алетейя, 2005. – 218 с., ил. – Серия «Славянская библиотека» // Молода нація. Альманах. – К.: Вид-во «Смолоскип». – 2005. – № 4. – С. 187–205.

процесі постання цієї концепції визначальними були чинники політико-ідеологічного характеру.

У даному контексті не можна не згадати статтю вченої про теорію етногенезу М. Грушевського, в якій авторка намагається довести, що майже всі радянські вчені, які стояли біля витоків концепції давньоруської народності, були прихильниками поглядів М. Грушевського на цю проблему з усіма витікаючими наслідками¹.

Після здобуття Україною незалежності стала можливою незаангажована оцінка поглядів М. Грушевського на проблему етногенезу українського народу. Раніше це питання могли вільно висвітлювати українські діаспорні дослідники. Радянська ж історіографія або зовсім не згадувала про вченого, або критикувала його як «українського буржуазного націоналіста». Цій проблемі було присвячено низку досліджень, зокрема статті О. Полянського², І. Цибенко³ та ін., де поряд з оглядом концепції етногенезу українського народу М. Грушевського, розглядалися основні підходи до оцінки наукового доробку вченого в історіографії.

У цей час повертається із забуття наукова спадщина багатьох інших вчених, які були заборонені радянською владою. Особливо це стосується

---

¹ Юсова Н.М. Перегляд концепції М.С. Грушевського про етнічну належність та історико-культурну спадщину Київської Русі в 30 – 40-х рр. ХХ ст. / Наталя Миколаївна Юсова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 22-23. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – С. 237–264.

² Полянський О. Проблеми етногенезу українського народу і становлення його державності у спадщині великого вченого (М.С. Грушевського) / О. Полянський // Тернопіль. – 1992. – № 1. – С. 39– 41.

³ Цибенко І. Деякі аспекти статті Михайла Грушевського «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (до 105-х роковин з дня виходу) / Ірина. Цибенко // Вісник Книжкової палати. – 2009. – № 12. – С. 30– 32.

науковців української діаспори. В даному контексті можна згадати дослідження Н. Григорука, які торкалися концепції етногенезу українців М. Чубатого¹.

На увагу заслуговує також достатньо ґрунтовне та велике за обсягом історіографічне монографічне дослідження Н. Бондаренко «Славянський етногенез и становление украинского народа (историографический анализ)»². Але у цій праці авторка зосередила свою увагу переважно на проблемі походження східних слов'ян в цілому та не виділяє окремо етно- та націогенез українського народу. Крім того, Н. Бондаренко розглядає лише частину теорій поширених в сучасній історіографії щодо поставленої нами проблеми. Як наслідок, історіографічна складова її дослідження є неповною.

Не можна обійти увагою історіографічний аспект досліджень Ю. Фігурного, який присвятив низку праць проблемі етногенезу українського народу³. Автор аналізу поширення в історіографії чотирьох версій етногенезу

---

¹ Григорука Н. Микола Чубатий як історик України / Н. Григорука. – Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2003. – 160 с.; її ж. Огляд історіографії і джерельної бази наукової та громадської діяльності Миколи Чубатого / Н. Григорука // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 10. – С. 296– 309; її ж. Погляди Миколи Чубатого на походження східнослов'янських народів / Наталія Григорука // Україна-Європа-Світ. – Вип. 1: Міжнародний збірник наукових праць. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 119– 133.

² Бондаренко Н.С. Славянський етногенез и становление украинского народа (историографический анализ) / Наталья Бондаренко. – К.: Феникс, 2007. – 400 с.

³ Фігурний Ю.С. Український етнос у просторі й часі: українознавчі дослідження етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів в Україні / Юрій Степанович Фігурний. – К., ННДІУ. – 2009. – 520 с.; його ж. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі / Юрій Степанович Фігурний. –

українців: трипільсько-арійської, ранньосередньовічної, киеворуської та пізньосередньовічної. Критикуючи наявні теорії та їх прихильників, автор приходять до висновку, що найбільш аргументованою серед них є ранньосередньовічна теорія та наводить відповідну аргументацію, яка є досить переконливою¹.

Важливою в контексті нашого дослідження є статті А. Телегуза та В. Юрченка «Історіографічний огляд концепцій етногенезу українців в етнології» та інша її варіація під авторством А. Телегуза та В. Луцая під назвою «Етнологічна концепція етнотворення українців», в яких виділяється автохтонна та міграційна концепції походження українського народу². Вчені виділяють дві основні концепції етногенезу українців – автохтонну та міграційну. До автохтонної концепції автори відносять такі її варіації як трипільська-арійська, ранньослов'янська, пізньосередньовічна концепції походження українців, а до міграційної – азіатська і норманська. Автори наводять відомості щодо вчених, які підтримували кожен з варіантів зазначених концепцій та приходять до висновку, що «огляд стану наукової розробки проблеми етногенезу українців засвідчує, що наведені концепції оперують схожою доказовою базою, як то письмовими джерелами, даними археології,

---

К., ННДІУ. – 2010. – 158 с.; його ж. Основні версії походження українського етносу: фаховий українознавчий аналіз // Українознавство. – 2010. – № 3. – С. 213–220 та ін.

¹ Фігурний Ю.С. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі / Юрій Степанович Фігурний. – К., ННДІУ. – 2010. – С. 53– 54.

² Телегуз А. Історіографічний огляд концепцій етногенезу українців в етнології / А. Телегуз, В. Юрченко // Українознавство. – 2012. – № 3. – С. 141–144; його ж. Етнологічна концепція етнотворення українців / Андрій Телегуз, Володимир Луцай // Українознавство. – 2012. – № 4. – С. 193–198.

лінгвістики, антропології тощо. Однак дискусійність величезної кількості питань, зокрема специфіка джерельної бази дослідження етногенезу українців, впливи політико-ідеологічних чинників, ігнорування теоретичної бази етнології, даних етнографії про матеріальну та духовну культуру українців через призму етнокультурної тяглості, результатів досліджень зарубіжних етнологів, відомостей про етнічний розвиток інших народів, подібність етногенетичних процесів у загальноєвропейському і цивілізаційному контекстах, обґрунтовує потребу подальшого дослідження проблеми етногенезу українців»¹. В цілому потрібно зауважити, що даний підхід до аналізу історіографії поставленої проблеми є досить цікавий та оригінальний і заслуговує на існування.

Важливе значення для нашої роботи мають історіографічні дослідження, що вийшли останнім часом. В даному контекст варто виділити статті К. Івангородського, в яких розглядаються новітні підходи вчених до проблеми етногенезу українського народу на пострадянському просторі². Автор аналізує сучасні історіографічні дослідження присвячені проблемі етногенезу східних слов'ян та приходять до висновку, що «крім відвертої політичної заангажованості деяких поглядів, пошуку істини в цьому напрямі істотно шкодять також бажання певних авторів «відшукати» у слов'янській давнині етнічні сенсації, а з іншого полюсу – небажання вести конструктивні дискусії з представниками різних наукових таборів щодо цієї, дійсно непрості

---

¹ Телегуз А. Етнологічна концепція етнотворення українців / Андрій Телегуз, Володимир Луцай // Українознавство. – 2012. – № 4. – С. 194.

² Івангородський К.В. Етногенез східних слов'ян у наукових концепціях сучасних українських археологів / К.В. Івангородський // Вісник Черкаського університету. Серія: історія. – № 9 (262). – 2013. – С. 55–62; його ж. Концептуальне переосмислення етнічної історії східних слов'ян у пострадянських історіографіях / Костянтин Івангородський // Історіографічні дослідження в Україні. – 2014. – Вип. 24. – С. 6–22.

проблематики. Зайвим тому підтвердженням є власне і відсутність на нинішньому етапі глибокої історіографічної рефлексії з цього приводу і в українській, і в російській, і в білоруській історичній науках»¹.

К. Івангородський наголошує на слабкій теоретико-методологічній основі сучасних етноісторичних досліджень, невизначеності понятійно-категоріального апарату. Це призводить, на думку автора, до певних контраверсійних припущень, до яких він відносить твердження О. Моці про «безетнічність» населення Київської Русі. Однією із характерних рис сучасної української історіографії означеної проблеми, на думку К. Івангородського, є її досить помітна «археологізація». «Каменем спотикання» у межах пострадянських східнослов'янських історіографій на сьогодні є концепція давньоруської народності, яка до цих пір поширена серед науковців Росії та Білорусії, де визнається беззаперечною і доведеною, на відміну від науковців України, де з цього приводу точиться гостра дискусія².

Вцілому дослідження К. Івангородського відрізняються високим фаховим рівнем та аналітичним підходом. Автор комплексно підходить до проблеми аналізу сучасної російської, української та білоруської історіографії проблеми етногенезу східнослов'янських народів, виділяючи при цьому низку слабких місць та визначаючи перспективи для подальших досліджень.

Історіографічний аспект проблеми етногенезу українського народу подекуди піднімається у навчальних підручниках та посібниках з етнології. Тут варто виділити навчальний посібник «Українська етнологія», виданий 2007 р., де в окремому підрозділі під авторством О. Гончарова подається огляд основних концепцій походження українців, разом з ґрунтовним аналізом

---

¹ Івангородський К.В. Концептуальне переосмислення етнічної історії східних слов'ян у пострадянських історіографіях / Костянтин Івангородський // Історіографічні дослідження в Україні. – 2014. – Вип. 24. – С. 6.

² Там само. – С. 18– 19.

історіографії даної проблеми¹. В Київському національному університеті імені Тараса Шевченка історіографічний аспект зазначеної проблеми піднімався у статті Ю. Латиша², який прийшов до висновку, що проблема етногенезу українського народу є однією з найпопулярніших історичних тем в Україні та залишається предметом підвищеної уваги в російській і білоруській історіографіях. На цій темі багато хто спекулює, але на сьогодні залишаються найбільш популярними дві основні концепції ранньо- та пізньосередньовічна, подальшим дослідженням яких повинні займатися археологи, лінгвісти, етнологи³. Вивченням поглядів К. Гуслистого на утворення українського народу займалася Г. Гончар⁴. Дослідження зазначеної проблеми в сучасній українській історіографії розглядалося і нами у відповідній статті⁵.

На сучасному етапі виходять також дисертаційні дослідження, які торкаються проблеми етно- та націогенезу українського народу та у відповідних розділах містять історіографічні узагальнення⁶. Особливо цікаві в

---

¹ Гончаров О.П. Концепції етногенезу українців / Олександр Гончаров Петрович // Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – С. 16–26.

² Латиш Ю.В. Дискусійні питання етногенезу українського народу / Ю.В. Латиш // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Вип. 27. – С. 9–13.

³ Там само. – С. 12.

⁴ Гончар Г. Погляди К.Г. Гуслистого на утворення української народності / Галина Гончар // Український історичний збірник. – 2011. – Вип. 14. – С. 230–237.

⁵ Кириченко Ю. Проблема походження українського народу в сучасній українській історіографії / Ю. Кириченко // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – № 41. – С. 94–99.

⁶ Онищенко І.Г. Етнополітологічна парадигма українського націогенезу: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Ірина Григорівна Онищенко; НАН

контексті нашого дослідження праці, присвячені окремим особистостям, які розробляли концепції етногенезу українського народу¹.

Варто виділити дисертаційну роботу А. Момрика «Формування концепцій етногенезу українського народу (історіографія проблеми)», захищену в 2005 р.² Тут розглянуто етногенетичні міфи та концепції походження українського народу, сформульовані літописцями, хроністами, книжниками та дослідниками Центрально-Східної Європи XII - середини XIX ст. Автор виділив та систематизував українські етногенетичні концепції ранньонаукового періоду, а також запропонував поділити на києвоцентричні та московоцентричні. Крім того, А. Момрик виділив позанаукові ідеологічні чинники, що вплинули на процес генезису зазначених концепцій. Водночас вказана дисертація, на відміну від нашого дослідження, охоплює більш ранній період верхньою межею якого є поява праці Миколи Костомарова «Дві руські народності». В цілому ж висновки автора мають важливе значення для з'ясування витоків концепцій етногенезу українського народу в перших писемних джерелах.

України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 1998. – 36 с.;
Обушний М.І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Микола Іванович Обушний; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 1999. – 34 с. та ін.

¹ Григорук Н.А. Наукова та громадська діяльність Миколи Чубатого (1889-1975 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Григорук Наталія Анатоліївна; Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т., 2005. – 204 арк.

² Момрик А.П. Формування концепцій етногенезу українського народу (історіографія проблеми) [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Момрик Анатолій Петрович; НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. – К., 2005. – 224 арк.

Найбільш важливим для нас є дисертаційне дослідження О. Шакурової «Походження українського народу в історіографічному дискурсі кінця XIX – початку XXI ст.»¹. В ньому найбільш повно розглянуто низку аспектів порушеної нами проблеми. Водночас хронологічні межі зазначеного дослідженні дещо вузьчі за визначені нами і не охоплюють др. пол. XIX ст., а лише кінець. З іншого боку, структура роботи О. Шакурової кардинальним чином відрізняється від нашої роботи. Ключова ж відмінність полягає у тому, що авторка зосереджується на історіографічному дослідженні проблем етногенезу українського народу та обходить увагою важливу проблему націогенезу. Як наслідок, залишились неохопленими низка сучасних європейських та американських праць з теорії нації та націогенезу, які ми розглядаємо в нашому дослідженні. Крім того, дослідження О. Шакурової є історіографічним, у той час як наша дисертація носить етнологічний характер.

Авторка виділила найменш досліджені та найбільш перспективні напрямки наукового аналізу проблем, що пов'язані з етногенезом українців, до яких віднесла вивчення історії концепцій ранньосередньовічного етногенезу українців Л. Терлецького та концепцій доісторичного походження українського народу В. Щербаківського, М. Чубатого та Я. Пастернака.

В цілому ж ми хотіли відзначити ґрунтовність дослідження О. Шакурової, де фактично вперше комплексно розглядається проблема висвітлення в історіографії етногенезу українського народу, подається складна палітра історіографічних підходів до висвітлення цього питання в літературі та визначаються чинники суспільно-політичного та ідеологічного характеру, які впливали на цей процес.

---

¹ Шакурова О.В. Походження українського народу в історіографічному дискурсі кінця XIX – початку XXI ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Шакурова Ольга Владиславівна; Держ. ВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2016. – 218 с.

На окрему увагу заслуговують історіографічні дослідження наукової спадщини М. Грушевського як етнолога, оскільки наукова розробка концепцій вченого в питанні етно- та націогенезу українського народу вирішальним чином вплинула на подальші наукові пошуки у цьому напрямі інших науковців. В цілому ж, етнологічна спадщина М. Грушевського досі не була належним чином висвітлена й оцінена в історіографії. Діяльності вченого присвячені як окремі розвідки, так і фундаментальні монографічні праці таких українських та діаспорних науковців, як І. Крип'якевич¹, О. Пріцак², Ю. Шаповал³, Я. Малик⁴ та ін.

Історіографічні дослідження присвячені М. Грушевському за часів радянської влади були представлені науковим доробком української діаспори, адже радянська влада мала свою чітку ідеологічну складову. Одним із перших дослідників надбань вченого варто назвати Любомира Винара, котрий був автором терміну «грушевськознавство». Але проблема дослідження вченим етнологічних надбань не була піднята чи торкалась лиш частково деяких аспектів науково-організаційної роботи М. Грушевського.

Саме вчені діаспори займалися розробкою та вивченням діяльності М. Грушевського в історіографії. Така тенденція простежується аж до періоду здобуття Україною незалежності. Л. Винар став фундатором та поклав початок для подальших наукових досліджень надбань вченого. Вже з 1990-х років

---

¹ Крип'якевич І. Михайло Грушевський (некролог) // Хроніки НТШ. – 1935. – Ч.72. – С. 9.

² Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / О. Пріцак. – К.; Кембридж: [б. в.], 1991. – 80 с.

³ Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський / Ю.І. Шаповал, І.В. Верба. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.

⁴ Малик Я.Й. Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму: монографія / Я.Й. Малик; Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2012. – 179 с.

почали з'являтися історіографічні праці як вітчизняних вчених, так і дослідників з діаспори.

З отриманням Україною незалежності грушевськознавство стало більш популярним серед наукових кіл, та все рівно першість у цьому напрямі продовжувала належати вже вище згаданому Л. Винару. Автор вказував, що грушевськознавство включає в себе «науково-академічну діяльність, що охоплює його працю у різних наукових установах, університетах і взагалі вклад Грушевського у розбудову наукового життя»¹.

Серед вчених, що займалися вивченням наукової спадщини М. Грушевського з 2000-х років, варто назвати В. Тельвака². Науковці

---

¹ Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток / Любомир Винар / УІТ, фундація ім. Ольжича. – К.; Львів, 1998. – С. 43.

² Тельвак В. Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії кінця XIX – першій половині XX століття / Віталій Тельвак // Схід-Захід. – Донецьк, 2001. – Вип. 5. – С. 64–77; його ж. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.) / В.В. Тельвак // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 67–83; його ж. Наукова діяльність Михайла Грушевського в дискусіях революційної доби / В. В. Тельвак // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2007. – Вип. 100. – С. 27–39; його ж. Початки наукової діяльності Михайла Грушевського в оцінках істориків кінця XIX ст. (до проблеми генези грушевськознавчих концепцій) / В.В. Тельвак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – К., 2007. – Вип. 92. – С. 66–68; його ж. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки XX ст.) / Віталій Тельвак // Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога. Збірник наукових праць / Гол. редкол. В.Ф. Верстюк. НАН України, Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 72–82.

приділили увагу історіографії вченого, проаналізували його наукові погляди та громадсько-політичну діяльність. В. Тельвак узагальнив свої дослідження, присвячені історіографії видатному українському вченому, у своїй дисертаційній роботі¹.

Львівський період діяльності М. Грушевського висвітлив та проаналізував В. Гоцуляк². Автор наголосив на необхідності вивчення діяльності вченого та його учнів у Львові, адже, за його словами, без львівського інтелектуального середовища не міг відбутися і сам М. Грушевський, бо існував тісний зв'язок між ним і львівським осередком, який у той час висунув багато яскравих істориків³. В. Гоцуляк зазначає, що зусиллями В. Антоновича та М. Грушевського було зроблено значний внесок у розвиток етнології та історії

---

¹ Тельвак В.В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця ХІХ – 30-х років ХХ століття: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Тельвак Віталій Васильович. – К., 2008. – 521 арк.

² Гоцуляк В. Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби / В. Гоцуляк. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 181 с.; його ж. До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського в українській історіографії / Віктор Гоцуляк // Михайло Грушевський і українська історична наука: матеріали наук. конф., присвяч. Михайлові Грушевському, Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. / ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич; Інститут історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. Івана Франка. – Львів: [б. в.], 1999. – С. 276–285.

³ Гоцуляк В. До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського в українській історіографії / Віктор Гоцуляк // Михайло Грушевський і українська історична наука: матеріали наук. конф., присвяч. Михайлові Грушевському, Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. / ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич; Інститут історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. Івана Франка. – Львів: [б. в.], 1999. – С. 278.

України, збагатились методи та напрями дослідження європейськими надбаннями тощо¹.

Однак в зазначених працях М. Грушевський розглядається, насамперед, як історик. Натомість етнологічній спадщині ученого досі були присвячені лише окремі статті².

Таким чином, незважаючи на те, що науковий доробок М. Грушевського неодноразово ставав предметом наукового аналізу вчених, низка важливих проблем, пов'язаних з його науковою діяльністю, залишається недостатньо вивченою та по-різному трактується в історіографії. Це, зокрема, стосується наукової спадщини М. Грушевського як етнолога, оскільки цей напрям студій вченого тривалий час залишався поза увагою науковців. Крім того, подібний підхід до вивчення творчої спадщини М. Грушевського передбачає залучення широкої палітри історіографічних оцінок діяльності вченого не лише як етнолога (етнографа, соціального антрополога), але й як фольклориста, літературознавця, а також краєзнавця. Це пояснюється не лише тим, що предметне поле цих наук подекуди перетинається, але й неоднозначністю трактування об'єкту дослідження цих дисциплін, особливо наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

---

¹ Гоцуляк В. До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського в українській історіографії / Віктор Гоцуляк // Михайло Грушевський і українська історична наука: матеріали наук. конф., присвяч. Михайлові Грушевському, Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. / ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич; Інститут історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. Івана Франка. – Львів: [б. в.], 1999. – С. 278.

² Глушко М. Михайло Грушевський – ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ / М. Глушко // Народознавчі Зошити. – 2008. – № 1–2. – С. 14–20; Красніцька Н. Внесок М.С. Грушевського в інтеграцію української етнології у європейський науковий простір 20-х рр. ХХ ст. / Н. Красніцька // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – № 36. – С. 102–108.

Історіографія порушеної проблеми починається, фактично, вже зі здобуттям Україною незалежності, коли постать М. Грушевського стала активно вивчатися дослідниками. Були, звичайно, й більш ранні спроби аналізу наукової спадщини вченого, зокрема, праці діаспорних дослідників (вже згаданий нами Л. Винар та ін.), але в них не виділялася етнологічна складова наукових здобутків М. Грушевського, через що вони не є предметом нашого дослідження.

Власне, з середини 1990-х рр. в історіографії почала розроблятися важлива проблема етнологічного характеру пов'язана з науковою спадщиною М. Грушевського – етногенез українського народу. Перші матеріали, що стосуються цього питання, були надруковані за результатами тематичних наукових конференцій, присвячених видатному українському вченому¹. Більш детальний аналіз праць, що стосуються проблеми походження українського народу у творчості М. Грушевського подається у відповідному розділі, який присвячений вченому.

Підсумовуючи зазначене вище, варто відзначити, що перші історіографічні узагальнення проблем етногенезу українського народу починаються на початку ХХ ст. і першою такою працею стало дослідження М. Грушевського «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії Східнього Словянства», що вийшла друком 1904 р.

---

¹ Михайло Грушевський: До 130-ї річниці від дня народження: Збірка матеріалів [Текст] / ред. М. Оленковський. – Херсон: [б.в.], 1996. – 43 с.; Спадщина великого українця: науково-методологічний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. – Ужгород: Патент, 1997. – 104 с.; Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 130-річчю від дня народження М.С. Грушевського / голова ред. кол. А.Г. Слюсаренко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Редакційно-видавничий центр «Київський ун-т», 1998. – 85 с.

Пізніше, в Радянському Союзі, проблема дослідження історіографії етногенезу українців не була актуальною, а тому і не отримала ґрунтовної всебічної розробки. Крім того, уніфіковані теоретико-методологічні підходи до наукових досліджень не сприяли продукуванню нових концепцій та незаангажованих підходів до вивчення зазначеної проблеми. В рамках марксистсько-ленінської методології вчені змушені були дотримуватися партійної лінії в тлумаченні проблеми етногенезу українців, яка базувалася на твердженні про існування давньоруської народності, що стала колискою трьох братніх народів – росіян, українців та білорусів. В даному контексті не віталось та не заохочувалось дослідження проблем етно-, а тим більше, націогенезу українців.

Водночас ми можемо говорити про певний сплеск історіографічних досліджень проблем етногенезу українського народу починаючи з 70-х рр. ХХ ст. в радянській науці. Хоча ця активність радянських науковців мало принесла нового та не позначилась якимись зрушеннями в напрямку більш об'єктивного висвітлення проблеми. В її основі лежало замовлення партійно-державного керівництва, суть якого зводилося до посилення боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Представниками ворожого табору в цей час для радянських науковців були вчені української діаспори, які на той час розробили низку концепцій етно- та націогенезу українців, що були побудовані на теоретичних розробках М. Грушевського та кардинальним чином суперечили радянській концепції давньоруської народності як «спільної колиски» трьох братніх народів – російського, українського та білоруського. Радянські вчені всіляко заперечували окремішність українського народу, так само як і етнічної історії інших східнослов'янських народів та не визнавали пріоритету українців у формуванні Київської держави. Певна наукова полеміка в середовищі радянських вчених щодо проблем східнослов'янського етногенезу могла бути лише з другорядних питань. Так, зокрема, деякі радянські вчені підтримували тезу про автохтонність трипільських племен (М. Брайчевський, М. Котляр), але вони виступали проти поглядів на них діаспорних вчених як предків українців.

Принципово інший підхід простежується у працях вчених української діаспори, які у своїх поглядах не були обмежені суворими догмами радянської науки. Це дозволяло будувати свої дослідження на різних теоретико-методологічних підходах, хоча це, в окремих випадках, призводило до поширення необґрунтованих міфів про прадавнє походження українців. Що ж стосується історіографічних праць, то тут діаспорні вчені, з одного боку, вивчали та популяризували напрацювання М. Грушевського в галузі етногенезу українців, а з іншого – критикували радянських науковців за їх концепцію давньоруської народності.

Лише із здобуттям Україною незалежності поставлена нами проблема почала комплексно вивчатися, з урахуванням різних теоретико-методологічних підходів до вивчення питань етногенезу. Українські вчені, будуючи свої концепції, проводили історіографічний аналіз попередніх праць з цієї проблематики. Незважаючи на це в сучасній історіографії ми можемо зустріти і прихильників радянської концепції давньоруської народності, і виведення українців з трипільців чи більш давніх племен, тим самим формуючи та поширюючи нові міфи про предків українського народу. Що стосується історіографічної складової, то сьогодні ми можемо спостерігати, що різні науковці можуть використовувати одну і ту ж працю для підтвердження своїх різних концепцій етногенезу українців. Тобто, сучасні науковці посилаючись на праці М. Грушевського, можуть обґрунтовувати як ранньосередньовічну теорію етногенезу українського народу, так і концепцію давньоруської народності. Це пояснюється тим, що і на сьогодні поставлена проблема містить суттєву політичну складову та має використовуватися як ідеологічна зброя у боротьбі з опонентами. Так, наприклад, сучасні російські та білоруські науковці навіть не ставлять під сумнів концепцію давньоруської народності, оскільки вона узгоджується із запитамі суспільно-політичного характеру.

Отже, незважаючи на тривалий історичний період формування концепцій етно- та націогенезу українського народу та дещо меншим періодом історіографічного узагальнення цієї проблеми, актуальними завданнями

залишається деполітизація та деідеологізація сучасних етногенетичних досліджень на пострадянському просторі. Нагальною потребою залишається проблема формування єдиного понятійно-категоріального апарату етногенетичних досліджень, створення універсальної теоретико-методологічної основи для досліджень подібних досліджень. Це дозволило б прибрати всі нашарування політико-ідеологічного та суб'єктивного характеру, що сформувалися за тривалий період дослідження етногенезу українців та визначити перспективи для подальшого неупередженого та комплексного вирішення зазначеної проблеми.

1.2. Джерельна база дослідження.

Проблема дослідження української етнічної історії на сьогодні залишається недостатньо вивченою та проаналізованою, у зв'язку із цим потребує подальшої розробки, хоча в науці є досить великий обсяг праць, які торкаються цієї теми. Комплексний аналіз проблем дослідження українського етносу є однією із найважливіших наукових тем, яку варто розвивати та вивчати, для більш повного розуміння сутності української етнічної історії. Адже вагомість дослідження цієї проблематики полягає у формуванні в майбутніх поколінь усвідомлення джерел утворення української етнічної спільноти, національних рис, традицій та звичаїв, зрештою, патріотизму.

Теоретичні дослідження нації та націогенезу беруть свій початок із XIX – початку XX ст., саме тоді з'являються перші спроби теоретичного осмислення цього процесу, вони були пов'язані з політичною та ідеологічною атмосферою того часу. У міжвоєнний період національними проблемами займались переважно історики, пізніше до них приєднались соціологи та філософи. А вже із другої половини XX ст. відбулось зростання інтересу до націотворення та проблем нації серед етнологів, лінгвістів, психологів, географів, біологів та ін.

Серед українських інтелектуалів інтерес до питань нації та націотворення має свій результат у вигляді численних надбань, як у сфері ідеологічних досліджень (В. Липинський¹, Д. Донцов², Ю. Бойко³ та ін.), так і у наукових

---

¹ Липинський В. Коли і як етнічна група стає нацією і перестає нею бути / В. Липинський // Дзвони. – 1931. – Ч. 3. – С. 14– 22.

² Донцов Д. Націоналізм / Дмитро Донцов. – Лондон-Торонто: Українська видавнича спілка Ліга Визволення України, 1966. – 363 с.

³ Бойко Ю. Основи українського націоналізму / Юрій Бойко. – Б.м.: На чужині, 1951. – 128 с.

доробках (В. Старосольський¹, О. Бочковський², М. Прокоп³ та ін.). Тут, зокрема, варто наголосити на ролі праць І. Лисяка-Рудницького⁴, який одним із перших українських емігрантів підняв питання, щодо проблем націотворення.

За радянських часів дослідження проблем нації та націогенезу були відтворені у призмі тогочасної ідеології, що призвело до ізоляції радянського наукового доробку та застою у питаннях об'єктивного висвітлення даної проблеми.

Лише за кордоном, де зазначена проблема не була табуована, виходили праці присвячені як теоретичних питанням націогенезу та націоналізму в цілому, так і відносно українських реалій. Вивчення націотворчих процесів почалося у першій половині ХХ ст. і представлене роботами Г. Кона⁵, К. Гейза⁶, Ф. Майнеке⁷ та інших, які вбачали в національних рухах поширення нової політичної доктрини, основою якої була вимога про те, що кожна

---

¹ Старосольський В.Й. Теорія нації / В.Й. Старосольський; авт. передм. І. Кресіна. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т.Шевченка. – К. : Вища школа, 1998. – 153 с.

² Бочковський О.І. Вступ до націології / О.І. Бочковський. – Мюнхен: УТГІ, 1991– 1992. – 338 с.

³ Прокоп М. Напередодні незалежної України: спостереження і висновки / М. Прокоп; Наукове товариство імені Шевченка. – Л.: [б.в.]; Нью Йорк, Париж, Сідней, Торонто: [б.в.], 1993. - 646 с.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Історичне есе / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. –554 с.

⁵ Kohn H. The Idea of Nationalism. Study of its Origins and Background. – New York: Macmillan Company, 1944. – 735 p.

⁶ Carlton J.H. The Historical Evolution of the Modern Nationalism / Carlton Joseph Huntley. – New York: Macmillan, 1948. – 327 p.

⁷ Майнеке Ф. Возникновение историзма. Пер. с нем. / Ф. Майнеке. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. –480 с.

етнокультурна спільнота повинна мати свою державу. Вчені досліджували роль мови, етнокультури та народних традицій на процес формування національної ідеології.

У другій половині ХХ ст. простежується зміна напрямку в дослідженні націотворчих процесів, коли на перший план виходять соціологічні та політичні аспекти. А саме у працях М. Гроха¹, К. Дойча², Е. Геллнера³ та інших можна знайти тезу про те, що нації є молодими спільнотами, які виникли внаслідок переходу від аграрного суспільства до урбанізованого, і саме нації створюють умови для функціонування індустріального суспільства, і що нації синтезують такі характеристики як мова, етнокультура, територія та релігія.

Надбання європейської теоретичної думки в сфері націогенезу та націоналізму поступово почали використовуватися у процесі дослідження націотворчих процесів в Україні. Польський історик Я. Козік⁴ та американські дослідники з українським корінням Д.-П. Химка⁵, П. Магочій⁶ досліджували в

---

¹ Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. – Cambridge; London; New York; Toronto: Cambridge University Press, 1985. – 229 p.

² Deutsch, Karl W. *Nationalism and its alternatives* / K.W.Deutsch. - N.Y.: AA Knopf, 1969. – 200 p.

³ Gellner E. *Nations and Nationalism* / E. Gellner. – Oxford: Basil Blackwell, 1983. – 150 p.

⁴ Kozik J. *The Ukrainian national movement in Galicia: 1815-1849* / J. Kozik ; transl. from the Polish A. Gorski, L.D. Orton; ed. L.D. Orton. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies : University of Alberta, 1986. – 498 p.

⁵ Himka J.-P. *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century* / J.-P. Himka. – Edmonton: CIUS, 1988. – 343 p.

⁶ Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / Павло Магочій // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97– 107.

основному галицьку українську територію¹. Їх праці показують націотворчі процеси серед галицьких русинів та карпатських східних слов'ян.

Ставлення Російської імперії до України також виступало предметом досліджень вчених. Зокрема, дисертації О. Андрієвської² та Ж. Бошика³, які не були видані, але стосуються питань націотворення на початку ХХ ст. Із здобуттям Україною незалежності українські вчені починають досліджувати проблеми націогенезу⁴.

Зазначену проблему більш охоче досліджували зарубіжні та діаспорні вчені. Це, зокрема, дослідження Е. Сміта⁵, Е. Геллнера⁶, Дж. Армстронга⁷, Б. Андерсона⁸, Р. Шпорлюка¹, С. Єкельчика² та ін. Праці на цю тематику

---

¹ Україна. Процеси націотворення: [збірка] / [Юліане Бестерс-Дільгер та ін.; наук. ред. В. Маслійчук; пер. з нім.: С. Матіяш та Ю. Дуркот]; упоряд. Андреас Каппелер. – К.: К.І.С., 2011. – 416 с.

² Andriewsky O. The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–1912: Unpublished dissertation / Andriewsky O. – Ann Arbor, 1991. – 485 p.

³ Boshyk G. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. – Ph.D. Diss.: University of Oxford, 1981. – 972 p.

⁴ Краченко Б. Соціальні зміни / Б. Краченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

⁵ Smith A. Theories of Nationalism. – New York: Holms & Meyer, 1971. – 344 p.

⁶ Геллнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Е. Геллнер: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.

⁷ Armstrong J. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consiteisness / J. Armstrong // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. By P.J. Potichnyi, M. Raeff, J. Pelenski, G.N. Zekulin. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 1992. – P. 125– 140.

⁸ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; пер. В. Морозов. – 2.вид., перероб. – К.: Критика, 2001. – 272 с.

виходили і після 2000 р. Їх авторами були також як зарубіжні вчені, так і науковці української діаспори³.

Останнім часом вийшла низка праць іноземних вчених, де вивчається проблема становлення української нації⁴. Ці праці базуються на різних теоретико-методологічних підходах до розуміння нації, а тому дають різне бачення процесу націотворення в Україні.

Питання націонегезу на сьогодні починає активно розроблятися українськими вченими. Цікавий підхід до вказаної проблеми можна, зокрема,

---

¹ Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р. Шпорлюк; пер. з англ, передм., упоряд. Г. Касьянов. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.

² Єскельчик С. Історія України. Становлення модерної нації / Сергій Єскельчик; [пер. з англ. А. Цимбал]. – К.: Laugus, 2011. – 374 с.

³ Вільсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон; пер. з англ. Н. Гончаренко, О. Гриценко. – К.: Видавництво «К.І.С.», 2004. – 552 с.; Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / Пер. з англ. Антон Котенко та Олександр Надтока / Тімоті Снайдер. – К.: Дух і літера, 2012. – 464 с.; Плохій С. Походження слов'янської нації. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії / Сергій Плохій. – К.: Критика, 2015. – 429 с.

⁴ Connor W. A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a ... // Hutchinson J. and Smith A. (eds.) Nationalism. – Oxford; New York, 1994. – P. 300–310; Вульф Е. Європа і народи без історії. Пер. з англ. І. Пошивайка / Е. Вульф. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 538 с.; Гірц К. Інтерпретація культур / Кліффорд Гірц. – К.: Дух і Літера, 2001. – 542 с.; Anderson B. Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (2nd ed.) / Benedict. – London; New York: Verso, 1991. – 224 p.; Hobsbawm E.J. Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality (2nd ed.). / E.J. Hobsbawm – Cambridge; New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1992. – 206 p. та ін.

простежити у працях І. Кресіної¹, Г. Касьянова², В. Масненка³, В. Смоля⁴, М. Довбищенка⁵, П. Саса⁶ та ін.

Етнологічна наука розглядає та характеризує найголовніші етапи формування, становлення та розвитку українського народу; вона є наукою, що вивчає закономірності створення, функціонування та взаємодії різних етнічних спільнот; вивчає головні проблеми походження українського народу, його місце серед інших народів; досліджує етапи формування, становлення та розвитку даного етносу та його етнічної історії. Етнологія апелює наступними поняттями – «етногенез», «народ», «нація», «етнічні процеси». Ці поняття є ключовими для розуміння етногенезу українського народу.

За словами П. Кононенка важливість дослідження українського етногенезу полягає у наступному: «Розкриття українського етногенезу – це шлях до пізнання кожним свого органічного зв'язку з рідним народом, його природою, історією, мовою, культурою, а тим самим з землею, вселюдством, космосом,

---

¹ Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз / І.О. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 391 с.

² Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 351 с.

³ Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ-перша третина ХХ ст.) / В.В. Масненко; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

⁴ Смоля В.А. Українська державна ідея ХVІІ – ХVІІІ століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смоля, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.

⁵ Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець ХVІ – перша половина ХVІІ ст.) / М.В. Довбищенко. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 882 с.

⁶ Сас П.М. Витоки українського націотворення / Відп. ред. В.А. Смоля. НАН України. Інститут історії України / П.М. Сас. – К.: Інститут історії України, 2010. – 702 с.

адже як ми бачимо, і український етнос є наслідком як індивідуально-субстанційного розвитку, так і багатоманітних впливів етносів Європи та Азії, що означає – їхнього соціального, духовного, психічного буття та культури»¹. Спираючись на ці принципи, а саме – вагомості й актуальності розуміння проблеми походження українського етносу, протягом ХХ ст. утворилась значна кількість концепцій і теорій, присвячених даній проблематиці. У наукових колах прийнято виділяти п'ять найосновніших та ґрунтовно проаналізованих концепцій етногенезу українського народу: автохтонна, трипільська, ранньослов'янська, києворуська та пізньосередньовічна. Але така класифікація є умовною, адже існує багато модифікацій даних концепцій, як у їх назві, так і в середині них – є різні варіанти та течії кожної із вище зазначених концепцій етногенезу українців².

Одним із перших, хто почав науково досліджувати проблему походження українського народу у ХХ ст. був археолог Л. Залізник. У своїх етнологічних дослідженнях він виокремлює та аналізує чотири головні концепції етногенезу українців: пізньосередньовічну, києворуську, ранньослов'янську та трипільську. Л. Залізник доходить висновку, що перша та остання концепції є найбільш сумнівними³. Так за його словами пізньосередньовічна теорія говорить про появу українців як етносу не раніше XIV – XVI ст., внаслідок знищення татарами єдності давньоруського народу. Вчений наголошує на заідеологізованості даної концепції, адже вона значно применшує роль

---

¹ Кононенко П.П. Українознавство / П.П. Кононенко. – К.: Міленіум, 1996. – С. 87.

² Фігурний Ю.С. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. – К.: ННДІУ, 2011. – С. 19– 20.

³ Залізник Л. Від склавинів до української нації / Л. Залізник. – К.: Видавництво «Бібліотека українця», 2004. – С. 256.

Київської Русі, як синтезуючого чинника формування українського народу та віддає перевагу так званому возз'єднанню братніх народів¹. Вже на початку XXI ст. Л.Залізник дещо змінює своє бачення, щодо питань етногенезу українців і обстоює на трьох основних концепціях його етнічної історії, а саме на трипільсько-арійській (3-2 тис. до н.е.), ранньосередньовічній (VI-VIII ст.), пізньосередньовічній (XV-XVI ст.)². У межах нашого дослідження розглянемо та проаналізуємо дані концепції у їх хронологічній послідовності: трипільсько-арійська, ранньосередньовічна, києворуська, пізньосередньовічна.

Трипільсько-арійська концепція була започаткована наприкінці XIX – на початку XX ст. одним із перших дослідників трипільської культури В. Хвойкою, який вважав її носіїв предками слов'ян. Основні ж засади цієї теорії сформулював археолог Я. Пастернак, що можна побачити із його праці «Археологія України», де він пише: «Для східних слов'ян, для українців, розвоююю етнічною базою були трипільські племена»³. Інший видатний український історик В. Петров наголошував: «Почнімо з Трипілья. Мова тодішньої людності нам невідома. Це примушує відмовитись від прямих етнічних визначень. Посилання на сталу осілість населення і безперервний розвиток землеробства в Наддніпров'ї від неоліту до згадуваних в літописі слов'ян, як це зробив Хвойка, не вирішує питання. Цього не досить, щоб назвати трипільців далекими предками слов'ян»⁴. Як бачимо, В. Петров

¹ Залізник Л.Л. Походження українського народу / Л.Л. Залізник. – К.: Видавництво «Бібліотека українця», 1996. – С. 3–4.

² Залізник Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією / Леонід Залізник – К.: Темпора, 2008. – С. 12.

³ Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. Пастернак. – Торонто: Накове товариство Шевченка, 1961. – С. 539.

⁴ Петров В.В. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика / В.В. Петров. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 203.

відверто суперечив поглядам В. Хвойки та доводив некоректність даної наукової теорії.

Серед сучасних вчених з цього приводу висловився Л. Залізник, який теж піддав критиці трипільське коріння українського етногенезу. Автор зазначав, що трипільська версія стверджує ніби український етнос існував ще за часів трипільської археологічної культури (5–7 тис. років тому), а це робить значно винятковою українську історію на противагу загальноєвропейській, адже вік більшості народів промірної смуги Європи становить близько 1,5 тис років¹. Л.Залізник називає прибічників даної теорії аматорам, адже фахові науковці, за його словами, розуміють неможливість довести безперервність культурно-історичного розвитку на українських землях від трипільської культури до відомих нам українців².

Прихильники арійської концепції етногенезу українців переконані, що український етнос є прямим нащадком прааріїв, тобто індоєвропейців, які у IV – III тис. до н.е. пішли з українських причорноморських степів на схід і приблизно у середині II тис. до н.е. заволоділи територією Північної Індії та Ірану. Сучасний археолог Ю. Шілов, який є прихильником трипільсько-арійської концепції, у своїх працях стверджує, що історія почалась в Аратті, державі, яка виникла в долині Дунаю вже у VII ст. до н.е., а в VI-V тис до н.е. її центр змістився у Дунайсько-Дніпровське межиріччя, де став відомим згодом під назвою «археологічна культура Кукутені-Трипілля», і саме тут традиція Аратти проіснувала аж до часів Русі, до складу якої, за свідченнями

---

¹ Фігурний Ю.С. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці XX – на початку XXI ст. – К.: ННДІУ, 2011. –С. 22.

² Залізник Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією / Леонід Залізник – К.: Темпора, 2008. – С. 31.

мандрівників IX – XI ст., входило князівство Арсанія, зі столицею Артою¹. За словами Ю. Шилова трипільці стали для арійців духовними та культурними наставниками².

Ще одним із прихильників арійської теорії українського етногенезу є Ю. Канигін, який у своїй праці «Шлях аріїв»³ та в інших книгах, переносить арійські міфи на територію українських земель та говорить, що людство отримало саме з України мову санскрит, писемність, землеробську культуру та інші здобутки цивілізації⁴. Автор пропагує ідею вищості аріїв-орачів, говорить про заснування аріями Трипільля та багато іншого. Отже, як висновок зазначимо, що Ю. Шилів та Ю. Канигін пропагували псевдоісторичні теорії та не оперували у своїх твердженнях правдивими історичними фактами, їх теорії не заслуговують мати своє місце серед наукових історичних теорій українського етногенезу.

Український вчений, археолог та етнолог В. Баран⁵, на противагу вище згаданим дослідникам, скептично ставиться та оцінює напрацювання прихильників трипільської та арійської концепцій. Він пише: «Їхнім авторам притаманна надмірна емоційність, проповідь винятковості та месіанства українців. Такі публікації не тільки вводять читача в оману, а й викликають настороженість і навіть вороже ставлення до української науки»⁶. Тої ж думки і

¹ Шилів Ю.О. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н.е. – II тис. н.е. / Ю.О. Шилів. – К.: Аратта, 2002. – С. 11– 12.

² Там само. – С. 14– 25.

³ Канигін Ю.М. Шлях аріїв. Україна в духовній історії людства: Роман-есе. / Ю.М. Канигін – К.: Україна, 1997. – 325 с.

⁴ Там само. – С. 88– 102.

⁵ Баран В.Д. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран; НДІ українознавства Міністерства освіти і науки України, Інститут археології НАН України. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.

⁶ Там само. – С. 5.

Л. Залізник: «Арії – один з багатьох етносів східної, індоіранської гілки індоєвропейської сім'ї народів. Тому значно більший ступінь спорідненості з аріями мали скіфи або сармати, чия мова також належала до іранських. Нащадками аріїв можна вважати й інші народи індоєвропейців – таджиків та саків у Середній Азії, носіїв мови хінді та урду в Індії, персів в Ірані, аланів та осетинів на півдні Східної Європи та Кавказу тощо»¹.

Отже, трипільсько-арійська версія походження українців вважається найбільш малообґрунтовною та маловірогідною, а також найменш підтвердженою. Адже її послідовники оперують не достовірними науковими фактами, а безпідставними припущеннями і гіпотезами. Міфи про месіанство українців шкодять українському народові та компрометують вітчизняну науку не лише на території України, але і за її межами.

Інша концепція етногенезу українського народу – ранньосередньовічна. Прихильниками даної концепції були М. Максимович², М. Костомаров³, М. Грушевський⁴ та інші. Так, М. Максимович спростовував претензії росіян на етнічні українські терени та виняткове право на спадщину Київської Русі. М. Костомаров стояв на тому, що початок відмінностей і поділ слов'ян почався ще у давнину, вчений був переконаний також у наявності в загальноруській стихії шести головних народностей: південноруської, сіверської, великоруської,

¹ Залізник Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією / Леонід Залізник – К.: Темпора, 2008. – С. 29– 31.

² Максимович М.А. Собрание сочинений. – Том 3: Языкознание. История словесности / М.А. Максимович. – К.: Типография аренд. Е.Т. Керер, 1880. – 748 с.

³ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Т. 3 / Н.И. Костомаров. – 2-е изд. – СПб.-М.: Издание книгопродавца-типографа М.О. Вольфа, 1880. – 401 с.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах / М. Грушевський / Редколегія: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991– 1998.

білоруської, псковської і новгородської. Фундатором же ранньосередньовічної концепції українського етногенезу став М. Грушевський. Видатний історик вважав, що з середини I тис. н. е. (IV ст.) можна розпочати хронологічний відлік існування такої етнічної спільноти, як український народ, від антив до модерних українців. Тому він зазначав, що за часів Київської Русі вже існував і активно розвивався сформований «український народ»¹.

До послідовників даної концепції можна віднести Л. Залізняка, який писав про найбільшу переконливість саме ранньосередньовічної теорії походження українців. Адже її прибічники вважають, що вік українського етносу становить близько 1,5 тис. років – стільки ж, скільки мають у середньому всі народи західноєвропейського простору. Основною тезою даної наукової теорії є теза про безперервність етнічного, історичного та культурного розвитку на українських землях із середини I тис. н.е. і до нашого часу. Саме з цього часу відбувся розвиток не лише українського етносу, але й інших народів – іспанців, англійців, німців, поляків, румунів, чехів².

Тож, ранньосередньовічна концепція походження українського етносу є найбільш аргументованою та має найбільшу кількість прихильників серед науковців. Вона є найбільш вдалою та обґрунтованою у двох чинниках: по-перше – ймовірна слов'янська прабатьківщина частково співпадає з осередком українських етнічних земель, по-друге – має місце доцільний часовий фактор, бо саме із середини I тис. н.е. можна науково простежити безперервний розвиток етнотворчих процесів на українських землях аж до початку III тис.

---

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Том 1. До початку XI віка / М. Грушевський. – Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1954. – С. 19.

² Залізняк Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією / Леонід Залізняк – К.: Темпора, 2008. – С. 33.

Третя концепція українського етногенезу – києворуська чи давньоруська, засновником якої є історик В. Балушок¹. У своїх працях автор ґрунтовно досліджує тему походження українського етносу, передумови його виникнення, формування та основні етапи становлення. В. Балушок критикує дві існуючі на сьогодні версії походження українців – патріотичну (до якої він відносить трипільську і ранньосередньовічну) та антиукраїнську (пізньосередньовічну). Вчений говорить про підсилення актуальності вивчення етногенезу українців, адже не створено ще наукою базової версії походження українців, а є тільки напрацювання вчених та декілька патріотичних, проте бездоказових варіантів версії походження українського етносу, а також не треба забувати про радянську концепцію «спільної колиски»².

Етногенез українського народу, за В. Балушком, відбувається наступним шляхом: спочатку утворюється етногенетична ніша, потім виникає етнічна культура, за допомогою якої дана людська популяція пристосовується до умов ніші, що згодом призводить до формування під впливом даної етнокультури, самосвідомості, яка є спільною для усіх членів спільноти. Назвемо основні положення концепції В. Балушка: по-перше – український етногенез починається після завершення формування етногенетичної ніші; по-друге – на території України, перед утворенням Київської Русі, було сформована протоукраїнська метаетнічна спільність, яка включала у себе окремі етноси племінного типу; по-третє – утворення Київської Русі загальмувало етногенетичний процес на українських землях, який після початку удільної роздробленості дає поштовх до цього етногенетичного процесу; по-четверте – утворення двох інтеграційних центрів в останній чверті XII ст. – Галицько-

---

¹ Балушок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія / В.Г. Балушок; Ін-т мистецтвознав. фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2008. – 304 с.

² Там само. – С. 48– 79.

Волинського та Чернігівського, об'єднаних боротьбою за Київ, відбувається формування південноруської етнічної самосвідомості, а наслідком цього стало завершення в кінці XII – на початку XIII ст. формування єдиного українського етносу у Південній Русі, що відповідала у той час нинішній території України¹.

Четверта концепція українського етногенезу – пізньосередньовічна, характеризується твердженням про існування в IX – XIII ст. давньоруської народності, яка була утворена за часів Київської Русі на базі східнослов'янських літописних племен, зі зникненням Давньої Русі з політичної карти світу, внаслідок монгольської агресії та загарбанням її земель Польським королівством та Великим князівством Литовським, єдина давньоруська народність стала фундаментом для утворення трьох братніх народів – російського, українського, білоруського. Етногенетичне виокремлення українців розпочалось у XII – XIII ст., а завершилось не раніше XIV – XVI ст. Дана концепція набула широкої підтримки та пропаганди у часи радянської влади, комуністичні ідеологи прагнули створити нову «етнічну спільноту», так звану, радянську. Саме тому існування колиски братніх народів було вигідним для політики СРСР і навіть трактувалось як прогресивне явище.

Корені пізньосередньовічної концепції сягають часів Російської імперії, коли історики стали трактувати у своїх працях малоросів як субетнос російського етносу, заперечуючи самостійність першого. Свого розквіту теорія отримала за радянських часів, коли була утверджена як офіційна комуністичними ідеологами. Цьому сприяла публікація праць В. Мавродіна², де було обґрунтовано основні положення цієї концепції. У другій половині XX ст.

---

¹ Балущок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія / В.Г. Балущок; Ін-т мистецтвознав. фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2008. – С. 6.

² Мавродин В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности / В. Мавродин. – М.: Высшая школа, 1971. – 192 с.

концепція стала офіційною теорією етнонаціонального розвитку східнослов'янських народів (росіян, українців, білорусів)¹. Після розпаду СРСР концепція давньоруської народності залишається і на сьогодні основною в академічних колах Російської Федерації та Білорусії, але і в Україні вона досі має своїх прихильників (П. Толочко², М. Котляр³, О. Моця⁴ та інші). Опонентами цієї концепції є такі українські вчені як В. Баран⁵, Л. Залізник⁶, Ю. Фігурний⁷.

Тож, як висновок зазначимо, що основні аспекти пізньосередньовічної концепції українського етногенезу, виводячи походження українців із так званої давньоруської народності, є помилковими, адже тим самим не береться

---

¹ Мавродин В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности / В. Мавродин. – М.: Высшая школа, 1971. – С. 31–32.

² Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1987. – 246 с.

³ Котляр М. Утворення Давньоруської держави / М. Котляр. – К.: Інститут історії України, 1993. – 44 с.

⁴ Моця О. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в після монгольські та козацькі часи / НАН України. Інститут археології / О. Моця. – К.: Наукова думка, 2009. – 320 с.

⁵ Баран В.Д. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран; НДІ українознавства Міністерства освіти і науки України, Інститут археології НАН України. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.

⁶ Залізник Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання. – К.: Темпора, 2008. – 104 с.

⁷ Фігурний Ю.С. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. – К.: ННДІУ, 2011. – 142 с.

до уваги та нехтується довготривалий процес зародження і формування українського етносу.

Отже, розглянувши найважливіші концепції походження українського етносу, зазначимо, що найбільш об'єктивною, доведеною та аргументованою серед них є ранньосередньовічна теорія. Головними положеннями якої є те, що етногенез українців бере свій початок із середини I тис. н.е., поштовхом до чого стало Велике переселення народів; протягом VI – VIII ст. починається процес зародження українського етносу на його етнічних землях, частина із яких була слов'янської прабатьківщиною; IX ст. є початком формування українського народу; а в X – XII ст. завершується формування українського з'являються такі етновизначальні ознаки як спільність мови, наявність етнічної території, подібність традицій і культури, самосвідомості, самоідентифікації, наявність схожих психологічних та антропологічних ознак, спільна історична пам'ять. Всі ці процеси і призвели до синтезу та розвитку українського етносу, що відбулось у кінці IV – початку XXI ст.

Що ж стосується питань етногенезу українців, то вчені досі ведуть дискусії. Хоча на сьогодні виділяють п'ять найголовніших та найбільш аргументованих концепцій етногенезу українського народу: автохтонна, трипільська, ранньосередньовічна, києворуська та пізньосередньовічна. Така класифікація є умовною, адже існує багато варіацій та модифікацій даних концепцій. Найбільш аргументованою в історичній науці є ранньосередньовічна концепція походження українського народу, вона ж має і найбільшу кількість прихильників серед науковців.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ У ВИСВІТЛЕННІ НАУКОВЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

2.1. Уявлення про походження та етнічний розвиток українського народу в історіографії рубежу ХІХ – ХХ ст.

Для України другої половини ХІХ століття в наукових колах переважаючим було народницьке трактування історичного процесу. Представниками народницької історіографії були такі відомі вчені як М. Костомаров, М. Максимович, В. Антонович, М. Грушевський та інші. Їхні погляди багато в чому визначили процес формування основних концепцій походження українського народу та його подальшого розвитку.

Насамперед, варто виокремити постать М. Костомарова, який став автором програмного документу Кирило-Мефодіївського товариства, а саме «Книги буття українського народу», де відобразив месіанську ідею української нації. Вчений розглядав історію людства із позиції християнсько-республіканської, суб'єктом історії він робив український народ¹.

Історію України М. Костомаров вважав апогеєм світової історії загалом, а українці беруть на себе місію виконання великого Божого замислу, в основі якого лежать християнські чесноти. Даний підхід відповідав тогочасним європейським тенденціям пошуку історичного призначення націй, народи поділялись на «історичні» та «неісторичні». Тож «Книга буття українського народу» наводила схему розвитку історії – від перших «історичних народів» до головного суб'єкта історії – українців. М. Костомаров месіанську ідею української нації поєднав із загальнослов'янською історією, наголошуючи на тому, що українці мають стати центром майбутнього слов'янського об'єднання.

---

¹ Грицак Я.Й. «...Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрета Івана Франка / Я.Й. Грицак. – Львів: Каменяр, 1990. – С. 16.

Вчений сформував тезу про безелітність української нації, як її визначальну особливість серед інших націй. Наводячи історичний факт того, що українці протягом своєї історії неодноразово втрачали політичну еліту, М. Костомаров не вважає цей факт негативним¹. Вчений у своїй праці «Дві руські народності» дав розгорнуту картину історичного процесу України, він доводив, що незважаючи на зверхнє ставлення російського самодержавства та його ідеології до українського народу, українці мають свою історію, культуру, мову. М. Костомаров не заперечував єдності слов'янських народів, хоча доводив, що етнічна спільність народів не є незмінною².

Етнографічна діяльність М. Костомарова досліджувалась та привертала увагу таких науковців, як М. Грушевський, П. Попов, В. Горленко та інші. Колишніми членами товариства П. Кулішем, В. Білозерським та М. Костомаровим у 1861-1862 рр. було засновано журнал «Основа», головною тематикою якого була українська історія³. М. Костомаров видав у даному журналі наступні свої праці: «Дві руські народності», «Риси народної південноруської історії», «Думки про федеративне начало у древній Русі», «Правда полякам о Русі» та «Москвичам о Русі»⁴.

¹ Коцур А.П. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця XVIII – XX ст. / А. П. Коцур, М. В. Мандрик. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 203–258.

² Костомаров Н.И. Две руських народности / Н.И. Костомаров / Оброб.текста и ред. А.П. Ковалевой; авт. предислов.В.А.Дорошенко. – К., 1991. – С. 72.

³ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров, 1817–1885 / Ю.А. Пінчук. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 123–124.

⁴ Костомаров Н.И. Две русские народности / Н.И. Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – № 3. – С. 33– 80; його ж. Правда москвичам о Руси / Н.И. Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – № 10. – С. 1–15; 1862. – № 1. – С. 58 – 62; його ж. Мысли о федеративном начале в древней Руси / Н.И. Костомаров // Основа. – 1861. – № 1. – С. 121–158; його ж. Правда

Праця «Риси народної південноруської історії» є першою спробою висвітлення історії України дотатарського періоду, отже її можна вважати першою науковою спробою комплексного аналізу українського етногенезу загалом. У статті «Дві руські народності» вчений говорить, що так звана «руська народність» не є єдиною, що їх як мінімум дві.

На основі даного твердження М. Костомаров визначає перший фактор впливу на формування етносу – географічне положення, тобто потреба до пристосування зовнішніх умов впливає на формування народів. Інша причина – це історичні умови. Заслугою вченого є створення першого опису етнічної історії українського народу.

М. Костомаров виступав прихильником концепції автохтонності українців на теренах Київської Русі: «Без сумніву, між одними з них більше спільної спорідненості, ніж між іншими, і, таким чином, декілька етнографічних відгалужень почали в більш узагальненому образі своїх ознак представляти одну народність, так само, як і всі разом русько-слов'янські народності одну спільну Руську по відношенню до інших слов'янських племен на півдні. Якщо ми, звертаючись до давнини, говоримо про південноруську народність, то розуміємо її в тому вигляді, котрий був прототипом сучасного, заключаючи в собі головні риси, що складають незмінні ознаки, сутність народного типу, спільного для всіх часів»¹. Отже, для М.Костомарова народність означала стабільний у часі етнос, а народностями він називає як окремі руські етнічні спільноти так і руську спільноту загалом.

полякам о Руси / Н.И. Костомаров // Основа. – 1861. – № 10. – С. 100–112;
Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории / Н.И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С. 8–107.

¹ Костомаров Н.И. Две русские народности / Н.И. Костомаров // Основа. – 1861. – № 3. – С. 36–38.

М. Костомаров також торкнувся проблематики самоназви українців, вважаючи причиною відсутності загальноприйнятого етноніму як незавершеність процесу самоідентифікації¹. Також особливу увагу він приділяв порівнянню українців та росіян, говорячи про окремі дві народності. На його думку, для українців народна єдність була притаманна без додаткових зовнішніх чи внутрішніх зусиль, а також ніколи не намагалась асимілювати з іншими етнічними групами: «В природі південноросіян не було нічого змушуючого, нівелюючого, не було політики, не було холодного розрахунку, твердості на шляху до визначеної цілі»².

Також відмінністю між цими двома народностями, на думку вченого, було різне їх сприйняття релігії, а саме росіяни сприймали православ'я як вищий прояв влади, монархії, їм також притаманна нетерпимість до чужої віри. Українців же М. Костомаров вважає релігійним народом та толерантним до представників інших віросповідань: «Народ південноруський – глибоко релігійний народ, в самому широкому розумінні цього слова;... до того часу, доки буде існувати сума головних ознак, що складають його народність, він завжди збереже в собі релігійне начал»³. Вчений вказує також на емоційні, психологічні та культурні відмінності між росіянами та українцями.

М. Костомаров аналізував також і польсько-українські відносини, наголошуючи на значно більшій близькості між цими двома етносами, ніж між поляками та росіянами, яких на його думку зближує лиш мовна спорідненість. Хоч для українців був неприйнятним польський аристократичний дух, так само як і російська сувора ієрархія, він пояснює цю особливість українців як висновок про не державність народу та говорить про можливість поглинання

---

¹Костомаров Н.И. Две русские народности / Н.И. Костомаров // Основа. – 1861. – № 3. – С. 41.

² Там само. – С. 47.

³ Там само. – С. 70.

його саме російським суспільством із його рисою домінування держави над особою¹.

Як висновок варто зазначити, що вищевказані праці М. Костомарова є першою науковою спробою дослідити етногенез українського народу та його етнічну історію загалом, від їх виникнення зі слов'янського субстрату на початку нашої ери до середини XIX століття.

Ще одним видатним діячем Кирило-Мефодіївського товариства був П. Куліш. Період його творчості, який припадає до розгрому товариства, прийнято називати народницьким. На погляди П. Куліша вплинули твори Т. Шевченка, що викликало дещо ідеалізоване уявлення про Козацьку Україну. На думку М. Коцюбинського, вчений у своїй праці «Україна», оспівує величне державно-політичне майбутнє України².

Не поділяючи погляди М. Костомарова, щодо месіанської ідеї, П. Куліш однак був переконаний у значних можливостях національного характеру українського народу. Отже, П. Куліш наголошував на тому, що формування політичної еліти українців, їх національної свідомості та пов'язана із цим культурницька робота є тривалим процесом, який охоплює у собі більше століття праці та зусиль, після чого і буде можливим реалізація національного ідеалу³.

У даному контексті варто виділити погляди В. Антоновича, які були далекі від ідеалізації та патріотизму. Він відрізнявся об'єктивізмом, започаткував нову національно-демократичну концепцію історії України, доводячи самотність багатовікової історії українського народу. Ця концепція отримала подальший

---

¹ Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності / Д. Сондерс // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 20– 30.

² Коцюбинський М. Твори в шести томах / М. Коцюбинський. – К.: Академія наук української РСР, 1962. – Т.4. Статті та нариси. – 319 с.

³ Вірник Д.Ф. Економічні погляди І.Я. Франка / Д.Ф. Вірник, Є.А. Голубовська; АН УРСР, Ін-т економіки. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 179 с.

розвиток та дослідження у працях його послідовників та учнів, а саме М. Грушевського.

Аналізуючи історичні дослідження В. Антоновича, М. Драгоманов дійшов висновку, що всі вони виражаються у прагненні історика показати, що південноруський народ - це свободолюбивий народ, із притаманною йому рисою самоствердження¹. М. Драгоманов також акцентував увагу на теорії походження українського козацтва в історичній схемі В. Антоновича. Головне положення теорії полягало у тому, що українське козацтво постало з давньослов'янського віча².

Наукову значущість з питань аналізу історичної концепції В. Антоновича є дослідження Д. Багалія³. Аналізуючи розвиток української історіографії до В. Антоновича, Д. Багалій дійшов висновку, що до нього не було створено системи історичних досліджень, але навіть не були окреслені рамки української історії. Отже, В. Антонович створив власну історичну ідеологію української історії⁴. На думку вченого, теоретичне висвітлення історії України В. Антонович сформулював у «Бесідах про часи козацькі на Україні»⁵. Характеризуючи історичні погляди В. Антоновича, Д. Багалій виокремлює дві ідеї про анархічний демократизм та бездержавність українців, що

---

¹ Драгоманов М.П. Что такое украинофильство // Русское богатство. – 1881. – Декабрь. – С. 93–126.

² Там само.

³ Багалей Д.И. В.Б. Антонович / Д.И. Багалей // Критико-биографический словарь русских писателей и ученых Венгеров. – Спб., 1889. – Т. 1. – С. 655-666.

⁴ Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті / Д.І. Багалій. – Х.: Держ. видав. України, 1928. – Т.1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – С. 32.

⁵ Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / В.Б. Антонович / Післям. М.Ф. Слабошпицького; Комент.: О.Д. Василюк, І.Б. Гирич. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.

сформувались вченим під впливом громадсько-політичної діяльності в Україні. Дослідник намагався також пояснити твердження В. Антоновича про центральне місце козаччини у конструкції української історії, говорячи про те, що найлегше можна було простежити розвиток демократичних засад українців¹.

Аналізу творчості В. Антоновича присвячені статті О. Єфименко². Порівнюючи студії вченого із працями М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, О. Єфименко доходить думки, що їх поява це новий етап в історіографії, адже його попередники відзначались однобічним висвітленням фактів та подій³.

Перше монографічне дослідження присвячене творчості В. Антоновича було видане Д. Дорошенком⁴. Дослідник критикує народницько-анархічну та бездержавницьку концепцію української історії В. Антоновича. Говорячи про національне відродження, за словами Д. Дорошенка, вчений має на увазі лише етнографічну національність⁵. Також він заперечує тезу В. Антоновича про відсутність в українців державницького інстинкту⁶.

---

¹ Багалій Д.І. Матеріали до біографії В.Б. Антоновича. З приводу двадцятої річниці з дня його смерті / Д.І. Багалій. – К., 1929. – С. 70.

² Єфименко А. Литературные силы провинции. В.Б. Антонович. Южная Русь. Очерки, исследования, заметки / А. Ефименко. – Т. 2. – Спб., 1905. – С. 297–315.

³ Там само. – С. 312.

⁴ Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага, 1942. – 168 с.

⁵ Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 255 с.

⁶ Там само. – С. 127.

Значну увагу творчість вченого у галузі української історії привернула діячів української діаспори. Серед них варто відзначити О. Оглоблина¹, Б. Крупницького², Л. Винара³, О. Пріцака⁴ та інших. Недоліками поглядів В. Антоновича у питаннях українського історичного процесу О. Оглоблин виділив спробу показати увесь історичний процес через призму козацтва. А найбільшим здобутком вченого він відзначив роз'єднання вченим українського історичного процесу від польського та російського, а також намагання вченого створити наукову концепцію національної історії українців⁵.

За В. Антоновичем українська національна ідея носить чітко виражений національний характер. Але вчений не розділяв терміни «нація» та «народ», що пояснюється слабким термінологічним багажем того періоду. У «Записці з приводу обмеження української мови»⁶ вчений наводить деякі термінологічні тлумачення та означення понять: «Національністю ми називаємо сукупність антропологічних, етнографічних і духовних прикмет, якими одна група людей відрізняється від інших»⁷. Домінуючою прикметою В. Антонович відзначав

¹ Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа / О. Оглоблин // Студії з історії України. – Нью-Йорк; Торонто, 1995. – С. 201–218.

² Крупницький Б. Володимир Антонович (1834-1908) / Б. Крупницький // Історіознавчі проблеми історії України. – Мюнхен, 1959. – С. 91–95.

³ Винар Л. До 150-ти ліття з року народження Володимира Антоновича / Л. Винар // Український історик. – 1984. – 1–4 (81-84). – С. 187–190.

⁴ Пріцак О. Володимир Антонович як історіософ / О. Пріцак // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996. – С. 9–16.

⁵ Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа / О. Оглоблин // Студії з історії України. – Нью-Йорк; Торонто, 1995. – С. 217.

⁶ Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / В.Б. Антонович / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.

⁷ Там само. – С. 159.

антропологічну. Щодо термінологічного визначення поняття «нації» В. Антонович зазначав: «Про те, що визначає слово «нація» є дві діаметрально протилежні теорії. Перша теорія...це державницько-національна теорія. Друга теорія ... - так звана етнографічна. Вона обстоює за тим, що всяка група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким робом по цій теорії нації виробляються самою природою, а не державою»¹. У працях В. Антоновича не має чіткого окреслення його особистого ставлення до вказаних теорій, хоча переважає згадка ним саме етнографічної національності, тож можна зробити висновок, що їй вчений надавав більшу перевагу.

В. Антонович визначив українців як осібний у східнослов'янській гілці етнос. Він називає два фактори, що визначили українську етнічну ідентичність. Перший – це географічний, а другий – антропологічний². Вчений також не вважав українців моноетнічним етносом та говорив, що у склад українського народу увійшла багаточисленна асиміляція тюркського характеру – печеніги, половці, кримські татари, чорні клобуки. Адже, на думку вченого, зміни у цих кочових племенах змусили їх селитися серед слов'янських народів, так і утворився український тип народності³. Розглядаючи окремі проблеми формування українського етносу, В. Антонович припускав, що українці, як і росіяни, з'явилися на теренах Східної Європи з великим історичним запізненням у XIII – на початку XIV ст.⁴

---

¹ Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / В.Б. Антонович / Післям. М.Ф. Слабошпицького; Комент.: О.Д. Василюк, І.Б. Гирич. – К.: Дніпро, 1991. – С. 208.

² Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / В.Б. Антонович / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 145.

³ Кіян О. Кафедральне «вірую» Володимира Антоновича / О. Кіян // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 67– 68.

⁴ Там само. – С. 68.

Отже, можна зробити висновок, що В. Антонович розглядав український етногенез як тривалий історичний процес, що починається від доісторичних часів та триває до пізнього середньовіччя. Загалом же проблема націогенезу та етногенезу українського народу виступає в історіографії вченого як одна із основних. Це було обумовлено потребою ідейно-політичного обґрунтування українського історичного процесу, проблемою виокремлення історії України від російської та польської.

На окрему увагу заслуговує постать І. Франка. На формування історико-етнологічних поглядів вченого великий вплив мали ідеї сформовані членами Кирило-Мефодіївського товариства. Та на відміну від М. Костомарова, І. Франко у процесі розвитку народу значне місце відводив інтелігенції, також вчений не підтримував думки М. Костомарова відносно месіанської ролі українського народу. Водночас варто наголосити, що історична концепція вченого носила народницький характер, бо головне місце у ній віддавалось народу.

В історіографії часів Радянського Союзу багато уваги приділено постаті І. Франка. На перший план вийшли праці та збірки документів, що стосуються творчості поета та письменника, а от його історико-етнологічні здобутки відійшли на другий план, хоч ця тема і не була забороненою у радянській історіографії. Література, що окреслює етнологічну проблематику була представлена досить широко, зокрема статтями, монографіями та дисертаційними дослідженнями.

На сучасному етапі можна виділити декілька підходів, що стосуються етнологічних здобутків вченого, адже зараз збільшилась кількість наукових досліджень, присвячених саме етнологічній діяльності І. Франка. В науці сформувався окремий напрям, пов'язаний із дослідження життя та творчості вченого – франкознавство. Цей термін був уведений усередині 1920-х років М. Возняком, саме з того періоду і починається активне історіографічне вивчення наукової спадщини вченого.

Незважаючи на таку популярність у наукових колах постаті І. Франка, все ж його етнографічна діяльність лишилась малодослідженою. Так, за словами Я. Гординського проблема етнографічних студій вченого залишається однією з найменш досліджених проблем в сучасній історіографії¹.

Що ж стосується літератури радянського періоду про І. Франка, то можна зазначити, що в її основі лежала марксистсько-ленінська методологія. Недоліком радянської історіографії було те, що значна частина літератури про вченого була залишена поза увагою чи подана тенденційно – адже, на думку радянських вчених, вона несла націоналістичне спрямування². Тому основна увага приділялась аналізу літератури, що стосувалась передових революційних поглядів вченого та його симпатій до російського народу. Більш широкого освітлення наукової спадщини вченого було здійснено вченими української діаспори.

Серед сучасних вчених, які займалися даною проблематикою, на особливу увагу заслуговує стаття В. Масненка³, де автор виділив окремо як напрям для вивчення внесок І. Франка в етнологічну науку. Також Р. Конта⁴ у своїй статті

---

¹ Гординський Я. Сучасне франкознавство (1916-1932) / Ярослав Гординський // Записки НТШ. – Львів, 1935. – Т. СЛШ. – С. 92.

² Мороз О. Допитання про вивчення наукової спадщини Івана Франка / О.Мороз, О.Дей // Іван Франко: статті і матеріали / МВО СРСР; Львів. держ. ун-т. – Харків: Вид. Харків. держ ун-ту. – Зб. 3: 1951–1952. – 1952. – С. 187.

³ Масненко В. Іван Франко як історична постать у сучасній українській історіографії (огляд ювілейних видань) / Віталій Масненко // Франківські читання: зб. статей / голова ред. кол. В. Т. Поліщук; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси: Видавництво ЧНУ, 2007. – С. 154–158.

⁴ Конта Р. Сучасний стан та перспективи історіографічного дослідження розвитку етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка (1892-1940 рр.) /

наголошує на необхідності подальшого наукового вивчення здобутків вченого в галузі української етнології.

Концепція української нації та історії України у працях І. Франка носила гуманістично-культуроцентричний характер, вона була покладена в основу всіх його досліджень. Цікавою із цього погляду є праця вченого «Причинки до історії України-Русі»¹, де продемонстровано історіографічні розбіжності у поглядах із М. Грушевським, хоч їх і пов'язувала багаторічна співпраця у науковому товаристві імені Т. Шевченка та «Літературному-науковому віснику». І. Франко у вищезазначеній праці додає, пропущені на його думку М. Грушевським, деякі етапи історії України, а саме передісторію та найперші її етапи, а також звинувачує історика у відсутності ґрунтування історичних фактів².

Історичні дослідження І. Франка можна окреслити формулою: людина-культура-історія, утвердившись на засадах самостійності нації, світогляд вченого зазнав суттєвих змін, що пов'язано також із переходом української політичної думки із позиції федералізму на позицію самостійництва³. І. Франко дійшов висновку, що політична окремішність народу є основою вирішення усіх його проблем. «А що значить політична не самостійність якоїсь нації як у остатній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати часть здобутків своєї праці на цілі, як із її розвитком і безпекою не мають нічого спільного? Значить, національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до

Р.М. Конта // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2014. – Вип. 76. Серія «Історичні науки». – № 2. – С. 334–344.

¹ Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша / І. Франко. – Львів: Із друкарні Івана Айхельбергера, 1912. – 196 с.

² Там само. – С. 7– 8.

³ Гундорова Т.І. Інтелігенція і народ в повістях Івана Франка 80-х років / Т.І. Гундорова. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 114– 126.

виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, за нищіння, пауперизації, культурного застою і упадку»¹.

Тож, вчений виніс на перше місце національний ідеал, що вміщує у собі ідеал національної свідомості не тільки західноєвропейські ідеали соціальної рівності та політичної волі, а й сам може стати підґрунтям до їх розвитку. Вчений наголошував, що не маючи національного ідеалу, найкращі українські сили тонуть у всеросійському морі, а ті, що лишилися, потрапляють в апатію чи зневіру².

Таким чином, можна стверджувати, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття відбулося утвердження української національної науки. В результаті цього в українській історіографії в цей час формується теоретичне підґрунтя наукових концепцій етно- та націогенезу українського народу. Відмінності української національної історіографії в зазначеному питанні особливо яскраво помітні в порівнянні з російською та польською історіографією.

Водночас ми можемо говорити про відсутність спеціальних історіографічних досліджень з поставленої нами проблеми в цей період, хоча історіографічний дискурс в цей час був безпосередньо пов'язаний з етногенетичною проблематикою. Дана проблема набуває особливої гостроти, особливо в контексті критики українськими істориками погодинської концепції, відповідно до якої українці не мали жодного відношення до історії Київської Русі. Тому власне низка вчених – представників української національної еліти (зокрема В. Антонович) намагалися спростувати всю абсурдність цієї теорії, наголошуючи на тому, що вона є бездоказовою. Саме В. Антонович відстоював тезу про безперервність розвитку слов'янського населення Середнього

---

¹ Франко І. Українські партії в Галичині / І. Франко // Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К., 1956. – С. 280.

² Там само. – С. 283.

Придніпров'я, з якого в подальшому сформувався український етнос. Вчений спростував теорію М. Погодіна про міграцію мешканців Середнього Подніпров'я під тиском монголо-татар на північний схід та його подальшим зайняттям переселенцями з Карпат разом з польською колонізацією.

М. Костомаров у свою чергу більш детально торкнувся проблеми дослідження народностей Київської Русі періоду феодальної роздробленості, серед яких виділив південноруську народність як предків українського народу. Саме ця народність, на думку вченого, принципово відрізнялася від інших п'яти народностей, зокрема, великоруської та білоруської. Водночас, згідно з М. Костомаровим, відмінність українців від інших слов'янських народів є суттєвою та губиться у глибокій давнині.

Таким чином, українські вчені другої половини ХІХ – на початку ХХ століття заклали фундамент у розробку ранньосередньовічної концепції етногенезу українського народу. В даному контексті на особливу увагу заслуговують наукові дослідження М. Грушевського, який фактично розробив ґрунтовну концепцію етногенезу українського народу на основі широкої джерельної бази та з урахуванням всіх попередніх наукових досягнень українських вчених, про що йдеться у наступному розділі.

Концепція М. Погодіна призвела до того, що проблема киеворуської спадщини почала жваво обговорюватися в наукових колах. Відповідно питання дослідження етногенезу українського народу також було переведено в ранг актуальних, оскільки воно було складовою частиною більш широкої проблеми. Як наслідок, вирішення питання походження та історичної долі українського народу могло розв'язати низку інших важливих проблем, зокрема з'ясувати тяглість державницької традиції з часів Київської Русі. Це, у свою чергу, давало можливість визначити державу-спадкоємицю Київської Русі, на яку зазіхала Російська імперія.

Водночас в польській історіографії, як вже зазначалося, також була помітною тенденція ідеологічно обґрунтувати право поляків на етнічні українські землі. Це пояснюється перш за все тим, що проблема походження

українського народу, його національного та державного розвитку завжди розглядалася в контексті суспільно-політичних подій з урахуванням впливів сусідніх країн, до складу яких входили етнічні українські землі.

2.2. Історико-етнологічна концепція М. Грушевського та її роль у формуванні наукових уявлень щодо етногенезу українців

В історіографії існує велика кількість публікацій, присвячених М. Грушевському, що окреслюють різноманітні аспекти державно-політичної та наукової діяльності історика. Внесок вченого в етнологічну науку зацікавив сучасних вітчизняних науковців зовсім нещодавно. Однією з проблем, яка почала активно розроблятися в контексті вивчення наукової спадщини М. Грушевського, стала проблема етногенезу українського народу. Спочатку ці питання підіймалися на відповідних тематичних конференціях.

Перші матеріали, що стосуються цього питання, були також надруковані за результатами тематичних наукових конференцій, присвячених видатному українському вченому¹. Л. Залізник наголошував на тому, що М. Грушевський є фундатором наукової теорії походження українського народу, в основі якої була покладена ранньослов'янська концепція². Зазначена концепція підтверджується етнографічними та фольклорними даними.

Саме цим пояснюється зацікавленість М. Грушевського усною народною творчістю. Тому вчений присвятив окремі свої праці українському фольклору, у яких він прагнув подати «...почуття і гадки, краси і сили, яке зложено і

---

¹ Михайло Грушевський: (До 130-ї річниці від дня народження): Зб. матеріалів. – Херсон, 1996. – С. 8–10; Солошенко В.М. М. Грушевський про розселення і походження українського народу / В. М. Солошенко, В.П. Капелюшний // Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 130-річ. від дня народж. М. С. Грушевського. – К., 1998. – С. 30–32.

² Залізник Л. М. Грушевський – фундатор наукової концепції походження українського народу / Леонід Залізник // Михайло Грушевський (До 130-ї річниці від дня народження): Зб. матеріалів. – Херсон, 1996. – С. 8–10.

заховано в нашій літературній спадщині»¹. На сторінках «Автобіографії» М. Грушевський визнавав, що його мрією стало бажання стати українським літературознавцем та вченим. Історик, зрештою, став ученим, але прагнення молодих років дозволили розширити його внесок не тільки в історичну науку, але й фольклористику, етнологію, літературознавство².

М. Грушевський неодноразово підкреслював, що аналіз внутрішнього змісту й естетики народної творчості українців не були основним предметом його наукових зацікавлень. Учений прагнув підняти дану проблематику для того, щоб у подальшому вона була належним чином досліджена «...рішив приложити особливі брання для того, аби естетична і психологічна сторона старої творчості якнайшвидше виступила у огляді, щоби своєю роботою вияснити і оживляти в громадській свідомості неперервність історичного розвитку народу»³. Учений наголошував на вагомій ролі соціально-культурних аспектів фольклору на формування свідомості та культурної доміанти українського народу.

Проблему етногенезу українського народу в працях М. Грушевського розглядали також І. Сенько та В. Делеган⁴. Дослідивши працю вченого «Нарис українського народу», автори дійшли висновку, що М. Грушевський досить

---

¹ Грушевський М.С. Історія української літератури / М.С. Грушевський. – К., Львів, 1923. – Ч. 1. – С. 6.

² Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 р. / Любомир Винар. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто. – С. 5.

³ Грушевський М.С. Історія української літератури / М.С. Грушевський. – К., Львів, 1923. – Ч. 3. – С. 270.

⁴ Сенько І. М. Методичні засади М. Грушевського при вивченні історії українського народу / І.М. Сенько, В.В. Делеган // Спадщина великого українця: науково-методологічний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. – Ужгород, 1997. – С. 76–83.

чітко визначив етнічну територію українців. Це було пов'язано з тим, що вчений розумів етнічну ментальність українського народу.

На думку ж Л. Винара, під терміном «народ» М. Грушевський розумів наступне: «...так відрізняється українська людність від своїх найближчих сусідів принципами антропологічними – в будові тіла, і психофізичними – в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті і культурно-матеріальній і духовній. Сі психофізичні і культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність – зовсім виразно зв'язують у національну цілісність поодинокі групи української людності супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, нарід, з довгою історією»¹. Отже, М. Грушевський наголошував, що провідну роль у формуванні українського етносу відіграла усна народна творчість.

Досліджуючи ментальність українського народу через фольклор, М. Грушевський постійно повертався до проблеми етногенезу українського народу. Відповідно до В. Солошенка та В. Капелюшного, вчений ґрунтовно дослідив розселення і походження українського народу. Дослідники говорять про автономістичний підхід М. Грушевського до етнічної спадщини Давньої Русі. Важливість же дослідження проблеми етногенезу українців пояснюються ними передусім тим, що «вона охоплює такі фундаментальні поняття, як місце української народності в етногенезі східнослов'янських народів, час складання її етнічної території, мови, культури, етнічних відносин та етнічної самосвідомості»².

Водночас М. Грушевський обґрунтовує необхідність використання фольклорних матеріалів, для вивчення і розуміння процесу формування соціокультурних аспектів народу, які відкривають багаті перспективи духовної

---

¹ Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 р. / Любомир Винар. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто. – С. 4.

² Там само. – С. 30.

та соціальної еволюції. При цьому М. Грушевський розумів недоліки попередніх досліджень, переважно фольклористів, а саме – відсутність аналізу еволюції в галузях етнографії; відсутність реконструкції форм та типів, які вже зникли; відсутність аналізу усної епічної творчості (билинного епосу); значення ролі усної української поезії для епічної традиції загалом¹.

Приділяючи величезну увагу архаїчним жанрам українського фольклору, М. Грушевський відійшов від усталеної на той час схеми вивчення та дослідження усної творчості, коли на першому місці у дослідженні української традиції ставились власне літературні писемні твори. Новий підхід до вивчення усної народної творчості дав вагомий результат. Саме в народній літературі, на думку вченого, відбивалися старі обряди, пісенна та прозова традиції. Вона містила у собі давні аспекти життя українців і лише незначною мірою прийняла нові теми та форми панської словесності та культури. Таким чином, народний фольклор залишився тим осередком соціокультурних надбань українців, який не зазнав асиміляційних та інших впливів і продовжував існувати відокремлено серед широких мас населення.

М. Грушевський неодноразово називав літературу та світогляд української нації синтетичними й намагався виділити основні складові елементи цього синтезу². На широкому джерельному матеріалі учений висвітлював взаємозбагачення християнської символіки та народнопоетичних тем й образних засобів, пов'язаних із календарним землеробським циклом тощо.

---

¹ Грушевський М.С. Історія української літератури / М.С. Грушевський. – К., Львів, 1923. – Ч. 3. – С. 4.

² Трофимук М. Історія Української літератури Михайла Грушевського: проблеми методології і концептуальності / М. Трофимук // Михайло Грушевський – життя і творчість (статті і оповідання). – Львів, 1994. – С. 244–245.

В даному контексті цікавою є думка В. Масненка¹, який наголошує на тому, що, згідно з М. Грушевським, формування етнічної (національної) території пов'язане з опануванням своєї території. У випадку з українським етносом, враховуючи відсутність сталих природних кордонів, таке опанування власної території відбувається вже протягом півтори тисячі років. Саме стільки часу, згідно з поглядами М. Грушевського, відбувається процес національного формування українців.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що вчений у своїх працях активно розробляв проблеми етно- та націогенезу, а також сформував власну оригінальну та цілісну концепцію походження українського народу. На особливу увагу тут заслуговує дослідження М. Грушевського під назвою «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Словянства»². Вчений виступив проти «вписування» української історії в загальноросійську наполягаючи на тому, що український народ з'явився не в XIV – XVI ст., як на цьому наполягали російські історики, а значно раніше.

Водночас М. Грушевський зазначає, що «...сучасна наука ... не має права зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом», як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської»³. Таким чином, зазначена праця М. Грушевського є фактично

---

¹ Масненко В. Дискусії щодо етногенезу (націогенезу) українців в українській історичній та етнологічній науці 1920-их рр. / Віталій Масненко // Народознавчі зошити. – 2001. – № 3. – С. 408–412.

² Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Словянства / М. Грушевський // Статті по славяноведенью. – Вип. I. – СПб., 1904. – С. 298–304.

³ Там само. – С. 299.

першим дослідженням етногенезу українського народу, що містить елементи історіографічних узагальнень. Автор не лише критично аналізує наявні дослідження, що стосуються етногенезу українців, але й на підтвердження своєї теорії посилається на праці інших вчених.

Подібного роду ідеї, висловлені М. Грушевським постійно спонукали наукову спільноту досліджувати окремі аспекти вивчення вченим проблеми етно- та націогенезу українців. Так, зокрема, В. Крот у своїй статті зазначив, що «М. Грушевський послідовно до кінця свого життя залишався переконливим поборником єдності українських земель»¹.

Проблема етногенезу українського народу у працях М. Грушевського цікавить дослідників і досі. Найчастіше вони звертаються до багатотомного фундаментального дослідження М. Грушевського «Історія України-Руси». Натомість О. Лебедева, крім вищеназваної праці аналізує також «Звичайну схему «руської» історії й справу раціонального укладу історії східного слов'янства»². Зокрема, проаналізувавши розселення слов'янських племен на території України, їх переміщення, історичну еволюцію тощо, авторка дійшла висновку, що «...саме М. Грушевський є основоположником сучасної ранньосередньовічної теорії походження українського народу»³.

Науковці досить часто піднімають найбільш контраверсійні аспекти в творчості вченого, особливо ті, що стосуються проблеми націогенезу українців. Так, зокрема, С. Шамара розглянув тлумачення М. Грушевським терміну

---

¹ Крот В. Проблема єдності українських земель в творчій спадщині М. Грушевського / В. Крот // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – К., 2007. – Вип. 92. – С. 34.

² Лебедева О. Проблема походження українського народу в працях Михайла Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» та «Історія України-Руси» / Ольга Лебедева // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 287–290.

³ Там само. – С. 289.

«нація»¹. Розуміння цього терміну М. Грушевським мало внутрішньо-суперечливий характер, а саме: «з одного боку, це поняття вживалося вченим як прямий синонім «народу», тобто не передбачало окремого визначення. ... З іншого боку, нація у нього є поняттям, що виривається за рамки традиційно-народницького трактування етнічної спільноти, адже передбачає існування національної еліти, що потенційно здатна до формування національної держави»².

С. Шамара досить слушно зауважив, що до останнього часу дослідники фактично оминали бачення вченим категорії «нація» як соціологічної. Автор відзначив, що М. Грушевський у трактуванні терміну «нація» залишився на півшляху від традиціоналістів до інструменталістів. Як наслідок, основна категорія етнології трактувалась ученим двояко: як народ (у вимірі культури) та як, власне, нація (у політико-громадянському вимірі)³.

Отже, досить часто вченими піднімалося складне питання співвідношення термінів «народ» та «нація» в творчості М. Грушевського. Важливість визначення цих понять пояснюються тим, що вони багато в чому пояснюють розуміння вченим процесів етно- та націогенезу.

Так, зокрема, Л. Зашкільняк вважає, що М. Грушевський вважав «народи-нації» такими, що складаються під впливом переважно об'єктивних та частково суб'єктивних умов. Ці умови підпорядковуються ідеї загального прогресу людства, але кожен народ виступає окремою індивідуальністю з властивими йому етнічно-культурними рисами. Таке бачення «народу-нації» у творчості М. Грушевського, на думку Л. Зашкільняка, породжує суперечність між

---

¹ Шамара С. Нація в позитивістській соціології Михайла Грушевського / Сергій Шамара // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: Матеріали II регіональної науково-практичної конференції / За наук. ред. І. Б. Гирича. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – С. 99–104.

² Там само. – С. 103.

³ Там само. – С. 99–104.

етнічно-культурними і соціальними елементами народу як суб'єкта історії. Як наслідок, об'єктом історичного досліджу М. Грушевський визначав «етнографічну» соціальну спільність («народ-націю»), основним напрямом вивчення якої є дослідження її матеріальної та духовної складової. Згідно з думкою Л. Зашкільняка, на початку ХХ ст. теоретичні погляди М. Грушевського здобувають чіткі обриси етнічно-соціальної доктрини, відповідно до якої «народ-нація», еволюціонуючи в конкретних природно-географічних умовах та у взаємодії з іншими народами, створює свою матеріальну і духовну культуру¹.

Л. Зашкільняк наголосив на тому, що М. Грушевський уважав найбільш стійким елементом суспільного життя народ-націю, яка є творцем і споживачем культурних цінностей, та яка, своєю чергою, трансформується залежно від змінюваних природно-соціальних обставин. Згідно з автором, «у зрілому віці М. Грушевський писав, що в соціальному житті діють лише емпіричні закономірності, які заперечують автоматизм і механічність прогресу. Ці емпіричні закономірності виявляються у дії біологічних, економічних, психологічних чинників...»².

На важливості методологічної складової наукових досліджень М. Грушевського наголошує З. Зайцева, яка вважає, що саме це питання стало наріжним каменем непорозуміння між ученим та його учнями³. «Методологічні

¹ Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського / Леонід Зашкільняк // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 233–253; його ж. Соціальні функції історії в оцінці Михайла Грушевського / Леонід Зашкільняк // Український історик. – Нью-Йорк, 2003. – № 1–5 (156–160). – С. 191–197.

² Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і європейська історична наука кінця ХІХ – початку ХХ століття / Леонід Зашкільняк // Вісник НТШ. – Львів, 2006. – Ч. 36. – С. 20

³ Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Зінаїда Зайцева. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 66–67.

погляди українського вченого були своєрідним синтезом класичних зразків історіописання з новішими ідеями історіографії зламу XIX і XX ст. У центрі його концепції була категорія «народу-нації» як етносоціальної спільноти, витвореної унаслідок тривалої еволюції під впливом природно-географічних, господарських і культурно-духовних чинників. Попри те, на відміну від романтиків і неоромантиків, М. Грушевський не надавав переважного значення культурно-психологічним особливостям, прагнучи повсякчас дотримуватися комплексності в з'ясуванні впливу чинників»¹.

Не викликає сумнівів той факт, що головною працею М. Грушевського була його «Історія України-Руси», що фактично стало початком нового етапу в розвитку української історичної науки. Саме в цій праці вчений виклав свої погляди на проблему походження українців, які він сформував у вже згаданій нами статті. Після наукового обґрунтування своєї самобутньої схеми історії українського народу як окремого, нерозривного і послідовного процесу, М. Грушевський намагається далі розвинути та популяризувати свої погляди в «праці свого життя». Навіть сама назва його дослідження «Історія України-Руси» свідчила про бажання вченого показати тяглість та спадковість української історії від Київської Русі і до сьогодення. Логічним продовженням цього стали основні положення концепції етно- та націогенезу українців М. Грушевського, що були покладені в основу його бачення історії України через призму окремішності існування українського народу з власними традиціями державотворення, що завершилося формуванням самобутньої європейської нації.

Етнонаціональні особливості українців, на думку М. Грушевського, виявляються навіть більше в етнопсихологічному вимірі, ніж в матеріальному. Тобто, самобутність українців яскраво проявляється в психофізичних

---

¹ Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і європейська історична наука кінця XIX – початку XX століття / Леонід Зашкільняк // Вісник НТШ. – Львів, 2006. – Ч. 36. – С. 19.

характеристиках, духовній культурі, антропологічних рисах українців в порівнянні з іншими сусідніми слов'янськими народами¹. Водночас відмінність українців також виявляється і на рівні матеріальної культури, побуту, традицій, особливостей сімейного виховання, звичаєвого права і т.д.

Важливим фактором, що вплинув на процес формування українського народу, на думку М. Грушевського, була територія, на якій сформувався цей етнос. Саме природно-кліматичні особливості земель, на яких сформувалася українська народність, а також культурні та геополітичні впливи інших народів та держав вирішальним чином вплинули на процес етногенезу. В результаті сформувалася окрема етнографічно-культурна одиниця під назвою «український народ» з автентичними та неповторними особливостями матеріальної та духовної культури. Зокрема, М. Грушевський наголошує на тому, що «Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що примішуються до нової колонізації – все се многоважні сторони, якими територія могутньо впливає на дальшу історію народу»².

На думку вченого, центром формування українського народу стало Середнє Подніпров'я. В подальшому ж вся територія сучасної України була заселена східнослов'янськими племенами, які склали українців. Виходячи із цих тверджень, логічним і закономірним є висновок М. Грушевського про початок процесу етногенезу українського народу з IV ст. н.е. Вчений наголошує на тому, що саме анти, які проживали біля Дністра і Дону, є предками українців: «Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого

---

¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – 1991. – С. 6.

² Там само. – С. 8.

народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю»¹. В подальшій історії формування українського етносу М. Грушевський надавав важливого значення процесу розселення слов'янських племен у V – VII століттях, разом із переселенням та міграційними рухами інших народів на території майбутніх українських етнографічних земель. В подальшому, на думку вченого, вирішальне значення мала східнослов'янська колонізацію X–XI ст., у процесі якої поляни стали ядром українського етносу. Тим самим М. Грушевський рішуче заперечував норманську теорію, наголошуючи на тому, що «...Русини – се Поляне передо всім, хоч в ширшій значінню се ім'я й обіймало в XI–XII в. всю Україну, а і все східне Слов'янство, зв'язане київськими князями в одну державу, під іменем Руси ... Очевидно «Русь» було спеціальне ім'я київської околиці, Полянської землі, і як всі проби вивести руське ім'я від інших, чужих народів, північних і полудневих, не удають ся досі, то приходиться ся вважати його просто тубільним споконвічним іменем Київської околиці. З тим звертає на себе увагу созвучність сього імені з тутешньою річкою Росею, найбільшою річкою (після Дніпра) Полянської землі»².

Важливого значення для процесу формування українського народу вчений надавав також двом іншим слов'янським племенам, а саме: сіверянам і дреговичам, як найближчим і найчисельнішим сусідам полян, що суттєво вплинули на процес етногенезу.

Загалом, основною метою наукової діяльності М. Грушевського було дослідження історії українського народу, що було неможливе без розуміння чинників і факторів, які впливали на формування соціокультурного буття народу. Адже суспільна свідомість того часу найяскравіше була відображена у слові, а саме у літературних творах, які вчений систематизував та подав у

---

¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – 1991. – С. 177.

² Там само. – С. 191–192.

хронологічній послідовності, ілюструючи його еволюцію та висвітлюючи чинники, які вплинули на його формування. Водночас вчені неодноразово вивчали наукову етнологічну спадщину М. Грушевського. Зокрема, об'єктом наукових пошуків дослідників стала одна з ключових теоретичних проблем української етнології – проблема етногенезу та націогенезу українського народу в наукових працях ученого.

Таким чином, М. Грушевський сформував чітку наукову схему етногенезу українського народу, під яку підвів всі відомі йому джерела історико-етнологічного характеру. Вчений показав послідовність та спадкоємність формування та розвитку українського народу починаючи з ранньої історії етнографічних українських земель часів антського племінного союзу, через період Київської Русі до Галицько-Волинської держави, що перейшов у Литовсько-Польську добу, на зміну якій прийшов період Речі Посполитої, за якої настала доба козаччини з подальшим національним відродженням ХІХ – початку ХХ століття.

Можна стверджувати, що М. Грушевський фактично заснував ранньосередньовічну концепцію етногенезу українців. Водночас вчений вперше комплексно дослідив історичний процес формування українського народу в просторі та часі з урахуванням низки факторів, що на нього вплинули. На думку вченого, українці беруть свій початок з ІV ст. н.е. з території Середнього Подніпров'я, де проживали анти. В подальшому саме на цій території сформувалася південна група східнослов'янських племен, до якої увійшли поляни, сіверяни і дреговичі, що стали наступним етапом та подальшою основою в етногенезі українського народу після антів. Отже, М. Грушевський з'ясував не лише особливості формування українців в етнокультурному вимірі, але й позначив головні віхи та ключові моменти формування української нації.

РОЗДІЛ 3. ВИСВІТЛЕННЯ ЕТНІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ІСТОРИОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ ТА В ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ ДІАСПОРИ

3.1. Етногенез та етнічна історія українців у радянській історіографії

Серед усього величезного наукового доробку з проблеми виникнення, ранніх етапів розвитку української етнокультурної спільноти та її перетворення на політичну націю, мабуть найменше уваги приділяється концепціям етногенезу радянської доби. Це й не дивно, адже ці концепції були перенасичені перекрученнями фактів та ідеологічними настановами, головною метою яких було дати «історичне» обґрунтування радянській національній політиці, спрямованій на асиміляцію та русифікацію України та інших країн, що входили до складу СРСР. Тим не менше, серед науковців, які були вимушені працювати в умовах тиску тоталітарної системи, знаходилися особистості, які намагалися дійти істини у питанні походження українського народу, навіть завуальовуючи свої справжні погляди у публікаціях. Серед них імена блискучих українських учених – Івана Крип'якевича, Костя Гуслистого, Михайла Брайчевського, Віктора Петрова тощо. Науковій спадщині цих учених присвячена низка публікацій сучасних українських авторів, однак поки що не створено цілісного дослідження, у якому етногенетичні погляди учених радянської України розглядалися як цілісна система.

Передумови виникнення концепцій етногенезу українців в історіографії 1950-х – 1980-х рр. виникли ще у першій половині ХХ ст. Етапним моментом у розвитку досліджень етногенезу українського народу стала публікація фундаментальної «Історії України-Руси» М. Грушевського. Викладена у ній концепція етногенезу українського народу досить швидко стала пануючою в українській історіографії дорадянської доби. Згідно положень концепції М. Грушевського, вже наприкінці IV ст. н. е. існували українські племена, які,

хоча й не називали себе українцями, але становили ту основу, на якій у подальшому сформувався український народ. Уся подальша історія України являла собою процес поступової консолідації українців, які попри усі випробування й негаразди, наприкінці XIX ст. сформували політичне ціле, тобто, користуючись сучасною термінологією, політичну націю¹.

Погляди М. Грушевського, головним чином через його учнів, набули широкої популярності у діаспорі, де вони фактично відігравали роль ідейного підґрунтя боротьби українського народу за незалежність. Зрозуміло, що в СРСР ставлення до етногенетичної концепції М. Грушевського було різко негативним. І якщо у 20-ті рр. XX ст., тобто у той період, коли її автор повернувся до Києва і очолював ВУАН, вони ще не були постійною мішенню нищівної критики, то на початку наступного десятиліття ідеї М. Грушевського були затавровані як ворожі. У радянській історіографії тотально запанувала ідея так званої давньоруської народності, згідно якої українці як цілісна етнокультурна спільнота виникли лише після татаро-монгольської навали у наслідок дезінтеграції Київської Русі².

Такий погляд, незважаючи на свою теоретико-методологічну обмеженість та ігнорування багатьох свідчень історії, археології та мовознавства, залишався панівним у радянській історіографії до самого кінця її існування. Він викладений, зокрема, в академічних виданнях «Історії УРСР», які можна назвати квінтесенцією радянської версії української історії. Стверджувалося, зокрема, що під загрозою поневолення, східнослов'янські племена утворили державу Київська Русь. Паралельно з процесом її утворення та розвитку

---

¹ Грушевский М.С. История украинского народа / М.С. Грушевский // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград: Типография т-ва «Общественная Польза», 1914. – Т. 1. – С. 37– 360.

² Юсова Н.М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.) / Наталія Миколаївна Юсова. – Вінниця: Консоль, 2005. – 543 с.

відбувалося формування «давньоруської народності – вищої порівняно з родом і племенем етнічної спільності людей»¹. Матеріальна і духовна культура давньоруського народу виступала як єдине ціле, а мова, хоч і «зберігала ще окремі діалектні особливості», теж була єдиною, заснованою на живій народній мові. Ідея «збереження єдності і нерозривності землі Руської» була провідною у культурі, й навіть пізніше «простий люд ... зберігав почуття етнічної спільності, приналежності до єдиної батьківщини – Русі»². Період після татаро-монгольської навали інтерпретувався виключно як іноземне поневолення, під час якого «сильна Російська держава була центром тяжіння» українських земель і навіть «панівні кола» Росії, хоч вони і «дбали насамперед про свої класові інтереси», об'єктивно сприяли справі визволення і возз'єднання руських земель³. Кульмінацією історичного процесу вважалася Переяславська рада, рішення якої «мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського народу ... Актом возз'єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв'язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і побратима в боротьбі за своє соціальне і національне визволення»⁴.

В межах даної методологічної парадигми були змушені писати практично усі історики та етнологи радянської України, якщо вони розраховували на публікацію своїх досліджень. Чи не єдиний виняток становив Іван Крип'якевич (1886-1969), який мав сміливість висловлювати думку, що суперечила офіційній радянській історіографії. Один із провідних діячів НТШ у Львові,

¹ Історія Української РСР: Короткий нарис / АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (кер.) та ін. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 22.

² Там само. – С. 23.

³ Там само. – С. 51.

⁴ Історія Української РСР. Науково-популярний нарис / За ред. К. Дубини. – К.: Політвидав України, 1967. – С. 66.

учень М. Грушевського, Іван Крип'якевич до певної міри розділив долю свого учителя. Після приєднання Західної України радянська влада вирішила використати беззаперечний авторитет й компетентність ученого для створення видимості плюралізму думок і поваги до національно-культурних прав українського народу. І. Крип'якевич займав посаду директора Інституту суспільних наук АН УРСР, що однак не заважало періодично влаштовувати проти вченого ганебні нападки.

Дослідник, однак, продовжував відстоювати свої погляди, які сформувалися ще у 20-ті – 30-ті рр. під впливом концепції М. Грушевського. За радянських часів історик мало публікувався, якщо не враховувати деякі кон'юнктурні роботи, друкувати які І. Крип'якевича змушувала посада.

Основна узагальнююча праця І. Крип'якевича «Історія України», у якій висвітлені етногенетичні погляди ученого, була підготовлена ще наприкінці 1930-х рр., але опублікована лише в останні роки існування СРСР, коли в умовах «перебудови» вже можливо було висловлювати альтернативну точку зору на історичні події. Друга його велика монографія, присвячена історії Галицько-Волинського князівства була надрукована невеликим накладом майже через 20 років після смерті ученого.

Концепція етногенезу українців І. Крип'якевича дуже нагадує аналогічну концепцію М. Грушевського. Історичними предками українського народу дослідник називає антів, які заселяли «майже цілу територію України, від пущ Полісся по Чорне море і від Карпат по Дін»¹. Згодом, на основі полян, сіверян, деревлян, дулібів, уличів, тиверців та хорватів, за допомогою варягів-норманів утворилася Київська держава. Вона включала у себе багато племен і народів, у тому числі росіян та білорусів, але саме «українське населення займало більш як половину заселених просторів, і то територію найбільш економічно

---

¹ Крип'якевич І. П. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – С. 29.

розвинену, і тому відіграло провідну роль у державі»¹. У подальшому розвиток українства був пов'язаний із Галицько-Волинським князівством, козаччиною, а також національними рухами модерної доби. На думку І. Крип'якевича, Україна становила тісно пов'язаний із Заходом «найдалше на схід висунутий бастион європейської культури», який «підняв Московщину на вищій рівень» і стримував наступ диких орд Азії².

Звичайно, у своїх роботах, написаних в період проживання в СРСР І. Крип'якевич не міг відстоювати подібні погляди. У монографії, присвяченій Галицько-Волинському князівству й виданій після смерті ученого, І. Крип'якевич був змушений визнати, що населення князівства в цілому належало до давньоруської народності, з якої згодом почала формуватися українська³. Критикуючи М. Грушевського як буржуазного націоналіста, І. Крип'якевич, у праці, присвяченій зв'язкам Західної України з Росією до середини XVII ст., повторював усі основні принципи радянської історичної пропаганди: твердження про Київську Русь як колыску трьох братніх народів, першість російського народу, який відкрив шлях українцям до будівництва комунізму, «історичне прагнення західноукраїнського населення до дружби і співробітництва з братнім російським народом, за що народні маси боролися багато століть»⁴ тощо. Залишається лише здогадуватися наскільки важко було писати подібне людині, яка усе життя поклала на вівтар розбудови радянської історичної науки, та ще й у роки, коли тоталітарна сталінська система топила у крові відчайдушний опір Української повстанської армії.

¹ Крип'якевич І. П. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – С. 87.

² Там само. – С. 298.

³ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – К.: Наукова думка, 1984. – 174 с.

⁴ Крип'якевич І. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. / І.П. Крип'якевич. – К.: АН УРСР, 1953. – 72 с.

Дещо схожа ситуація спостерігається й з викладеними у публікаціях поглядами Віктора Петрова (1894-1969) – відомого українського вченого з непростю долею. Професійний науковець, голова Етнографічної комісії у 1927-1933 рр., В. Петров був одночасно кадровим радянським розвідником, який в роки Другої світової війни співпрацював із окупаційною владою, а згодом деякий час викладав етнографію в Українському вільному університеті у Мюнхені¹. У 1956 р. він повернувся до Києва, де працював у Інституті археології АН УРСР.

Науковий світогляд В. Петрова сформувався ще у роки роботи в ВУАН під впливом досягнень українських та європейських науковців першої чверті ХХ ст. Його власна концепція етногенезу українців була викладена у лекціях, прочитаних В. Петровим у Мюнхені й поширених згодом у діаспорному середовищі². Дана концепція знаходилася під значним впливом поглядів В. Щербаківського та Ф. Вовка, але відзначалася неабиякою новизною. В. Петров намагався на новому науковому рівні обґрунтувати ідею давнього автохтонного походження українців. Погляди дослідника засновані на переконанні у споконвічній присутності протоукраїнців на своїх землях, але враховують також іноетнічні впливи. Першою складовою україногенезу за В. Петровим є племена трипільської культури, господарське життя та духовна культура яких залишила потужний відбиток у традиційній українській культурі, зокрема, у житлобудівництві, орнаментиці тощо. Проте трипільці, які належали до «середньоазійського антропологічного типу» не були прямими предками українців. Їх поглинули індоєвропейські племена носіїв культури шнурової кераміки, які частково змішалися з трипільцями³.

---

¹ Андреев В. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого / В. Андреев. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – 476 с.

² Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – Регенсбург: Українська студентська громада, 1947. – 78 с.

³ Там само. – С. 21.

Наступним вагомим компонентом етногенезу українців В. Петров вважав скіфів. Всупереч поширеній ідеї щодо іранської мовної належності скіфів, В. Петров вважав геродотових скіфів предками українців, які, щоправда, зазнали іранського та урало-алтайського (туранського) впливу. Особливо вагому роль в етногенезі українців відіграли осілі скіфські племена: «скіф-орач не туранізується і не іранізується. Він повільно еволюціонує протягом цих тисячі-півторитисячі років. Він застійно й кволо зберігає ті риси, які тубільна маса населення України набула після катастрофи, що розмежувала трипільля од усатівсько-городського післятрипільля»¹.

Занепад Великої Скіфії В. Петров вважав наслідком насамперед соціальних процесів, які не включали істотної зміни населення. Осілі хліборобські племена під впливом античної цивілізації створили зарубинецьку культуру, яка була автохтонною в своїй основі. Так само й черняхівська культура, попри суттєвий вплив Риму, розглядалася В. Петровим як суто автохтонна: «віддамо кесареві все, що належить кесареві, але не треба на рахунок Рима відносити те, що сформувалося в Наддніпров'ї незалежно від Риму»². Вбачаючи в українській традиційній кераміці Галичини та Волині яскраві черняхівські риси, В. Петров робив однозначний висновок: «ми маємо всі підстави ствердити, що етнографічна культура українського народу своїм корінням історично вростає в культуру античної доби, матеріальну культуру черняхівського типу»³.

Основні праці В. Петрова з проблем етногенезу були видані вже після повернення дослідника до СРСР. Однак з їхніх основних положень випливає, що В. Петров залишився вірним своїм поглядам. До концепції були внесені окремі уточнення й, найголовніше, термін «походження українців» був

¹ Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – Регенсбург: Українська студентська громада, 1947. – С. 30.

² Там само. – С. 49.

³ Там само. – С. 55.

замінений на «походження слов'ян». Уточнення, внесені В. Петровим до його концепції стосувалися переважно поповнення комплексу археологічних джерел та ширшого залучення даних мовознавства. Зокрема, дослідник наголосив на хетто-лувійській мовній приналежності трипільців, лінгвістичній своєрідності скіфів, чия мова демонструє спорідненість із балтською тощо. Ключовим для виникнення слов'янства В. Петров вважав період існування черняхівської культури, мова носіїв якої, на його думку, несла ознаки слов'янськості, «хоча «слов'янство» черняхівців істотно відмінне від слов'янства історичних часів»¹.

Схожі ідеї підтримував також М. Брайчевський. Хоча увага його найбільш вагомих досліджень була сконцентрована на періоді утворення Київської держави, частина його робіт була присвячена етногенетичній проблематиці. М. Брайчевський рішучо виступав на користь автохтонного походження черняхівської археологічної культури, а також культур, що їй передували, й вважав її носіями слов'янські племена антів². З узагальнюючих праць М. Брайчевського, опублікованих вже після здобуття Україною незалежності, випливає, що дослідник вважав антів безпосередніми предками українців.

Особливе місце серед етногенетичних досліджень радянської доби посідає науковий доробок Костя Гуслистого (1902-1973) – відомого історика та етнолога, життя та наукова діяльність якого були пов'язані насамперед із академічними установами Києва. Постаті та творчій спадщині К. Гуслистого присвячена низка нещодавніх досліджень Г. Гончар. Значну увагу дослідниця присвятила, зокрема, поглядам К. Гуслистого на походження українців. Можна в цілому погодитися з висновком дослідниці про те, що К. Гуслистий дотримувався концепції давньоруської народності, на основі якої вже після

---

¹ Петров В.П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика / В.П. Петров. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 213.

² Див.: Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. Соціально-економічний розвиток черняхівських племен. – К.: Наукова думка, 1964. – 355 с.

розпаду Київської Русі утворилася народність українська¹. Проте, ця теза потребує певного уточнення. Прискіпливий аналіз праць К. Гуслистого показує, що учений цілком усвідомлював методологічні вади й фактологічні перекручення теорії давньоруської народності. Мабуть розраховуючи на сумнозвісну радянську традицію читати поміж рядків, К. Гуслистий у завуальованій формі висвітлював недоліки ідеологічно заангажованого псевдонаукового підходу.

Спробуємо продемонструвати цей висновок на основі аналізу невеликої монографії К. Гуслистого «До питання про утворення української нації», яка була видана Товариством знання у 1967 р. Слід зазначити, що сама постановка питання про українську націю, до того ж у науково-популярній роботі, розрахованій на широке коло читачів, була сміливим кроком у перші роки брежнєвської реакції. К. Гуслистий визначає націю як етнічну спільність, що формується у зв'язку із зародженням і розвитком капіталістичних відносин, на відміну від народності, яка відповідає рабовласницькому та феодальному періодам. Народностям, на думку К. Гуслистого, були властиві у нерозвинутому вигляді всі ознаки нації, а саме відносна спільність мови, території, культури, певні економічні зв'язки. Таким чином, бачення К. Гуслистим природи етнонаціональних явищ нічим не відрізняється від позиції радянської марксистської історіографії. Однак К. Гуслистий бере на себе сміливість стверджувати, що навіть до революційних подій 1917 р. українці склали буржуазну націю, з притаманними їй рисами, такими як спільність внутрішнього ринку, єдність мови, закріплена в літературі, специфічні побутові особливості й національний характер². Зазначимо, що офіційна позиція радянської історіографії полягала у тому, що українська

¹ Гончар Г. Погляди К.Г. Гуслистого на утворення української народності / Г. Гончар // Український історичний збірник. – 2011. – Вип. 14. – С. 233.

² Гуслистий К. До питання про утворення української нації / К. Гуслистий. – К.: Товариство Знання, 1967. – С. 4.

буржуазна нація у дореволюційний період переживала лише «становлення» або «формування»¹.

Звичайно, що на сторінках роботи К. Гуслистого міститься величезний обсяг заідеологізованих тез. Він гнівно звинувачує українських буржуазних націоналістів у тому, що вони «намагаються довести наче російський і український народи за своїми етнічними ознаками, походженням, історією, культурою зовсім відмінні»². Чимало уваги присвячено аспектам історичного розвитку давньоруської народності. У роботі К. Гуслистого вона постає своєрідним середньовічним аналогом Радянського Союзу. Будучи колискою російського, українського та білоруського народів, давньоруська народність, разом із тим, «перебувала у взаємовпливах з молдавською, литовською, латиською й естонською народностями, що формувалися. Мала древньоруська народність також зв'язки з Кавказом і Закавказзям»³. Іншими словами, зв'язки давньоруської народності чітко збігалися із кордонами СРСР у його європейській частині.

Проте, постійно повторюючи тезу про єдність і неподільність давньоруської народності, К. Гуслистий не забуває підкреслювати її досить аморфний характер. Так, з його праці випливає, що давньоруська народність не стала стійкою етнічною спільністю, економічні зв'язки між окремими її частинами були слабкими, етнографічні відмінності та племінні ідентичності «остаточно не встигли перемолотися ... і зберегли деякі окремі давні елементи в пізніших діалектах і етнографічних рисах при подальшому формуванні трьох східнослов'янських народів»⁴. Більше того, вже в XI – XIII ст. у писемних

---

¹ Історія Української РСР: Короткий нарис / АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (кер.) та ін. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 179–181.

² Гуслистий К. До питання про утворення української нації / К. Гуслистий. – К.: Товариство Знання, 1967. – С. 5.

³ Там само. – С. 8.

⁴ Там само. – С. 9.

пам'ятках Південно-Західної Русі були помітні риси майбутньої української мови. Основну роль у розпаді давньоруської народності відігравали не навали іноземців, а суспільно-економічні та етнічні особливості окремих части Давньої Русі. На основі цих особливостей вже у XIV-XV ст. сформувалася українська народність, разом із російською та білорускою¹.

Таким чином, на словах беззастережно приймаючи офіційну концепцію давньоруської народності, К. Гуслистий ніби підкреслює її вади й внутрішні протиріччя. На тлі підкреслюваних етнографічних, мовних та культурних розбіжностей окремих східнослов'янських народів, які існували до утворення давньоруської народності, під час її існування та врешті-решт призвели до її занепаду, сама давньоруська народність виглядає штучною й позбавленою сенсу інтелектуальною конструкцією. За великим рахунком, точка зору К. Гуслистого на процес формування української нації була набагато сміливішою за ту, що була висловлена у праці П. Шелеста «Україно наша Радянська»², через яку секретаря ЦК КПУ було, як відомо, позбавлено посади зі звинуваченнями у націоналізмі. Враховуючи ці обставини, важливо, що праця К. Гуслистого «До питання про утворення української нації» не була забута, а навпаки цитувалася у радянській історіографії³.

Наукову спадщину українських радянських істориків та етнологів у сфері вивчення етногенезу українців важко оцінити однозначно. Щоб зберегти право на професію вони, у більшості, були змушені перекручувати історичні факти, паплюжити наукове значення доробку М. Грушевського, спотворювати реальну картину етногенетичних процесів, постійно підкреслюючи другорядність

¹ Гуслистий К. До питання про утворення української нації / К. Гуслистий. – К.: Товариство Знання, 1967. – С. 12–13.

² Шелест П. Україно наша Радянська / П. Шелест. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – 279 с.

³ Историография истории Украинской ССР / Под ред. Хмеля И.С. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 71.

українського народу та його здатність до повноцінного розвитку лише разом із росіянами та білорусами під політичним керівництвом Москви. Водночас, цілісний аналіз наукових біографій І. Крип'якевича, В. Петрова, М. Брайчевського доводить, що справжні погляди цих та багатьох інших дослідників подекуди докорінно відрізнялися від тих, що були викладені в офіційних публікаціях. Більше того, деякі дослідники, як, наприклад, К. Гуслистий під шаром ідеологем у завуальованій формі доводили ідею існування української етнонаціональної спільноти як самодостатньої та окремішньої.

Разом з тим потрібно зауважити, що у радянські часи офіційна наука фактично відкидала ранньосередньовічну концепцію походження українського народу. Ця концепція була визнана антиісторичною. В результаті вона згадувалася радянськими вченими лише в контексті критики її апологетів. Радянська історична наука стояла на позиції пізньосередньовічної теорії походження українського народу, відповідно до якої українці як етнос з'являються на історичній арені не раніше XIV – XV ст. Все, що було раніше в слов'янському етногенезі, відповідно до радянських істориків, стосувалося лише, так званої, давньоруської народності – спільного предка українського, білоруського та російського народів. Водночас українські історики радянської доби відіграли значну роль у збереженні традицій вітчизняної історіографії як одного з чинників націотворення, тому їхній доробок потребує подальшого дослідження.

3.2. Проблема виникнення й ранніх етапів історичного розвитку українського народу у наукових дослідженнях української діаспори

У середовищі української діаспори з самого початку формування наукової школи та видання науково-популярних книжок закріпилося уявлення про давність українського народу та доволі ранній початок його етнічної історії, окремішньої від інших слов'янських народів. Зазвичай, українцями було прийнято називати ранньослов'янські або літописні племена¹. Ототожнення ранніх слов'ян, які населяли терени сучасної України безпосередньо з українським етносом стало особливо актуальним після поповнення лав діаспорної науки професійними істориками, що були змушені залишити Батьківщину після поразки Національно-визвольної революції 1917–1921 рр. Серед них особливу роль у формуванні концептуальних підходів до вивчення етногенезу українського народу відіграв учень М. Грушевського Дмитро Дорошенко. На його думку, початок етнічної історії українців слід вести з часів, які безпосередньо передували створенню Київської Русі.

Д. Дорошенко зазначає, що вже у IX ст. історія знає українські племена на просторі від Карпат до Дніпра й Десни. До цих племен дослідник відносить полян, сіверян, деревлян, дулібів, білих хорватів, тиверців та уличів. Д. Дорошенко підкреслює, що родовий устрій в українців швидко розклався, поступаючись місцем індивідуальним родинам, тоді як у сербів та москвинів він зберігався найдовше. Київську Русь, у якій згодом відбулося злиття літописних племен, Д. Дорошенко однозначно вважає українською державою². На думку Д. Дорошенка, «найстарша й основна назва для південного руського народу є Русь: так він сам себе називав, відколи із конгломерату племен став

¹ Як жив український народ (коротка історія України) / Б. а. – Вінніпег: Бібліотека «Канадійського фермера», 1917. – 32 с.

² Дорошенко Д. Короткий курс історії України / Д. Дорошенко. – Катеринослав; Ляйпціг: Українське в-во у Катеринославі, 1923. – С. 7–8.

народом, і народом державним; так його називали й чужі. ... Термін «Мала Русь» і «малоруський» є чисто штучного книжного походження»¹.

Водночас, Д. Дорошенко вважає, що процес формування українського народу був доволі тривалим й затягнувся приблизно до XIII ст. На його розвиток впливала ціла низка факторів: «географічно-економічний, що зближував між собою окремі племена, хоча б вони і належали до різних груп; так само фактор політичний – об'єднання різних племен в одній державі, що повстала в Києві, а потім по розпаді цієї держави й зформуванні кількох окремих князівств ... нарешті відіграло роллю сусідство з чужими народами й засимілювання окремими руськими племенами, чи цілими групами руських племен, чужих етнічних елементів»².

Предки сучасних українців, на думку Д. Дорошенка, заселили Наддністрянщину та Наддніпрянщину безпосередньо після готів, які не відіграли суттєвої ролі «східно-слов'янського типу». Фінські племена, які мали велике значення для етногенезу росіян, а також хозари й литовські племена суттєво не вплинули на східно-слов'янський південь. На заході встановилася «етнографічна лінія», яка, хоча й коливаючись, чітко розділяла предків українців від поляків, угорців та волохів. Водночас, значно більшою була роль варягів, «які тільки невеличкими колонійками осідали серед безконечних просторів східно-європейської рівнини, але саме цим сусідам довелося відіграти ролю завязи, ролю цементу, яким скріплено в одно ціле окремі руські племена й звести їх в одну політичну систему, в одну державу»³. Під варягами Д. Дорошенко розумів скандинавів і саме їм приписував походження назви Русь. У подальшому варяги швидко асимілювалися у слов'янському

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 1 (до половини XVII століття) / Дмитро Дорошенко. – Варшава: Український науковий інститут, 1932. – С. 17–19.

² Там само. – С. 35.

³ Там само. – С. 37.

середовищі й до кінця XI ст. від них залишилися лише імена та літописні згадки. Так, на основі східних слов'ян та варязької домішки «повстала у Києві українсько-руська держава»¹.

Концепція Д. Дорошенка мала значний вплив на історичну науку в діаспорі. Так, схожим чином, М. Антонович називає «українськими племенами» літописних дулібів, дреговичів, деревлян, полян та сіверян. Радимичі, кривичи, та полочани є для цього автора предками білорусів, а «словени і може в'ятичі влились в етнічний тип росіян»².

Не менш значним у середовищі української діаспори був науковий авторитет Ярослава Пастернака – учасника національно-визвольних змагань 1918-1921 рр., учня Любомира Нідерле й фахового дослідника давнини. Розробки Я. Пастернака посідають особливе місце серед наукового доробку зарубіжного українства. Будучи кваліфікованим археологом, Я. Пастернак писав свої розвідки з ранньої історії українських земель на дуже високому фаховому рівні. Він спирався не тільки на наукову спадщину істориків школи В. Антоновича й М. Грушевського, але й був обізнаним із сучасною йому європейською літературою, а також із дослідженнями радянських археологів. Саме масштабом охоплення джерельної та історіографічної бази праці Я. Пастернака вигідно відрізняються від робіт більшості його колег, науковців української діаспори.

У наукових поглядах Я. Пастернака провідне місце посідала ідея про надзвичайну за давнини українського етносу та його безпосередніх предків. Цей погляд Я. Пастернака поділяв і автор передмови до його праці історик Михайло Міллер. Він наголошував, що український народ, як і всі інші, перше ніж перейти до державного життя, прожив «довгі тисячоріччя свого

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 1 (до половини XVII століття) / Дмитро Дорошенко. – Варшава: Український науковий інститут, 1932. – С. 41.

² Антонович М. Історія України. – Т. 1 / М. Антонович. – Прага: В-во Юрія Тищенка, 1941. – С. 20.

формування»¹, при чому формування це розпочалося задовго до консолідації слов'янських племен і навіть скіфської епохи.

Ставлення самого Я. Пастернака до проблеми етногенезу українців не однозначне. З одного боку він вважав предками українського народу ранньослов'янські племена й називав проблему їхнього походження найважливішою для української історії. На думку Я. Пастернака, етногенез «історичних слов'янських народів» відбувався за рахунок «безіменних праісторичних племен»². З іншого боку, Я. Пастернак наполягав на тому, що українці є одним із найдавніших етносів Європи.

Дослідник відкидав тезу про існування єдиної, невеликої за простором й спільної для всіх слов'ян прабатьківщини й відстоював думку про виникнення протослов'ян ще за кам'яної доби. Незважаючи на мовно-культурну близькість, західні й східні слов'яни, будучи автохтонним населенням своїх країн, розвивалися на різних базах, які коріннями сягали неолітичних або навіть більш ранніх часів. Для західних слов'ян такою етнічною основою були племена лінійно-стрічкової кераміки, які у III тис. до н. е. заселяли простори від Рейну до Вісли.

Кожен слов'янський народ, у свою чергу, мав власну етнічну основу, яка визначила у подальшому його культурну своєрідність. «Для східних слов'ян, для українців, розвоюю етнічною базою були трипільські племена. Безперервний, органічний розвиток їхньої культури, що з ходом тисячоліть не раз змінювала свій матеріальний вияв, можна добре простежити через культуру чорнолісько-білогрудівську ранньої залізної доби, хліборобську т. зв. «скитів-

---

¹ Міллер М. Переднє слово / Михайло Міллер // Пастернак Я. Археологія України. Первісна, середня й давня історія України за археологічними джерелами. – Торонто: Kiev Press Ltd., 1961. – С. 7–8.

² Пастернак Я. Археологія України. Первісна, середня й давня історія України за археологічними джерелами / Ярослав Пастернак. – Торонто: Kiev Press Ltd., 1961. – С. 535.

орачів» Геродота, розвиненої залізної доби та «полів поховань» римської доби аж до ранньослов'янських та княжих часів. У Подністров'ї до складу цих племен зайшло одно з південнослов'янських племен – гети візантійських істориків, які стали предками літописних тиверців»¹. В інших роботах Я. Пастернак прямо наголошував на своїй переконаності у тому, що український народ є автохтонним на своїй землі ще з часів верхнього палеоліту. Незважаючи на різноплемінні домішки, «головна етнічна база зростлого з українським чорноземом народу лишалася продовж приблизно 40000 років усе та сама»².

Важливою складовою етногенетичної концепції Я. Пастернака було обґрунтування ним окремішності розвитку українців та росіян («московського народу»). На думку дослідника, розвиток росіян відбувався незалежно, під впливом інших природно-кліматичних чинників на основі «праугрофінських бродячих племен звіроловів та збирачів»³. Територією формування російського етносу були «балтійські краї та північна і центральна Московщина», заселені слов'янським племенем словен, угро-фінські племена (весь, меря, мурома, мордвини тощо) й казанські татари. Предками білорусів Я. Пастернак називає літописні племена радимичів, в'ятичів, дреговичів, кривичів і полочан, які також суттєво відрізнялися від «ранньо-українських племен». Твердження

---

¹ Пастернак Я. Археологія України. Первісна, середня й давня історія України за археологічними джерелами / Ярослав Пастернак. – Торонто: Kiev Press Ltd., 1961. – С. 540.

² Пастернак Я. Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень / Ярослав Пастернак. – Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1971. – С. 23.

³ Пастернак Я. Археологія України. Первісна, середня й давня історія України за археологічними джерелами / Ярослав Пастернак. – Торонто: Kiev Press Ltd., 1961. – С. 540.

радянської історіографії про три руських народи, які походять з одного кореня дослідник називає абсурдною вигадкою без твердих наукових підстав¹.

Надзвичайно великого поширення у середовищі української діаспори набула гіпотеза М. Грушевського, який вважав безпосередніми предками українців племінний союз антів. Обґрунтуванню тези про антів як безпосередніх предків українства присвячена, зокрема, праця Романа Млиновецького. Він рішучо критикує прагнення деяких своїх колег до надмірного задавнення історичного коріння українського народу й пов'язує його виникнення виключно зі слов'янством. Одним з важливих вихідних положень даної роботи є теза про те, що у давнину не існувало жодної етнічної групи східних слов'ян, а мовна східнослов'янська група виникла у пізніші часи завдяки впливу церковно-слов'янської групи, прийнятої церквою. Антський союз був створений слов'янами – предками українців, тоді як «московські племена» відношення до нього не мали². На думку Р. Млиновецького, українські слов'янські племена, творці антського союзу, характеризувалися низкою особливостей, які відрізняли їх від інших слов'ян. Серед цих особливостей автор називає приватну власність на землю, на відміну від поширеної у «московських племен» громадської власності. Р. Млиновецький стверджує, що за рівнем розвитку культури анти переважали народи Західної Європи³. Щоправда, цей висновок було зроблено на підставі ототожнення антів з носіями черняхівської археологічної культури.

---

¹ Пастернак Я. Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень / Ярослав Пастернак. – Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1971. – С. 24.

² Млиновецький Р. Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу / Роман Млиновецький. – Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1964. – С. 7.

³ Там само. – С. 33–34.

У підсумку Р. Млиновецький наголошує на тому, що на початку I тисячоліття н. е. виділилася група українських племен, які створили антський союз. Водночас, московський народ виник в результаті змішання слов'янського союзу в'ятичів, які прийшли на простори Східної Європи пізніше антів, з фінськими й тюркськими племенами. Київську Русь створили виключно українські племена, а після її занепаду політичний центр життя українства перемістився на галицько-волинські землі¹.

Чи не найбільш цілісну й докладну концепцію етногенезу українського народу, яка базувалася на методологічних підходах школи М. Грушевського, створив історик та правознавець Микола Чубатий – засновник і перший голова Американського відділу НТШ². На його думку, три східнослов'янські народи (українці, росіяни та білоруси), які згодом перетворилися на сучасні нації, окремо формувалися з етнічного субстрату, який проживав на нинішніх територіях цих народів ще з часів неоліту. В етногенезі цих трьох народів відіграли значну роль такі чинники як відмінність етнічних субстратів, вплив різних сусідів на кожен із народів, а також географічно-кліматичні умови. Останнім М. Чубатий приділяє особливу увагу, що відрізняє його від більшості інших діаспорних дослідників. Так, на думку дослідника, важливу роль відігравав поділ теренів Східної Європи на степову, лісостепову, лісову та тундрову смуги, які розділяли етнічні масиви бар'єрами густих лісів. Навпаки, розвинена система річок (Дніпро, Волга, Дністер, Дон, Двина, Німан) забезпечувала транспортне сполучення між народами.

Народ русинів-українців виділився зі слов'янського масиву найраніше. Предками українського етнічного субстрату були рільничо-скотарські племена

---

¹ Млиновецький Р. Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу / Роман Млиновецький. – Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1964. – С. 203–205.

² Чубатий М. Княжа Русь-України та виникнення трьох східнослов'янських націй / Микола Чубатий. – Нью Йорк; Париж: ООЧСУ, 1964. – С. 132–140.

трипільців, які згодом доповнилися елементами іранських народів (кіммерійців, скіфів, сарматів, аланів тощо). На формування субстрату суттєво вплинули також греки. Вперше як слов'янізований етнічний масив предки українців вступають на історичну арену у VI ст. під назвою антів; їхня матеріальна та духовна культура мала з одного боку риси давнього трипільського населення, а з іншого – історичних русинів-українців. Назва «Русь» для позначення предків українців вперше з'являється наприкінці VII ст. по відношенню до Азовської Руси. Назва ця, як припускає М. Чубатий, мала аланське походження; вона швидко поширилася на Київську або Полянську землю. Варягів М. Чубатий вважає скандинавами, однак їхній вплив, на думку цього дослідника, був цілком позитивним, адже варяги об'єднали усі українські землі в єдину державу. До середини XI ст. український народ виступає вже цілком сформованим. Після смерті Ярослава Мудрого києво-руська держава почала розпадатися під впливом відцентрових тенденцій білоруського та російського етносів, які знаходилися на стадії формування. Етнічною базою російського народу були фінські племена, а остаточне відокремлення ядра московського або російського народу відбувається у XII – XIII ст. в ході піднесення Володимиро-Суздальського князівства.

Показово, що свою працю М. Чубатий завершує тезою наступного змісту: «Створена в Союзі та апробована Центральним Комітетом Всесоюзної Комуністичної Партії теорія про існування «єдиного праруського народу» впродовж IX – XI століть на цілій території Руської держав, як єдина доктрина щодо формації трьох східнослов'янських народів, позбавлена наукової підстави»¹.

Навіть в останні десятиліття XX ст. ідея про антів як засновників першої української державності була дуже актуальною серед науковців зарубіжного українства. Прикладом цього є праця С. Мішка «Нарис ранньої історії Руси-

---

¹ Чубатий М. Княжа Русь-України та виникнення трьох східнослов'янських націй / Микола Чубатий. – Нью-Йорк; Париж: ООЧСУ, 1964. – С. 140.

України», значна частина якої присвячена антській проблемі. Її автор оцінює антив як «своєрідний міжплемінно-політично-мілітарний феномен, продукт специфіки антропогеографічно-геополітичних та соціо-племінно-етнічних умовин русько-українського Півдня, який має свій background в пра-, а вже напевно в ранньоісторичному процесі на землях Руси-України від автохтонно-хліборобських племен Трипілля, через добу протослов'янських племен Геродотової Скіфії аж до південно-східнослов'янських, тобто ранньо-русько-українських племен доби антського союзу включно»¹. Таким чином, С. Мішко доволі широко тлумачить поняття «анти» та «антський союз», припускаючи його автохтонність на землях сучасної України й формування на етнічній основі, підвалини якої були закладені за енеолітичних часів. При цьому він допускає, що до антського союзу могли влитися деякі неслов'янські, головним чином іранські групи, які швидко асимілювалися.

В іншому фрагменті своєї праці С. Мішко зазначає, що у праісторичні часи слов'яни-автохтони входили до складу індоєвропейської спільноти, яка, у свою чергу, населяла ту частину Південно-Східної Європи, яка була прабатьківщиною слов'ян. Відповідно, «найдавніші корені процесу русько-української етногенези сягають доби індоєвропейської спільноти»². Незважаючи на те, що антська держава занепала, її спадщину отримали літописні поляни із центром у Києві, щоб згодом Київська Русь знову об'єднала «ранньо-русько-українські племена», які раніше належали до антського союзу³.

Дослідники, які розвивали етногенетичні погляди школи М. Грушевського, зазвичай тверезо оцінювали вплив інших народів та культур на формування українців. Це стосується, зокрема, «готської» та «варязької» проблеми в історії

---

¹ Мішко С. Нарис ранньої історії Руси-України / Степан Мішко, ред. Олександр Домбровський. – Нью Йорк; Торонто; Мюнхен: Українське історичне товариство, 1981. – С. 15–16.

² Там само. – С. 39.

³ Там само. – С. 204.

української державності. Зокрема, Є. Маланюк припускає, що на хліборобів-антів вплинули войовничі готські племена, при чому готів даний автор вважає «першими нашими варягами». Самі анти, на думку даного автора, були лише епілогом української протоісторії. Історію українцям принесло християнство, а можливість матеріального творення історії – варязтво. Є. Маланюк не бачить підстав вважати вплив варягів чимось принизливим, адже ті самі нормани заклали підвалини Британської імперії, залишили своє ім'я у Франції (Нормандія), заснували державу на Сицилії. Поступово варязький централізм, уособлений у ранніх київських князях та їхній політиці, зазнав психічно-кліматичної, геокультурної та етнічної українізації¹.

Свій внесок у розв'язання проблеми етногенезу українців здійснили й мовознавці, висновки яких переважно узгоджувалися із тезами концепції школи М. Грушевського щодо окремішнього розвитку українського народу. Відповідно, на мовознавчому ґрунті найбільш поширеною була думка про окремішній розвиток української та російської мови. Так, Р. Задеснянський наголошував на тому, що «українська і московська мова започаткувалися ще на слов'янській прабатьківщині і після того розвивалися цілком самостійно аж до часу коли почала впливати на їх розвиток староболгарська мова, прийнята в Київській українській імперії як мова книжна і урядова. З розпадом імперії вплив Києва на Московщину припиняється аж до кінця XVII століття, коли то хоча й поневолена, але багато культурніша Україна впливає знова на московську науку й літературу, а одночасно в певній мірі і на мову московську»². Водночас Р. Задеснянський відзначає вплив на формування

¹ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк. – Нью-Йорк: ООЧСУ, СУМА, 1954. – С. 24–25, 37.

² Задеснянський Р. Україна (курс українознавства для гуртків молоді та самоосвіти) / Р. Задеснянський. – Віндзор: Спілка української молоді, б. р. – С. 10.

української мови грецької, норманської, готської, кельтської, арабської та інших мов¹.

Звернімо увагу на дослідження П. Коваліва, який ставить під сумнів саму концепцію окремішності та спільної бази східнослов'янських мов – української, російської, білоруської. На думку канадського філолога, класифікація слов'янських мов базується на хибному уявленні про родове дерево мов і відокремлення праслов'янської мови безпосередньо праіндоєвропейської єдності. Насправді, походження та природа праслов'янської мови остаточно не з'ясоване, а твердження про особливу генетичну спорідненість трьох східнослов'янських мов є сумнівним. Виділення цих мов в окрему групу базується виключно на територіальному принципі й тому є умовним. Справді, погоджується П. Ковалів, протягом довгого сусідства між мовами могли виробитися спільні фонетичні, морфологічні, синтаксичні й лексичні риси. Проте, не всі ці риси є генетичними, адже деякі можна розцінювати як пізніші витвори, які виникли в результаті взаємного впливу неоднакових мовних систем. Учений доходить висновку, що «українська мова за кількістю спільних фонетичних процесів найближче стоїть до білоруської мови, далі – до російської, словацької, чеської, а далі вже до сербської, словенської та болгарської і надалі до лужицької і польської»².

Доволі однозначним було ставлення діаспорної науки до проблеми походження та використання назв «Русь» та «Україна». Так, зокрема, М. Андрусак наполягає на тому, що ще у XIV – XVI ст. термін «україни» використовувався у значенні «країни», а з розвитком козацтва, й особливо з 40-х рр. XVII ст. назва «Україна» поширилася «як означення нашої національної

¹ Задеснянський Р. Україна (курс українознавства для гуртків молоді та самоосвіти) / Р. Задеснянський. – Віндзор: Спілка української молоді, б. р. – С. 5.

² Ковалів П. Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов / П. Ковалів. – Вінніпег: Рідна школа, 1954. – С. 37–41.

території з Західній Європі; бачимо це з окремих книжок про Україну, карт із зазначенням України та згадок про неї в західньо-європейських часописах з приводу козацько-польських воєн¹. Щодо «Руси», дослідники переважно наголошували на автохтонному українському походженні даного етнополітоніму. Наприклад, Б. Барвінський наголошує, що назва «Русь» первинно використовувалася саме для позначення українських земель, зокрема, Київщини, на противагу північним та східним землям, населеним «близькоспорідненими племенами тої-ж самої східнослов'янської галузи, до якої належить і наш народ, з котрих одначе витворився, на зовсім інших умовах розвитку, зовсім окремий московський народ»². Водночас, висловлювалися й думки щодо норманського, іранського або навіть кельтського походження даного терміну.

Водночас, більшість цих теорій не набула популярності в історіографії. Лише хозарська теорія походження Русі, а відтак і ідея про вплив хазарського та іранського компонентів на формування українського народу, мала своїх послідовників в українській історіографії. Зокрема, І. Книш наголошує на тому, що назва «Русь» має іранське походження й використовувалося у Хозарії для позначення військово-адміністративної знаті. Частина цієї знаті здобула владу у Києві під своїм етнічним ім'ям «дири», а вожді їхні носили титул «Аскол» (звідти, за І. Книшем – Аскольд і Дир). Згодом, владу у Києві перехопила норманська династія, яка залишила собі функції та назву «Русь». Цей термін поступово «перетворився на національне ім'я центральноукраїнського етносу, з яким прибулі варяги та їх іранські попередники асимілювалися»³.

¹ Андрусяк М. Назва «Україна» / Микола Андрусяк. – Чикаго: Самостійна Україна, 1951. – С. 25.

² Барвінський Б. Історичні права українського народу до його народного імені / Богдан Барвінський. – Відень; Київ: Б.в., 1918. – С. 3.

³ Книш Ю. Таємниця початкової Русі в Києві / Юрій Книш. – Вінніпег: Українська Вільна Академія наук у Канаді, 1991. – С. 14.

Загалом, у науковому середовищі діаспори найбільш поширеною була теза про виникнення українського етносу не пізніше епохи раннього середньовіччя. Водночас, висловлювалася й теза про те, що остаточне формування українського народу припало на епоху пізнього середньовіччя й головну роль у цьому процесі відіграло козацтво. Саме з ним пов'язували дослідники остаточне оформлення українського національного характеру. Показовим у цьому відношенні було дослідження національного характеру українців здійснене Іваном Рибчином. Основна теза цього автора полягає у тому, що на українську вдачу, яка остаточно виокремилася за часів козацтва, вплинули два основні фактори, а саме боротьба із численними зовнішніми ворогами (кочовиками, поляками, росіянами тощо), а також необхідність колонізувати та освоювати нові землі. Основними рисами українського характеру І. Рибчин називає «простоту й невибагливість, загартованість на морози і голод, одчайдушність, відвага і погорда смерті, стриманість в уживанні напитків під час походів, непоміркваність у напитках у мирних часах, винахідливість в організуванні оборонних можливостей під час воєнних походів, залізна дисципліна під час походів, непогамованість у застосуванні кар (наприклад, за зраду і т.п.), суворе дотримання релігійних приписів (наприклад, щодо постів), хитрість і підступність, наполеглива витривалість, схильність до обожування маси та її голосу»¹.

Подібні якості І. Рибчин знаходить й в інших етносоціальних спільнотах у світі, насамперед, в американських поселенцях. Але якщо останнім вдалося створити потужну світову державу, українцям не вдалося консолідуватися достатньою мірою для того, щоб уникнути поневолення. Причини цього І. Рибчин вбачає з одного боку у підступності сусідів – поляків та росіян, які перешкоджали кривавій боротьбі з татарськими ордами, а з іншого – у «гіпертрофії емоціонального динамізму, мінливості і розпорошеності змагань

---

¹ Рибчин І. Динаміка українського козацтва / Іван Рибчин. – Мюнхен: Український господарсько-технічний інститут, 1970. – С. 30–31.

його різноманітних соціальних груп»¹. Саме козацька чернь, «несвідома, податлива на інтриги і пошепти, готова потурати низьким інстинктам для осягнення хвилих матеріальних користей, хоч часом здатна до самопожертви», була, на думку І. Рибчина, винна у поразці прагнення українців до створення власної державності².

Ціла низка ідей стосовно етногенезу українського народу міститься також у численних науково-популярних, навчально-дидактичних та публіцистичних книжках, які видавалися українською діаспорою. Для цієї групи історіографії характерне в цілому некритичне ставлення до історичних джерел й подекуди надмірне прагнення вбачати в українському етносі тільки позитивні риси національного характеру, які протиставлялися зрадливості й жорстокості ворогів, насамперед росіян та поляків³.

Прикладом такого підходу є підручник з історії України І. Холмського, який описує «українську расу» як народ войовників та колонізаторів, який за усіх несприятливих обставин, зробив у собі такі риси як підприємливість, агресивність, але разом з тим «уміння загосподарювати здобуті простори», лицарськість, пошанування права, вроджена інтелігентність, розвинуте естетичне почування, незвичайна свободолюбність, тактовна стриманість, ввічливість тощо⁴. Прабатьківщину українців І. Холмський визначає в межах лісової та лісостепової смуги, від Середньої Вісли до Сіверського Дінця. Безпосередніми предками українців І. Холмський вважає слов'янські племена, насамперед антів, які розселилися «від пуц Полісся по Чорне море і від Карпат

---

¹ Рибчин І. Динаміка українського козацтва / Іван Рибчин. – Мюнхен: Український господарсько-технічний інститут, 1970. – С. 32–33.

² Там само. – С. 96–97.

³ Див., наприклад: Запорожець С. Відвічні вороги України / Сидір Запорожець. – Торонто: Б. в., 1960. – 220 с.

⁴ Холмський І. Історія України / Іван Холмський. – Нью-Йорк: Педагогічний інститут українознавства НТШ, 1971. – С. 9, 355–356.

по Дін». Анти створили першу українську державність, і хоча у подальшому вона була знищена хазарами, її найкращі здобутки успадкувала Русь на чолі із скандинавською династією. Часом розквіту українського народу були періоди існування Галицько-Волинської та Литовської державності. Під владою Польщі Україна занепадала, але об'єднання козацтво з інтелігенцією проти національного гніту знаменувало новий етап розвитку українського народу – національну революцію¹. Підсумовуючи, І. Холмський визначає роль України у Європі. На його думку, Україна була передовим бастионом європейської культури, що стримував наступ диких азійських орд, і, водночас, поширював здобутки передової культури на Сході².

Уявлення про Україну як країну-посередника між Сходом і Заходом, а український народ як передового воїна-захисника західної цивілізації доволі поширене у діаспорній літературі. Так, зокрема, І. Нагаєвський зазначає, що місією українців було «жити і діяти на грані двох великих культур: південно-східньої Азії і римо-візантійської Європи» й стримувати нищівні напади кочових народів із східно-азійського, сибірського суходолу. Український народ виконував цю місію у кіммерійському, скіфському, сарматському, готському, гунському, аварському, хазарському та монголо-татарському періодах. Характерно, що кіммерійців, які для І. Нагаєвського були одними із предків українців, автор вважає нащадками Ноя³. У свою чергу слов'ян, описаних

---

¹ Холмський І. Історія України / Іван Холмський. – Нью-Йорк: Педагогічний інститут українознавства НТШ, 1971. – С. 176–177.

² Там само. – С. 360.

³ Нагаєвський І. Історія української держави у двадцятому столітті / І. Нагаєвський. – Рим: Український католицький університет імені Св. Климента Папи, 1989. – С. 7–8.

візантійськими авторами на початку раннього середньовіччя, І. Нагаєвський безапеляційно називає українцями¹.

Нерідко у науково-популярних працях діаспори спостерігається тенденція до міфологізації походження та ранньої історії українців. Одним із прикладів такого підходу є праця В. Бойковича з промовистою назвою «Колиска культури людства», автор якої виводить походження Шумерської цивілізації «із західної Трипільщини, отже з Галичини». Аргументи В. Бойковича ґрунтуються переважно на фонетичних збігах деяких українських та шумерських слів: «Директор школи звався у них [*шумерів* – Ю. К.] «уммія», той, що багато уміє, чи знає, походить отже від слова уміти. Воно таке старе як український нарід»². З українцями В. Бойкович пов'язує практично всі давні цивілізації, від Британських островів до Південно-Східної Азії, а саму Україну даний автор вважає «найстаршою державою на європейському континенті», пропонуючи запровадити святкування 4000-річчя Києва: «Цим дали б ми належну відповідь москвичам на їх зазіхання на наш і тільки наш Київ, який постав, коли не було сліду москвичів, а жив на своїй рідній землі від незапам'ятних часів український нарід»³. Задавненість українського народу, на думку В. Бойковича, мала доводити його право на власну державність в сучасних умовах.

За схожими принципами побудована праця І. Кузича-Березовського, який звинувачує українських істориків у тому, що вони лише переповідають «нісенітниці московських русифікаторів»⁴. Насправді ж, на думку даного автора, українці є одним із найстарших народів у світі, які ведуть свій родовід

¹ Nahayewsky I. History of Ukraine / Isidore Nahayewsky. – Philadelphia: America, 1962. – P. 52.

² Бойкович В.Р. Колиска культури людства. Нарис / Володимир Рен Бойкович. – Нью-Йорк: Б.в., 1983. – С. 102.

³ Там само. – С. 111.

⁴ Кузич-Березовський І. Оріяна. Кімерія – Праукраїна / Іван Кузич-Березовський. – Детройт: Б. в., 1979. – С. 9.

безпосередньо від оріньякської людини, яка населяла терени України 30 тисяч років тому. За мадленської доби «орії-арії», які вийшли з України, заселили всю Європу, започаткували скандинавські народи, а звідти переправилися до Ісландії та Гренландії. У пізніші часи мігранти з Оріяни-України, племена «кельто-самарського» походження, заселили Британію: «греки торгували з ними вже в добі Перікля і називали їх «придайни» чи «продайни». Від них пішла назва Приданія – Британія»¹. Подібним чином побудовані й інші аргументи І. Кузича-Березовського, який закликає зрозуміти, що українська нація є колыска усієї білої раси, а індоєвропейські племена, що розселилися від Балтики до Уралу, доцільніше називати україно-європейськими².

Значно більш поміркованою виглядає концепція етногенезу українців, автором якої є громадський діяч та один з ідеологів українського національно-визвольного руху ХХ ст. Юрій Липа. Лікар з освітою та фахом, Ю. Липа не був професійним істориком, а його праці більшою мірою є публіцистичними. Водночас, їх вплив на формування духовної атмосфери, яка панувала у середовищі української діаспори важко переоцінити.

Концепція Ю. Липи базується на понятті «раса», яке автор ототожнює з поняттям «етнос». Расою Ю. Липа називає «цілість населення, що його духові прикмети, укриті й явні (як звичаї, мова, властиво мови), а також антропологічні риси – становлять виразну цілість упродовж часу (історії)»³. Ю. Липа відстоює думку про те, що раси відрізняються одна від одної насамперед психологією, «протореними дорогами в думанні й поведінці». Український народ відрізняється дуже давнім історичним корінням, а його

¹ Кузич-Березовський І. Оріяна. Кімерія – Праукраїна / Іван Кузич-Березовський. – Детройт: Б. в., 1979. – С. 39.

² Там само. – С. 68.

³ Липа Ю. Призначення України / Юрій Липа. – Нью Йорк: Говерля, 1953. – С. 126.

етногенез відбувався на основі кількох основних складових «первнів» та деяких іноетнічних «домішок».

Головним первнем Ю. Липа називає трипільців, які не тільки на 60-70% відсотків визначили антропологічний склад українського етносу, але й заклали підвалини української психології. На першопочаткову трипільську основу нашаровувалися інші первні й домішки, вони, за образним висловом Ю. Липи, наповнювали «як велетенську вазу-амфору». Другим первнем виступили елліни, а саме найенергійніші з еллінів – шукачі золотого руна і хитроумні Одісеї, купці й військові, спекулянти й розбійники, жерці, митці й ремісники. Еллінський червень, на думку Ю. Липи, дуже помітний і у «понтійській культурі», яку помилково приписують скіфам, але яка насправді була праукраїнською. Третій червень, північно-західний за походженням, становили готи, які привнесли до характеру українців вірність і прив'язаність до традицій, військову дисципліну, організованість, присмак до великодержавності тощо. «Трипільський, гелленський і готський первні наситили й створили обличчя раси, дали їй відрубність і живлові традиції. Зате лишень від київської імперії, що зросла на цих праукраїнських традиціях, починається блискучий семисотлітній період свідомої експанзії української раси»¹.

Як зазначає Ю. Липа, на відміну від первнів, домішки раси діють поверхово й впливають переважно на окремі групи певної раси. Однак значення домішок є досить великим, адже саме їхнім впливом можна пояснити ту чи іншу духовну еволюцію еліти, психологію окремих провінцій, а також зміни в духовності українських переселенців на нових теренах. Ю. Липа розрізняє два типи домішок, а саме «домішки крові», яка виникає через етнічне змішування, а також «імпрегнації» - духовний вплив, який не мав біологічного характеру. Ю. Липа виділяє домішки кочових народів (татар, печенігів, гунів, половців), кельтів, римлян, фракійців, іранських та кавказьких народів, норманів та євреїв.

---

¹ Липа Ю. Призначення України / Юрій Липа. – Нью Йорк: Говерля, 1953. – С. 137.

Їхнє значення було різним. Найважливішою домішкою української раси Ю. Липа вважає кельтську, адже кельти були войовничим народом і їхня культура суттєво вплинула на усіх європейців. Вплив кельтів на формування українського народу Ю. Липа розглядає відповідно до концепції С. Шелухіна. Водночас, з кочовиками, «варварами», українці та інші арійські народи змішувалися нелегко. Іранські та кавказькі домішки вплинули на українців Донщини, Кубані й, частково, Тавриди. Римська й фракійська домішки мали характер імпрегнації, хоча цей вплив Ю. Липа вважає гармонійним. Норманська домішка крові була незначною, а самі нормани за рівнем розвитку культури значно поступалися українцям. Так само незначною була домішка єврейської крові, але вплив юдаїзму, а також психології був, на думку Ю. Липи, доволі помітним¹.

Найменшим був вплив уральських племен та московського народу. Останній Ю. Липа описує у вкрай негативному світлі, роблячи висновок: «фізичних впливів москвинів на українську расу нема ніяких: в історії москвини були заслабою індивідуальністю, щоб впливати й духово. Імпрегнація з їх боку була дуже незначна і не залишила слідів»². Так само перебільшеним Ю. Липа вважає вплив поляків.

Серед квазінаукових концепцій етногенезу українців подекуди зустрічаються цікаві міркування щодо ранньої історії України. Зокрема, певний науковий інтерес можуть становити праці Сергія Парамонова. Даний автор цілком тверезо дивився на проблему походження українського народу, пов'язуючи його зі слов'янськими племенами. Більше того, він застерігає від прагнення задавнити власну історію: надзвичайна давність певного народу не тільки не доводить його зверхності, але й навпаки може зашкодити. Адже, на думку С. Парамонова, «всі старі нації, наприклад, китайці, індуси тощо, всі

¹ Липа Ю. Призначення України / Юрій Липа. – Нью Йорк: Говерля, 1953. – С. 40–152.

² Там само. – С. 154.

вони вже видохлися, вони старі» й вже не можуть відродитися. Замість того, щоб битися за право називати українською державність Київської Русі, на яку також претендують білоруси та росіяни, С. Парамонов закликає будувати нову державу й націю, беручи за приклад Фінляндію¹.

Зосереджуючись на питанні ролі норманського фактору в етногенезі та історії українців, С. Парамонов критикує російських та українських істориків дореволюційної доби за залежність від німецької науки. Винятком він вважає лише М. Грушевського, якого називає єдиним великим і справжнім істориком. Радянські історики, на думку С. Парамонова, спочатку відійшли від норманської теорії, але не заперечили її, адже на ролі варягів в історії Русі наголошував Маркс². Сам С. Парамонов цю роль рішучо заперечував. На його думку, предки українців називали себе русинами, які близько 650 р. до н. е. оселилися у Карпатах. У першій половині IX ст. вони створили києво-руську державність й розвинену культуру. Варяги, які встановили свою династію у цій державі, насправді були західними русинами, ругами з балтійського узбережжя, землі яких згодом були поглинені німцями.

Сучасний український народ має мало спільного із Київською Руссю, адже у народній пам'яті та фольклорі згадки про Олега, Володимира, Ігоря та інших князів не збереглися. На думку С. Парамонова, це означає, що український народ, так само як росіяни та білоруси, сформувався вже після києво-руської доби, а саме після середини XIV ст. Затиснуті між могутніми сусідами українці не змогли зберегти державність. Натомість, «за часів козацтва Україна набула й своє ім'я, свої власні землі, й сформувалася як єдине, своєрідне, народне тіло». Велике значення для формування українського етносу мали соціальний гніт Польщі та колонізація нових земель. Не будучи народом, а лише військом, козацтво, тим не менш, створило українську народну державність. Хоча його не

---

¹ Парамонов С.Я. Звідки ми, чиї ми діти? (Нове з історії стародавньої Русі) / С.Я. Парамонов. – Вінніпег: Trident Press, 1963. – С. 72–75.

² Там само. – С. 10–16.

можна оцінювати виключно позитивно, з огляду на схильність до грабіжництва, в цілому роль козацтва у формуванні української нації виявилася визначальною. Таким чином, українці, на думку С. Парамонова, маючи давніх та славетних предків, є «молодою нацією, яка росте ще на наших очах, перед якою ще широкі й велике майбутнє, яка ще тільки набирається сили, щоб вийти на всесвітню арену, як суб'єкт, а не об'єкт»¹.

Концепція С. Парамонова виглядає доволі оригінальною на тлі розробок інших представників діаспорної науки. Водночас, некритичне використання її автором таких джерел як «Велесова книга», а також висловлення цілої низки сумнівних аргументів, які стосуються ранньої історії слов'ян, дозволяє класифікувати дану концепцію швидше як квазінаукову.

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що історична наука української діаспори зробила істотний внесок у розвиток наукових уявлень про етногенез українців. Насамперед він проявився у збереженні наукової традиції вивчення походження та ранніх етапів історії українського народу, яка сформувалася в межах наукових підходів започаткованих В. Антоновичем та М. Грушевським. Найбільшого поширення набула ідея про ранньосередньовічне походження українського народу від антів. Останні, у свою чергу, сформувалися на базі автохтонного субстрату, що вів свою історію від трипільських племен. Важливою ознакою наукового життя у діаспорі був плюралізм думок, який уможливив розвиток альтернативних ідей щодо участі в етногенезі українців іранських народів, хозар, кельтів тощо. І хоча ці ідеї не набули широкого поширення, вони сприяли актуалізації самого напрямку етногенетичних досліджень. Водночас, варто зауважити й на деякі недоліки досліджень, написаних ученими української діаспори. Зокрема, давалася ознаки обмеженість джерельної бази багатьох досліджень, адже у більшості випадків науковці діаспори ігнорували археологічні джерела, які є надзвичайно

---

¹ Парамонов С. Я. Звідки ми, чий ми діти? (Нове з історії стародавньої Русі) / С.Я. Парамонов. – Вінніпег: Trident Press, 1963. – С. 80–86.

важливими для розуміння процесу етногенезу українців. Це пояснювалося як недоступністю багатьох результатів новітніх досліджень радянських археологів, так і дуже невеликою кількістю фахових археологів у діаспорному середовищі. Також можна відзначити політизованість багатьох висловлюваних ідей, які висувалися як відповідь на безальтернативну радянську концепцію етногенезу й не завжди підкріплювалися належною аргументацією. Особливо негативну роль відіграли так звані квазінаукові теорії, які до певної міри кидали тінь на всю науку української діаспори. Проте, незважаючи на зазначені недоліки, слід визнати, що саме у середовищі діаспори збереглися концептуальні засади української історичної науки, які згодом дозволили повернутися до вивчення етногенезу українців на новому науковому рівні.

3.3. Формування української нації у висвітленні істориків діаспори

Період 40-х – 60-х рр. ХХ ст. в історії зарубіжної україністики можна охарактеризувати як переламний. Особливо це стосується гуманітарної сфери й, зокрема, такої її галузі як націологія, що була тісно пов'язана із соціальними та політичними процесами в середовищі української діаспори.

Міжвоєнний час у наукових центрах зарубіжного українства позначився плідним і всебічним розвитком досліджень на тему змісту й сутності поняття «нація». Інтерес до цієї теми був не випадковим. Він виник на тлі поразки національно-визвольних змагань 1917-1922 рр., коли значна частина інтелектуальної та політичної еліти України була вимушена залишити батьківщину, але не залишала надії одного разу повернутися й відновити втрачену державність на національному українському ґрунті. Свій суттєвий відбиток наклало й завершення Першої світової війни, розпад континентальних європейських імперій, а також практична реалізація права націй на самовизначення народами Центральної Європи – поляками, угорцями, чехами тощо. Багатьох інтелектуалів вводила в оману більшовицька національна політика з її удаваною «коренізацією» та лицемірною ліворадикальною демагогією. Надії, сподівання та мрії про відновлення української національної державності та побудову в Україні справедливого суспільства проявилися у численних ґрунтовних націологічних студіях Д. Донцова, В. Старосольського, Ю. Бачинського, О. Бочковського та багатьох інших.

Однак страшні реалії сталінського терору, Друга світова війна, яка поступово переросла у Холодну війну та, врешті-решт, поразка націоналістичного руху опору докорінно змінили інтелектуальний клімат в українській діаспорі. Поряд із природною зміною поколінь, через нову хвилю вимушеної еміграції відбувся приток до наукових центрів зарубіжного українства свіжих сил, значну частину яких становили освічені кадри ОУН-УПА, загартовані практикою національно-визвольної боротьби. Природно, що

такий соціально-політичний контекст призвів до зародження нових тенденцій у націоналістичних дослідженнях, які й є предметом даної розвідки. Актуальність даної теми визначається не тільки її недостатньою вивченістю в історіографії, але й подіями сьогодення, на тлі яких науково-публіцистичні праці діаспорних дослідників повоєнної доби стають до певної міри пророчими.

Наприкінці 40-х – початку 60-х рр. ХХ ст. в українському інтелектуальному середовищі точились дискусії щодо природи явища нації. Частина дослідників продовжувала виходити з уявлення про націю як про головний суб'єкт історичного процесу, органічну своєрідність, яка формує світогляд населення, яке цю націю й складає¹. «Нація була від найдавніших часів ... Вона є найбільшою реальністю сучасності. І вона існуватиме вічно»². Поряд із цим у цей період спостерігається посилення сприйняття розуміння нації не як біологічної, а як соціальної спільноти, об'єднаної почуттям спільної ідентичності. Так, Б. Галайчук зазначає, що національна приналежність є справою вільного вибору: походження батьків, місце народження, мова та інші фактори також мають вплив, але не вирішальний³. Дослідник підкреслює, що формування нації йшло різними шляхами у різних частинах Європи. На заході нації сформувалися на основі кельтського, романського та германського компонентів у досить давній період, при чому формування нації у цьому регіоні йшло фактично одночасно із формуванням державності. На сході Європи нації, під впливом різних історичних обставин, формувалися незалежно від держав, а

---

¹ Бойко Ю. Основи українського націоналізму / Юрій Бойко. – Б.м.: На чужині, 1951. – С. 10–11, 46.

² Там само. – С. 57.

³ Галайчук Б. Нація поневолена, але державна / Богдан Галайчук – Мюнхен: Видавництво «Сучасна Україна», 1953. – С. 8.

нерідко й всупереч державній волі¹. Саме тому говорити про наявність якихось універсальних критеріїв нації та національності не доводиться.

Схожих поглядів дотримувався Л. Ребет. Один із лідерів ОУН, підступно вбитий агентом КДБ у 1957 році, був, водночас, одним із найбільш яскравих українських дослідників феномену нації. Л. Ребет наголошував на тому, що нація є продуктом історичного процесу². У стародавньому світі, з його кровноспорідненими народами-племенами й великими імперіями, так само як і в епоху середньовіччя, коли до політичного життя була залучена лише верхівка суспільства, нація народитися не могла. Її породила модерна держава, яка позбавилася опіки церкви й взяла курс на централізацію та уніфікацію громадського та культурного життя. Винахід друкарства, масове розповсюдження книг, а також поширення ідеї про суверенітет народу – усе це пожвавило процес націотворення, який, у свою чергу, поступово наближав політичну карту Європи до етнографічної³.

Відаючи належне концепції нації В. Старосольського, Л. Ребет все ж таки заперечував проти абсолютизації психологічного чинника у націотворенні й визнання волі як єдиної рушійної сили цього процесу. Справді, національні змагання, на думку Л. Ребета, об'єднують людей, які пов'язані спільною мовою, культурою, релігією, традиціями тощо. Однак у кожній нації співвідношення чинників, які організовують волю нації до самовизначення є різним. Тому й сама воля нації є більшою мірою продуктом історичного процесу, а не суб'єктом творення історії⁴. Держава є найважливішим чинником

---

¹ Галайчук Б. Нація поневолена, але державна / Богдан Галайчук – Мюнхен: Видавництво «Сучасна Україна», 1953. – С. 9.

² Ребет Л. Теорія нації / Лев Ребет. – Львів: Творчо-вироб. підприємство «Всеукраїнський політичний журнал «Державність», 1997 (перше вид. 1955). – С. 23.

³ Там само. – С. 58.

⁴ Там само. – С. 64.

існування нації. І хоча вона не може створити націю директивним шляхом, все ж таки для повноцінного існування нації необхідна державність або спогад про існування державності. Лише держава творить необхідне для життя нації почуття «перебування випадкових людей в рятівному човні серед океану», спільної долі та «духу групи» у населення¹. Нація є соціальним явищем, подібним до мови та релігії. Вона є функцією, психологічним переживанням людини, що живе й розвивається серед людей і разом з людьми відроджується все наново в кожному поколінні². Найважливішими чинниками формування нації, на думку Л. Ребета, є спільні ідеї та цінності³.

Такий погляд на природу феномену нації для початку 50-х рр. ХХ ст. був новаторським й природно, що далеко не всі науковці української діаспори його сприймали й поділяли. Зокрема, А. Княжинський у своїй праці 1959 року виступав з критикою положень Л. Ребета⁴, зауважуючи, що до вивчення нації не можна підходити з позиції матеріалістичного світогляду. На його думку, нація є насамперед духовним явищем, яке формує світогляд людей, що до цієї нації належать, та встановлює норми соціального життя⁵. Праця А. Княжинського, таким чином, продовжує традицію примордіалістського підходу до вивчення етнонаціональних явищ.

Однією з найбільш прикметних тенденцій розвитку зарубіжної української націології стало остаточне переосмислення ролі російської державності та

---

¹ Ребет Л. Теорія нації / Лев Ребет. – Львів: Творчо-вироб. підприємство «Всеукраїнський політичний журнал «Державність», 1997 (перше вид. 1955). – С. 73.

² Там само. – С. 167.

³ Там само. – С. 171.

⁴ Княжинський А. Дух нації Соціологічно-етнопсихологічна студія. – Нью-Йорк; Філадельфія; Мюнхен: Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА, 1959. – С. 40.

⁵ Там само. – С. 110.

російського народу в історії України. На зміну досить поширеним у першій половині ХХ ст. уявленням значної частини української інтелігенції про спільне визволення й майбутній вільний розвиток українців та росіян як споріднених народів прийшло усвідомлення виключно деструктивної ролі Москви, яка намагається знищити Україну. Діаспорні дослідники звинувачували радянський режим у лицемірстві: обіцяючи народам не тільки соціальне, але й національне визволення, більшовики, насправді, лише поглиблювали їхнє поневолення. Як зазначав П. Феденко, «комуністична «національна політика» в СРСР показує, що Ленінова теорія національного питання та її проведення в життя була і є одною з головних причин невимовних страждань усіх тих націй, яким Ленін в своїй демагогічній пропаганді обіцяв повну свободу і незалежність»¹.

Перекручуючи комуністичні ідеї, більшовики в СРСР взяли на озброєння найбільш консервативні елементи ідеології дореволюційної Росії, зокрема, панславізм з його протиставленням слов'янських народів Заходові, православ'я – католицизмові². У середовищі зарубіжного українства такі ідеї категорично не сприймалися. Навпаки, дослідники намагалися повсякчас підкреслювати приналежність України до західної цивілізації. Чи не найбільш показовою у цьому відношенні є праця Володимира Яніва, у якій розглядалося питання приналежності України до Європи у контексті відмінностей історичного розвитку Росії, Європи та Америки. Автор дійшов висновку, що психологічні основи європейської («окцидентальної») цивілізації глибоко вкорінені в українському народі, на відміну від російського³.

¹ Феденко П. Марксистські і большевицькі теорії національного питання / Панас Феденко. – Мюнхен: Інститут для вивчення ССРСР, 1960. – С. 75.

² Гришко В. Панславізм в советській історіографії й політиці / В. Гришко. – Нью-Йорк : Сума, 1955. – 37 с.

³ Янів В. Психологічні основи окциденталізму / Володимир Янів. – Мюнхен: Український вільний університет, 1996 (перше вид. 1948). – 205 с.

У працях дослідників кінця 40-х – 60-х рр. ХХ ст. виразно простежується як замість більшовизму головним ворогом України та Європи починають сприйматися експансіоністські прагнення власне російського народу. Загарбницька політика сталінського СРСР виглядала тепер лише як черговий етап історичної російської експансії. Як зазначав З. Книш, «колись це йшло простим шляхом окупації, опісля анексії чужих просторів, і таким способом повстала російська євро-азійська імперія. Сьогодні діється та саме, та іншою методою: організуються «народні республіки», потім входять у союз «советських соціалістичних республік» ... Під яким и це не йшло моральним оправданням чи політичним узasadненням, зміни на тому нема ніякої. І не може бути, бо російський нарід і далі складається з тих самих духовних компонентів»¹. До України російський експансіонізм має особливе ставлення. На думку Ю. Бойка, майже кожен росіянин, від пролетаря або селянина до інженера чи письменника, переконаний, що Україна належить Росії, а її відокремлення суперечить вимогам людяності й цивілізації. Саме тому, на думку дослідника, українська революція має боротися не стільки з «московським імперіалізмом», скільки з самою російською нацією, аж до знищення її цілісності². Зауважимо, що лише через розділення та децентралізацію Росії більшість українських публіцистів бачила майбутнє здобуття Україною незалежності. Власне етнічні росіяни, які багато років живуть на теренах України й підпадають під духовний вплив українського народу, поступово будуть асимільовані³.

Водночас, було б неправильним вважати, що представники української національної інтелігенції в еміграції виключно у Росії бачили причину усіх

¹ Книш З. Сьогодні і Завтра (думки націоналіста) / Зиновій Книш. – Вінніпег: Друком «Нового шляху», 1950. – С. 13.

² Бойко Ю. Основи українського націоналізму / Юрій Бойко. – Б.м.: На чужині, 1951. – С. 83.

³ Там само. – С. 84.

нещасть українського народу. Навпаки, діаспорне середовище перебувало у стані рефлексії, намагаючись відшукати відповіді на складні й болючі питання чому український повстанський рух зазнав поразки й чому націоналістична ідея не змогла згуртувати навколо себе весь український народ. Чимало авторів шукали ці відповіді у самій природі націоналізму, який, будучи дискредитованим режимами Гітлера та Муссоліні, стрімко втрачав популярність у повоєнній Європі. У багатьох працях спостерігається намагання відділити агресивний імперський націоналізм від націоналістичних рухів поневолених народів. Ю. Бойко пропонував перебудувати український націоналізм за зразком ірландського, єгипетського та індійського національних рухів¹. Він закликав вимушених емігрантів зберегти волю до боротьби й застерігав від поширення у діаспорному середовищі «пацифістично-демо-раціоналістичного комплексу» й «пасивного елемента»². У свою чергу, Т. Лапичак піддав нищівній критиці «партійний націоналізм», спроби монополізувати визвольну боротьбу виключно партійним керівництвом ОУН, й закликав до більш широкого підходу й тлумачення національного руху³. Прагнення подолати ідеологічні обмеження націоналізму демонструють і погляди В. Доманицького, який вбачав головну причину поразки центральноевропейських держав міжвоєнного періоду, зокрема, Польщі та Чехословаччини, у фактичному повторенні імперських помилок і проведенні агресивної шовіністичної політики щодо національних меншин на своїй території⁴.

---

¹ Бойко Ю. Основи українського націоналізму / Юрій Бойко. – Б.м.: На чужині, 1951. – С. 12.

² Там само. – С. 117.

³ Лапичак Т. Український Націоналізм Критика і оборона / Тома Лапичак. – Нью-Йорк: Ключі, 1962. – 144 с.

⁴ Доманицький В. Етапи розвитку науки про націю / Віктор Доманицький. – Б. м., 1962. – С. 96.

Деякі автори йшли ще далі, шукаючи причини поневолення українського народу у особливостях його ментальності. Цій темі, зокрема, присвячена праця Є. Маланюка «Малоросійство». Автор тлумачить даний феномен у досить широкому контексті, як комплекс меншовартості поневолених народів, знаходячи вияви «малоросійства» не тільки в українців, але й, наприклад, у поляків. За Є. Маланюком, малорос – це «національно-дефективний», психічно і духовно скалічений тип¹. «Малоросійство» виникло вже за литовсько-польської доби, а після 1654 року принесло «параліч національно-державній волі»². Проблема «малоросійства» полягала у тому, що це явище вражало насамперед мозковий центр нації – інтелігенцію³. Але «малоросійство» не є явищем споконвічно притаманним українському народові. В Росії та СРСР його цілком свідомо підживлювали й нав'язували: «Малоросійство ... плакається також систематичним впорскуванням комплексу («ніколи не мали власної держави», «темне селянство», «глухий хохол» і т. п.), насмішкуватого відношення до національних вартостей і святощів. Це – систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури, з ознак національного стилю ... А коли пісню чи танець висміяти не удається, тоді їх вульгаризується й примітивізується»⁴. «Малоросійство» – це апріорна і тотальна капітуляція – робить висновок Є. Маланюк⁵. І з цим погоджується Ю. Бойко, зазначаючи, що російська державність, у своєму намаганні перетворити українців на етнографічну масу, провела велику роботу, привчаючи український народ до

---

¹ Маланюк Е. Малоросійство / Е. Маланюк. – Нью-Йорк: Видання «Вісника» ООЧСУ, 1959. – С. 8.

² Там само. – С. 11.

³ Там само. – С. 9.

⁴ Там само. – С. 16.

⁵ Там само. – С. 13.

почуття власної безсилості, необхідності віддати себе під опіку «старшого брата»¹.

У свою чергу, П. Феденко вбачав причини поневолення української нації в історичних обставинах, що невдало склалися для України у 1917-1918 роках. Революція, на його думку, прийшла в Україну зарано, коли український народ ще не був готовий до національного визволення, на відміну від чехів та інших народів Центральної Європи, які мали вже понад 50-річну політичну традицію і були готові до відновлення незалежності².

Разом із тим, надія на перемогу у майбутньому допомагала українському емігрантському середовищу підтримувати сили, розробляти сценарії та шляхи відновлення України як незалежної держави. Для всіх було очевидно, що досягнення цієї мети є можливим лише за умови ліквідації СРСР, дезінтеграції або послаблення російської державності. На початку 50-х рр. ХХ ст., коли світ ступив на шлях Холодної війни, в різних його куточках спалахували локальні конфлікти й гонка озброєнь вже встигла набрати шалених обертів, в інтелектуальному середовищі поступово вкорінювалася думка про неминучість майбутньої війни між радянським блоком та західними державами. При всьому розумінні можливих жахів Третьої світової війни діячі української діаспори плекали надію, що у гіпотетичному майбутньому конфлікті Україна зможе, врешті-решт, здобути незалежність. Тільки війна – зазначав З. Книш, - може зупинити процес повільної смерті народу в залізних обіймах «московсько-більшовицького давуна»³. До війни, яка мала призвести до послаблення Москви, необхідно було готуватися, зокрема, підтримувати вогнища спротиву в

---

¹ Бойко Ю. Основи українського націоналізму / Юрій Бойко. – Б.м.: На чужині, 1951. – С. 79.

² Феденко П. Український рух у ХХ столітті / П. Феденко. – Лондон: В-во «Наше слово», 1959. – С. 261.

³ Книш З. Сьогодні і Завтра (думки націоналіста) / Зиновій Книш. – Вінніпег: Друком «Нового шляху», 1950. – С. 34.

Україні, керувати ним, щоб він «не згорів у надзусиллях, не зразив собі людної через необачне поведіння деяких бандерівських ватажків і дочекав часу, коли в його жили ввіллється свіжа кров»¹.

Майбутнє України діаспорні публіцисти й науковці бачили лише у розбудові міцної держави на принципах націоналізму. Ю. Бойко наголошував на необхідності «викорчовувати московський соціалізм і вдарити по руках усіх тих, що пробуватимуть відновити на Україні капіталізм за його західними зразками»². Як свого часу більшовики спромоглися за короткий проміжок часу згуртувати навколо своїх ідей величезні маси населення, так і націоналізм мусить поглибити й поширити свій вплив на українців³. На необхідності проведення виховної та просвітницької роботи, напруженому «творенні духової суверенності», позбавленні комплексу меншовартості наголошував і Є. Маланюк⁴. Водночас, мало місце й усвідомлення того факту, що націоналістичну ідеологію необхідно адаптувати до нових умов, не допускаючи крайнощів. Так, на думку В. Доманицького, єдиним шляхом для розбудови майбутньої державності поневолених народів може бути лише свідоме обмеження суверенітету, «національного егоїзму», й створення наддержавних конфедеративних утворень, які базуватимуться на «здоровому гуманному націоналізмі», а не на прагненні панування над іншими народами⁵.

¹ Книш З. Сьогодні і Завтра (думки націоналіста) / Зиновій Книш. – Вінніпег: Друком «Нового шляху», 1950. – С. 37.

² Бойко Ю. Основи українського націоналізму / Юрій Бойко. – Б.м.: На чужині, 1951. – С. 77.

³ Там само. – С. 116.

⁴ Маланюк Є. Малоросійство / Є. Маланюк. – Нью-Йорк: Видання «Вісника» ООЧСУ, 1959. – С. 24–25.

⁵ Доманицький В. Етапи розвитку науки про націю / Віктор Доманицький. – Б.м., 1962. – С. 97.

Одне із питань, яке намагалися вирішити діаспорні дослідники, полягало у тому, у якій формі мала у майбутньому постати українська національна державність. Більшість зарубіжних українців категорично не сприймала УРСР як етносоціальний організм власне українського народу, цілком справедливо вважаючи цю квазі-республіку маріонетковою адміністративною одиницею, яка слугувала виключно для замилювання очей і створення ілюзії успішної національної політики більшовиків¹. Водночас, деякі дослідники закликали до прагматичного підходу у рамках якого у випадку розпаду СРСР Україна могла скористатися цілком реальними правовими механізмами здобуття незалежності та суверенітету.

Так, Б. Галайчук наголошував на тому, що західний світ може визнати Україну лише у тому випадку, якщо незалежна українська державність з'явиться у наслідок дії правового механізму і саме такий механізм закладений договором 30 грудня 1922 року, який дає можливість Україні вийти зі складу СРСР. Цей договір, разом із частковою правосуб'єктністю УРСР на міжнародній арені, мав би гарантувати Україну від зазіхань Російської Федерації після розпаду СРСР². Розбудова майбутньої української держави на основі УРСР набувала значущості ще й тому, що знімало питання визнання кордонів української держави. Тоді, на початку 50-х рр. XX ст. одним із найважливіших завдань видавалося обґрунтування приналежності до України земель Галичини, Буковини та Закарпаття, на які могли претендувати Польща, Румунія, Чехословаччина та Угорщина. Територіальні зазіхання на західні землі УРСР могли призвести, на думку Б. Галайчука, до руйнації усієї системи повоєнних кордонів у Європі й хаотичної війни усіх проти усіх. Тому

---

¹ Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією: мат-ли до іст. боротьби укр. народу в 1920– 30 роках / Відп. ред. П.Курінний; Вст. ст. авт. – Мюнхен: [б. в.], 1956. – 140 с.

² Галайчук Б. Нація поневолена, але державна / Богдан Галайчук – Мюнхен: Видавництво «Сучасна Україна», 1953. – С. 18, 56.

найкращим виходом із ситуації мали б стати майбутні міжнародні договори, у яких Україна, як колишня УРСР, виступала б з позиції власника земель, а не претендента на них¹.

Подальше наукове осмислення національного буття українців в діаспорному середовищі знаходилося під впливом геополітичного розвитку світу. Зокрема, поступово сформувалося розуміння того факту, що швидкої розв'язки глобального конфлікту Росії та Заходу у вигляді початку Третьої світової війни не буде. Постійне продовження збройної боротьби за незалежність на теренах України також виявилось неможливим. Українські інтелектуали за кордоном із болем і сумом спостерігали за тим, як на їхній рідній землі стрімко просувається процес асиміляції українців. В. Гришко, який на початку 80-х рр. ХХ ст. опублікував працю, присвячену Голодомору («українському голокосту») й репресіям відзначав, що ця тема через півстоліття є особливо актуальною на тлі посилення й активізації радянської політики «злиття націй», що насправді має на меті поглинання української нації російською. «Український голокост», на думку дослідника, не скінчився 1933 року. Він триває й досі шляхом знищення української мови, національної культури, національно-історичної пам'яті й національно-політичної самосвідомості. Продовжуються репресії проти національно-активного, творчого й провідного елемента українського народу, переміщення українців з України у різні краї Російської Федерації, й, навпаки, насичення України росіянами².

Разом із тим, деякі процеси на території України обнадіювали представників української діаспори, хоча й змушували їх переосмислювати свою власну роль у національно-визвольній боротьбі. Так, В. Мороз, аналізуючи

---

¹ Галайчук Б. Нація поневолена, але державна / Богдан Галайчук – Мюнхен: Видавництво «Сучасна Україна», 1953. – С. 69.

² Гришко В. Замах на життя нації / Василь Гришко. – Детройт: Видання Фондації ім. І.П. Багряного. – 1983. – С. 15–16.

значення шістдесятництва в Україні, визнавав, що центр українського національного руху поступово перемістився до Києва, де для місцевих студентів боротьба ОУН-УПА була чимось далеким, а подекуди навіть ворожим. Але вони так само вступили у боротьбу за національні права українців. І саме тому майбутні події в Україні «будуть мати тверді націоналістичні кольори» й призведуть, нарешті, до виникнення самостійної України¹.

У підсумку зазначимо, що у повоєнні десятиліття українська націологія у діаспорі здійснила значний поступ як у теоретичному, так і практичному напрямках. У сфері теоретичних розробок намітилася тенденція до надання переваги соціальному, а не біологічному розумінню природи нації. Ця тенденція ввела українську націологію у контекст розвитку конструктивістського та функціоналістського підходів до вивчення нації. Можна стверджувати, що такі українські дослідники як Б. Галайчук та Л. Ребет знаходилися в авангарді світової науки про націю. У практичній площині діаспорні дослідники змогли у загальних рисах спрогнозувати подальший історичний розвиток української нації. Як показують події найновішої історії, чимало прогнозів щодо труднощів на шляху боротьби України за незалежність справдилися. Це ще раз підкреслює необхідність подальшого дослідження науково-публіцистичної спадщини зарубіжних українських дослідників етнонаціональних явищ.

---

¹ Мороз В. Лекції з історії України / В. Мороз. – Торонто: ANABASIS MAGAZINE, 1982. – С. 26.

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНО- ТА НАЦІОГЕНЕЗ В СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

4.1. Проблема походження українського народу в сучасній історіографії

Проблема походження українського народу та ранніх етапів етногенезу українців плідно вивчається історичною наукою вже понад півтора століття, але й нині залишається дискусійною. За цей час з'явилося чимало робіт, у яких час виникнення українського етносу визначається у проміжку від кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Зрозуміло, що такі розбіжності не сприяють об'єктивному вирішенню даної наукової проблеми. Постає питання систематизації існуючого доробку, виявлення найбільш характерних тенденцій історіографічного процесу у сфері вивчення етногенетичної проблематики. Такі спроби вже здійснювалися, зокрема, у працях Н. Бондаренко¹ та К. Івангородського². Однак увага у цих та інших подібних роботах зосереджується здебільшого на питанні походження східних слов'ян. До того ж вони не охоплюють усі основні концепції, які представлені у сучасній історіографії. Це дослідження викликане необхідністю заповнити цю лаку.

До початку 90-х рр. ХХ ст. питання походження українського народу розглядалося майже виключно з точки зору офіційної в СРСР теорії давньоруської народності. Її сутність полягала у тому, що східнослов'янські племена в період існування киево-руської державності утворювали єдиний етносоціальний організм, який розпався переважно в результаті монгольської

---

¹ Бондаренко Н.С. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ) / Наталья Бондаренко. – К.: Феникс, 2007. – 400 с.

² Івангородський К.В. Етногенез східних слов'ян у наукових концепціях сучасних українських археологів / К. В. Івангородський // Вісник Черкаського університету. Серія: історія. – № 9(262). – 2013. – С. 55–62.

навали в середині XIII ст. Розпад Київської Русі визначив відокремлення трьох «братніх народів» – росіян, українців та білорусів. Таким чином, час походження українців мав припадати на пізнє середньовіччя, а саме питання про їхній етногенез ставилося у нерозривний зв'язок із аналогічним процесом у двох сусідніх народів¹.

Здобуття Україною незалежності сформувало суспільний запит на пошуки історичного коріння української ідентичності. Одним із результатів цього було виникнення нових або популяризація вже існуючих концепцій, які виводили український етнос чи не з доісторичних часів й пов'язували його виникнення з індо-аріями, носіями трипільської культури тощо. Н. Бондаренко цілком слушно називає ці концепції квазінауковими, адже вони ґрунтувалися на сумнівних джерелах і довільному трактуванні явищ та подій. У науковому середовищі ідеї про походження українців в епоху енеоліту не тільки не набули поширення, але й навпаки були гостро розкритиковані. Найбільш яскраво ставлення академічного загалу до подібних ідей ілюструють матеріали круглого столу «Міфологізація походження українців» (2007), у якому взяли участь відомі українські науковці – Л. Залізник, Н. Яковенко, Г. Півторак, В. Отрощенко, С. Сегеда та ін. Було наголошено на науковій недолугості теорій Ю. Шилова, І. Канигіна та інших міфологізаторів давньої історії України, а також на шкоді, яку ці теорії завдають українському суспільству².

Усунення ідеологічного тиску з боку радянської системи відкрило шлях для розвитку не тільки псевдонаукових ідей, але й цілком аргументованих версій походження українського народу, які йшли у розрив із концепцією давньоруської народності. Зокрема, відбулося відродження етногенетичної

¹ Див.: Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті - перша половина 1940-х рр.) / Наталія Миколаївна Юсова – Вінниця: Консоль, 2005. – 543 с.

² Див.: Новітні міфи та фальшивки про походження українців. Збірник статей: Популярне видання. – К.: Темпора, 2008 – 136 с.

концепції М. Грушевського, який пов'язував походження українського народу із племенами антів. Рішучим прихильником даної концепції виступив знаний український археолог М. Брайчевський. Наполягаючи на слов'янській етнічній належності зарубинецької та пшеворської культур й ототожнюючи носіїв черняхівської культури зі склавинами й антами, М. Брайчевський саме останніх вважав предками українців. Щоправда, крім антів до формування українського етносу, на його думку, долучилося також населення Полісся¹.

Думку про ранньосередньовічне походження українського етносу послідовно обстоює Л. Залізняк. У низці ґрунтовних монографій² дослідник формулює цілісну концепцію етногенезу українців, яка значною мірою базується на попередніх розробках М. Грушевського та М. Брайчевського. Л. Залізняк звертає увагу на територіальний збіг ареалу виникнення слов'янства й розміщення ядра українських етнічних земель: «неперервний розвиток на цих теренах від найдавніших слов'ян (антів та склавинів V-VII ст.) до сучасної України дає підстави вважати останніх праукраїнцями». Так само, як ранньосередньовічні племена Англії, Франції, Польщі, Сербії, Чехії були прямими предками, відповідно, англійців, французів, поляків, сербів та чехів, слов'янське населення українських земель VI-VIII ст. (носіїв пеньківської та празької культур), можна вважати безпосередніми пращурами українців. Наявність української лексики у сербській, хорватській та лужицькій мовах доводить, що предки носіїв цих мов – анти й склавини, що розселилися у V-VII ст. з України, говорили на праукраїнських діалектах. Таким чином, на думку

---

¹ Брайчевський М.Ю. Конспект історії України / Михайло Юрійович Брайчевський. – К.: Знання, 1993. – С. 34.

² Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації: Навч. посібник з етнології українців / Леонід Львович Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 256 с.; його ж. Походження українців: між наукою та ідеологією / Леонід Залізняк – К.: Темпора, 2008. – 104 с.; його ж. Українці: витоки та історичні долі / Леонід Залізняк. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.

Л. Залізняка, слов'янські народи фактично відгалузилися від праукраїнського генетичного дерева, яке з середини I тис. розвивалося на етнічних українських землях між Карпатами, Дніпром і Прип'яттю ... Безперервний культурно-історичний розвиток слов'янських племен на землях Північно-Західної України від склавів Волині V ст. до Київської Русі є першою, додержавною фазою формування українського етносу. Археологічні пам'ятки VIII – IX ст. відомої лука-райковецької культури Північно-Західної України залишені праукраїнськими літописними племенами деревлян, волинян, білих хорватів, тиверці, уличів, полян. Саме ця праукраїнська людність була творцем першої української держави Київської Русі»¹.

Близькою до поглядів Л. Залізняка є етногенетична концепція відомого археолога-славіста В. Барана. Вона ґрунтується на поєднанні ідей М. Грушевського з широким археологічним матеріалом, який було накопичено за останні десятиліття. Згідно положень концепції В. Барана, в епоху раннього середньовіччя усе Верхнє й частину Середнього Подністров'я, а також Волинь до Прип'яті та Дніпра займали склавини – носії празько-корчакської культури. Між ними та степом, у Південному Побужжі, нижній частині Середнього Дністра та Дунаю жили анти – носії пеньківської культури. Предки українців були більшою мірою пов'язані зі склавинами, так само як і предки словаків, чехів, морав'ян і сорбів. У свою чергу, предками росіян та білорусів слід вважати насамперед носіїв колочинської культури².

У VIII – X ст. склавини та анти утворили етнокультурний симбіоз, представлений райковецькою та волинцівсько-роменською культурами. Останню дослідник пов'язує із зародженням українського народу³. На думку

¹ Залізник Л.Л. Українці: витоки та історичні долі / Леонід Залізник. – К.: Темпора, 2011. – С. 227–228.

² Баран В.Д. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – С. 195.

³ Там само. – С. 144.

В. Барана, походження назви «Україна» також сягає другої чверті I тис. н. е. й може бути пов'язане із назвою антів: «Антами називали порубіжне зі Степом слов'янське населення іраномовні степові скіфо-сармати. Ця назва з індо-іранської означає «крайні», «окраїнні». Вона була прийнята в іраномовному звучанні візантійськими писемними джерелами, але втрималась у них лише до початку VII ст. Надалі етнонім «анти» зникає з писемних джерел, як зникають із Північного Причорномор'я іраномовні племена. І все ж він не загинув безслідно, а залишився в народній традиції та був заново зафіксований Літописом під 1187 р. у формі «Україна». Ця літописна згадка стосується тієї ж порубіжної зі Степом слов'янської території, де раніше існували поселення антів ... Можна вважати, що так само, як етнонім «анти» («крайні», «окраїнні») стосувався населення всього слов'яно-номадського порубіжжя, так і етнонім «Україна» означав не край Переяславської землі, а всю порубіжну зі Степом територію»¹.

В. Баран заперечує існування давньоруської народності як цілісного етнічного організму. На думку дослідника, центральне управління па чолі з великим київським князем, створення державного економічного простору, поширення єдиної православної церкви, уживання у писемних творах церковнослов'янської літературної мови, культурний вплив міських центрів були чинниками консолідації слов'янських племінних союзів-князівств і неслов'янських племінних груп. Але ці чинники «не можуть бути доказами етнічної спільності, а тим більше утворення в межах величезної держави-імперії єдиної давньоруської народності»². В ході розпаду Київської Русі, удільні князівства згруппувалися навколо певних культурно-економічних центрів давніх племінних земель, які зберігали свої власні етномовні та етнокультурні традиції. Саме вони стали рушійними силами процесів

¹ Баран В.Д. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – С. 147.

² Там само. – С. 137– 138.

утворення українського, білоруського та російського народів, історичні витоки яких сягають доби Великого переселення народів¹.

Версія про ранньосередньовічне походження українців знайшла підтримку й серед мовознавців. Г. Півторак, беручи за основний критерій визначення часу походження певного етносу культурно-історичну неперервність етнокультурного розвитку, дійшов висновку, що етнографічні та мовні особливості українського народу почали формуватися ще за скіфських часів. Зокрема, на думку дослідника, під скіфським впливом предки антів перейняли обряд тілопокладення під курганами, низку вірувань (культ Перуна, вшанування берегинь і русалок тощо). «Скіфським впливом була зумовлена заміна в цих краях народного орнаменту з традиційними слов'янськими геометричними компонентами (кільцями, кружечками, ромбиками, квадратами, прямокутниками, трикутниками, хрестиками тощо), поширеного й нині в Західній Україні, на Поліссі та в Білорусі, орнаментом з відтворенням рослинного і – рідше – тваринного світу (так званий «скіфський звіриний стиль»). З цього часу на Середній Наддніпрянщині й далі на схід і південь у народному орнаменті стали переважати різні форми листя, квітів, півні, зозулі, павичі, жар-птиці тощо. Найяскравіше скіфський стиль орнаменту відбиває сучасний петриківський декоративний розпис ... Ще від скіфських часів іде й старовинний український звичай розмальовувати печі в хатах півниками та квітами. Скіфський вплив істотно позначився й на тогочасних південноруських діалектах, зокрема, спричинив спочатку фрикативну, а потім і гортанну вимову *h* замість вибухового *g*»². Час формування українського етносу Г. Півторак

¹ Баран В.Д. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – С. 194.

² Півторак Г. П. Про походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Григорій Півторак. – К.: ВЦ Академія, 2001. – С. 37.

відносить до середини I тис. н. е. і пов'язує його безпосередньо із розпадом праслов'янської етномовної спільності¹.

Думку про те, що коріння українського етносу сягає глибокої давнини поділяє українознавець С. Наливайко. Уникаючи термінів на кшталт «праукраїнці», «праукраїнська спільність» тощо, дослідник наголошує на тому, що на території України «не зафіксовано жодного факту цілковитої зміни етносу – певна частина того чи іншого народу неодмінно лишалася на своїх предковічних землях»². Походження українського народу слід пов'язувати зі слов'янами, однак саме питання етногенезу слов'ян С. Наливайко пропонує вирішувати з огляду на те, що слов'ян як єдиного народу не існувало: «слов'янство (як і скіфську етнокультурну спільноту) творили численні споріднені народи, кожен з яких мав власну передісторію, власне етнічне обличчя та етнічну назву»³. Таким чином, на думку дослідника, розгляд української етнічної історії слід розпочинати від індоєвропейської проблеми. Вирішальним для формування українського народу на своїх етнічних землях стало XIII ст., яке характеризувалося посиленням окремішності руських земель⁴.

Етнолог С. Павлюк вважає, що племена – носії давніх археологічних культур на теренах України, лише опосередковано причетні до етногенезу українського народу, «як такі, що постійно підтримували життєдіяльність на наших теренах, і від яких спадкувались наступними племенами господарські й

---

¹ Півторак Г. П. Про походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Григорій Півторак. – К.: ВЦ Академія, 2001. – С. 36-39

² Наливайко С.С. Етнічна історія Давньої України / Сергій Наливайко. – К.: Євшан-зілля, 2007. – С. 594.

³ Там само. – С. 596.

⁴ Там само. – С. 602.

культурні досягнення»¹. Для вирішення питання власне українського етногенезу найбільше значення має доба від початку нашої ери, яка ознаменувала появу праслов'янських племен – носіїв зарубинецької культури. Творення українського, російського та білоруського народів припадає на другу половину I тис. н. е. український народ складуть східнослов'янські племена антської та склавинської груп, що підтверджується пам'ятками райковейцької культури – спадкоємиці празько-корчакської та волинцевсько-роменської культури. Епохою становлення українського народу стала доба Київської Русі. У цей час, як зазначає дослідник, руська (українська) етнічна спільнота освоїла й обжила певну територію, створила спільні для цілого етносу культурні й духовні цінності, усвідомлено захищала свою землю, дбаючи про її багатство, приєднувала інші східнослов'янські племена. Загалом, дослідник доходить висновку, що «Київська Русь була періодом формування не політично надуманої історичної спільності, яку іменували як народність, а повноцінною етнічною спільністю – русичів-українців»².

Дещо обережнішої позиції дотримується інший український етнолог – В. Балушок. На думку дослідника, в основі етногенезу знаходиться процес формування етногенетичної ніші, який полягає у соціокультурній адаптації певної людської популяції до тих чи інших природних і соціальних умов³. Час формування української етногенетичної ніші припадає на рубіж третьої і четвертої чвертей I тис. н. е. В цей час завершується розселення слов'ян, асиміляція ними субстратного населення, засвоєння його основних культурних досягнень, формується мережа комунікацій. На час утворення Київської Русі на території України формується протоукраїнська метаєтнічна спільність, що

¹ Павлюк С. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції / Степан Павлюк. – Львів: Ін-т народознавства, 2006. – С. 36.

² Там само. – С. 178.

³ Балушок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія / В.Г. Балушок. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2008. – С. 31–32.

складалася з етносів племінного типу (полян, хорватів, уличів, волинян тощо). Маючи однотипну етнічну структуру ці співплемінності швидко зближувалися в межах ранньодержавного утворення. На їхній основі йшов процес складання єдиного етносу, з'явилися перші прояви загально південноруської (української у перспективі) самосвідомості. Проте, утворення в кінці IX – X ст. Київської Русі, яка об'єднала кілька етногенетичних ніш, повернула в іншому напрямку етногенетичний процес на українських землях і певною мірою загальмувало його. Виникли близькоспоріднені «земельні етноси»: русь (кияни), чернігівці, галичани та інші, які в сукупності сформували українську метаєтнічну спільність, що існувала у XI – середині XII ст. В кінці XII – на початку XIII ст. у Південній Русі сформувався єдиний етнос, який у пізніші часи змінив самоназву на «українців». У пізніші часи українській етнос вже не міг утворитися, адже українські етнічні землі опинилися у складі різних державних утворень¹.

Слід зазначити, що теорія ранньосередньовічного походження українців в умовах незалежної України здобула багатьох прихильників, але не стала панівною. Частина дослідників продовжує дотримуватися ідеї, згідно якої український народ почав формуватися безпосередньо після розпаду давньоруської народності – цілісної етнічної спільноти киево-руської держави.

У 2000 р. Інститутом археології НАН України була підготовлена колективна монографія «Етнічна історія Давньої України». У ній, зокрема, наголошувалося, що пошук єдиного народу – предка сучасних українців є неможливим. Враховуючи, що повної зміни населення на теренах України ніколи не було, усе, що відбувалося на цих теренах упродовж тисячоліть так чи

---

¹ Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія / В.Г. Балушок. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2008. – С. 281–283.

інакше було «генетично успадковане українським народом»¹. Разом із тим, для XII – XIII ст. визнавалося існування єдиної давньоруської народності або етнокультурної спільності, для якої було характерним усвідомлення спільного походження, єдність мови та культури, почуття територіальної спільності².

Схожі погляди були висловлені учасниками круглого столу «Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі», який був проведений Інститутом історії України НАН України у 2001 р. за участі провідних істориків України, Росії та Білорусії. Частина з них фактично підтримала теорію давньоруської народності як етнічної підоснови українців, росіян та білорусів. Так, на думку П. Толочка, у VI-VIII ст. східні слов'яни становили єдиний етнокультурний масив. Пізніше, у межах Київської Русі сформувалася відносно єдина етнокультурна і етнополітична спільність, яка мала спільну назву – Русь³. У свою чергу, білоруський дослідник Е. Загорульський, висловив думку, згідно якої східні слов'яни, як єдиний народ, під час розселення у IX – X ст. змішувалися з іншоетнічними елементами, що й визначило подальший розподіл давньоруської народності⁴.

Водночас, російський дослідник В. Сєдов дійшов висновку, що, незважаючи на відносну етнічну єдність Давньої Русі, коріння українців, білорусів та росіян сягають ранньослов'янських часів. Зокрема, білорусів можна вважати результатом балто-слов'янського симбіозу, основу українців

¹ Етнічна історія давньої України / П.П. Толочко [та ін.]; НАН України, Інститут археології. – К.: [б.в.], 2000. – К.: Ін-т археології НАН України, 2000. – С. 5.

² Там само. – С. 230–231.

³ Толочко П. П. До проблеми етнічної історії Київської Русі / Петро Петрович Толочко // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 14–15.

⁴ Загорульський Э.М. О времени и условиях формирования древнерусской народности / Э.М. Загорульський // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 24–29.

становили нащадки антів, росіяни ж увібрали у себе венедські, антські, фінські та інші елементи¹.

До певної міри новаторський підхід продемонстрували доповіді О. Моці² та О. Толочка³, у яких було зроблено акцент на соціально-політичному характері давньоруської народності. Носієм руської ідентичності та уявлення про єдність земель й племен Русі була насамперед правляча та освічена верхівка суспільства, тоді як основна маса населення держави була «безетнічною», тобто не мала етнічної самосвідомості.

Така точка зору на етнічні процеси у Київській Русі конкретизована у подальших працях О.П. Моці⁴. Дослідник наголошує на принциповій відмінності середньовічних етнічних утворень від сучасних й констатує, що етнічне єднання у киево-руській державі відчували лише представники вищих прошарків тогочасного суспільства – виразники елітарної субкультури. Це були насамперед жителі міст, прикордонних фортець, заміських монастирів, пунктів князів і боярських адміністрацій, купецьких караван-сараїв тощо; загалом – не більше 10% населення Київської Русі. Решта людей існування «давньоруської етнічної спільноти» не усвідомлювала. На думку О. Моці, «відстоювання твердження про міцні й усебічні зв'язки по горизонталі та вертикалі, як у IX – XIII ст., так і в пізніші часи, не дозволяє ... обґрунтовано вказати на причини, що призвели до такого швидкого розділення східних слов'ян на три гілки й

---

¹ Седов В.В. Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации / В.В. Седов // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 20–21.

² Моця О.П. Дві імперії – два етноси? / Олександр Петрович Моця // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 22–23.

³ Толочко А.П. Воображаемая народность / Алексей Петрович Толочко // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 29–34.

⁴ Моця О.П. Південна «Руська земля» / Олександр Петрович Моця. – К.: Корвін-Пресс, 2007. – С. 189–200.

формування сучасних народів»¹. Стосовно формування українського народу, О. Моця зазначає, що в епоху Київської Русі слово «Україна» вживалася для позначення тих або інших порубіжних земель. Однак поступово даний термін закріпився за землями колишньої південної частини Київської Русі, що знаменувало собою етап у формуванні українського народу².

Таким чином, із здобуттям Україною незалежності більшість вітчизняних вчених почали відходити від концепції давньоруської народності та теорії про пізньосередньовічне походження українців. Водночас окремі українські вчені дещо видозмінили свої погляди на зазначену проблему та почали розглядати давньоруську народність через призму культурно-політичної спільності, що виникла в період існування Київської держави. Тому на сьогодні ми можемо говорити про різні спроби адаптації застарілої концепції до новітніх реалій сучасної науки. Але, на нашу думку, всі намагання подати давньоруську народність як реальність, що існувала на рівні носіїв елітарної культури (О. Моця), чи через призму її існування як «уявленої спільноти» Б. Андерсона (П. Толочко) приречені та не мають подальших наукових перспектив, оскільки є атавізмом радянської наукової парадигми.

Проведений історіографічний аналіз свідчить, що в сучасній українській історичній науці проблема походження й ранніх етапів етнічної історії українців активно розробляється. Практично усі дослідники поділяють думку про те, що на території сучасної України з найдавніших часів не було повної зміни населення, тому культура українського народу так чи інакше увібрала у себе елементи найвіддаленіших епох.

---

¹ Моця О.П. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення / Олександр Петрович Моця // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 9–10.

² Моця О.П. Південна «Руська земля» / Олександр Петрович Моця. – К.: Корвін-Пресс, 2007. – С. 206–207.

Водночас, дискусійним залишається питання про час відліку історії українського народу. У цьому питанні домінують дві основні теорії. Згідно першої з них, праукраїнська спільність почала формуватися в епоху Великого переселення народів на основі племен антів і склавинів, а в епоху Київської Русі українці постають вже як сформований етнос.

Інша точка зору полягає у тому, що український етнос сформувався в результаті розпаду давньоруської народності після XIII ст. Існує також компромісна точка зору, прихильники якої не заперечують існування давньоруської народності, але наголошують, що її носієм був лише елітарний прошарок населення Київської Русі. Загалом, жодна з концепцій на сьогоднішній день не є домінуючою, але помітно, що саме ранньосередньовічна версія походження українців здобуває дедалі більше прихильників серед науковців.

4.2. Сучасні концепції етнонаціонального розвитку українців.

Полемізуючи стосовно питань, пов'язаних із концепцією етногенезу українського народу, вчені піднімають інше не менш важливе питання – концепції етнонаціонального розвитку українців. З позиції практичної цінності отриманих результатів ці наукові дослідження є особливо цінними, оскільки вони дозволяють підготувати ґрунт для вирішення сучасних складних проблем внутрішнього етнополітичного та зовнішнього геополітичного характеру, в яких опинилась сьогодні Україна.

Водночас питання формування українського етносу, його еволюції в часі і просторі, напряду пов'язані із сучасними концепціями становлення та подальшого розвитку українців як нації та політико-громадянської спільноти. Тому низка згаданих нами раніше дослідників, які займалися проблемами етногенезу так, чи інакше торкалися питань націогенезу українців. Особливості цих поглядів залежать від тієї теоретичної основи і тих концептуальних засад в розумінні самого терміну «нація», прихильниками яких є той, чи інший автор. Ця проблема є особливо актуальною для сучасних українських дослідників, які найбільш активно її розроблять. За умов відсутності державної монополії на ідеологічну складову наукових пошуків та враховуючи активне залучення українськими вченими досягнень західної етнополітичної думки, вказана проблема постійно залишається в полі зору вчених у різних галузях знань (етнологів, філософів, політологів, соціологів і т.д.).

Але вже після 1991 року українська наука вступила в самостійний етап свого розвитку та функціонування і з цього часу почали з'являтися дедалі більше праць, присвячених цій проблематиці. Водночас у вітчизняній науці проблема націогенезу залишалася малодослідженою. Що стосується розробки питань націотворення в УРСР, то майже немає узагальнюючих досліджень, винятком є праця Б. Кравченка «Соціальні зміни і національна свідомість в

Україні ХХ ст.»¹ та С. Єсельчика «Історія України. Народження модерної нації»².

Слід звернути увагу на доробок західного науковця, монографія якого стала першою узагальнюючою роботою, присвяченою аналізу теорій нації та націогенезу, Е. Сміт «Теорії націоналізму»³. Після появи цієї праці інтерес до питань нації посилювався і набув свого подальшого вивчення та дослідження у працях таких вчених, як Е. Геллнер⁴, Дж. Армстронг⁵, Б. Андерсон⁶, Р. Шпорлюк⁷ та ін.

Дослідження українського націогенезу пов'язано з етногенезом та безпосередньо з історією України. Тому, по-перше, мало праць, присвячених глибокому висвітленню даного питання, по-друге – націотворення та його процеси в історіографії зустрічаються дуже часто і окреслюються вченими

---

¹ Краченко Б. Соціальні зміни / Б. Краченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

² Єсельчик С. Історія України. Становлення модерної нації / Сергій Єсельчик; [пер. з англ. А. Цимбал]. – К.: Laurus, 2011. – 374 с.

³ Smith A. Theories of Nationalism. – New York: Holms & Meyer, 1971. – 344 p.

⁴ Геллнер Е. Нації та націоналізм. – Геллнер Е. Націоналізм / Е. Геллнер. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.

⁵ Armstrong J. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consiteisness / J. Armstrong // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. By P.J. Potichnyi, M. Raeff, J. Pelenski, G.N. Zekulin. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 1992. – P. 125– 140.

⁶ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; пер. В. Морозов. – 2.вид., перероб. – К.: Критика, 2001. – 272 с.

⁷ Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р. Шпорлюк; пер. з англ, передм., упоряд. Г. Касьянов. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.

майже в кожній праці, що присвячені вивченню історії України, були поверхнево висвітленими.

Українська історіографія має, у своїй більшості, національне спрямування, хоча спеціальних досліджень націотворення та націогенезу є дуже мало. Загалом, це можна пояснити тим, що у Радянському Союзі ці питання були забороненими. Але українська діаспора та зарубіжні науковці, які були зацікавленими Україною, створили значний доробок із питань націогенезу українського народу. Серед них слід згадати працю британського політолога Ендрю Вільсона «Українці. Несподівана нація»¹, де показано найважливіші етапи створення української нації. Роботи Т. Снайдера² та С. Плохія³ систематизують українське націотворення в хронологічних і просторових рамках.

Німецькі вчені теж торкнулись проблем українського націогенезу у своїх дослідженнях, а саме: А. Вендланд⁴ та К. Штруве⁵, теми дисертацій яких, були присвячені питанням про русофільський рух і зв'язок селян та нації відповідно.

---

¹ Вільсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон; пер. з англ. Н. Гончаренко, О. Гриценко. – К.: Видавництво «К.І.С.», 2004. – 552 с.

² Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / Пер. з англ. Антон Котенко та Олександр Надтока / Тімоті Снайдер. – К.: Дух і літера, 2012. – 464 с.

³ Плохій С. Походження слов'янської нації. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії / Сергій Плохій. – К.: Критика, 2015. – 429 с.

⁴ Wendland A.-V. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848–1915 / A.-V. Wendland. – Wien: Verl. d. Österreich. Akad. d. Wiss., 2001. – 644 s.

⁵ Struve K. Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert / K. Struve. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005. – 485 p.

Серед російських вчених варто згадати праці О. Міллера¹, які зосереджені на політиці царизму відносно українців.

Українське націотворення в Польщі міжвоєнного часу висвітлене більш ширше, адже цікавими насамперед була діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА). Цими питаннями займались Дж. Армстронг², О. Мотиля³.

Після отримання Україною незалежності, відбувся сплеск розвитку науки про націю та пов'язаних з цим питань⁴. Націотворчим процесам у світі та проблемам становлення української нації, були присвячені численні дослідження в останні роки. Ці дослідження відбувались у межах трьох підходів: примордіалістському, модерністському та конструктивістському. Кожен із цих підходів має у своїй основі різні аргументи та основи, що дають означення націотворчим процесам. Так, прихильники примордіалізму, серед яких слід згадати Дж. Симпсона⁵, Е. Шилза⁶, В. Коннора¹, Е. Вулфа², К. Гірца³

---

¹ Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.

² Armstrong J.A. Ukrainian nationalism / J. A. Armstrong. – 2. ed. – New York: [б.в.] ; London : Columbia Univ. press, 1963. – 361 p.

³ Motyl A. The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919-1929. (East European Monograph Series, No. LXV.) – New York: Columbia University Press, 1980. – 212 p.

⁴ Україна. Процеси націотворення: [збірка] / [Юліане Бестерс-Дільгер та ін.; наук. ред. В. Маслійчук; пер. з нім.: С. Матіяш та Ю. Дуркот]; упоряд. Андреас Каппелер. – К.: К.І.С., 2011. – С. 21.

⁵ Симпсон Дж. Україна. Історичний та географічний атлас / Дж. Симпсон. – Аугсбург: Українська книга, 1946. – 50 с.

⁶ Шилз Е. Общество и общества: макросоциологический поход // Американская Американская социология: Перспективы, проблемы, методы / сокр. пер. с англ.

К. Гірца³ та інших, наголошують на біологічних, антропологічних та лінгвістичних аспектах етногенезу.

Соціальний та економічний детермінізм є домінантним серед представників модерністської школи (Г. Кон⁴, В. Андерсон⁵, Е. Гобсбаум⁶, Е. Геллнер⁷ та інші). Вони вважають, що нація утворюється внаслідок синтезу самої ідеї утворити націю, і остання є продуктом модерної епохи⁸. Загалом, представників даного підходу розділяють на дві школи: одна бере за основу економічні чинники, що призводять до передумов виникнення нації; друга – ідеологічні та політичні.

В. Воронин, Е. Зиньковский; ред. и вступ. ст. Г.В. Осипов. – М.: Прогресс, 1972. – С. 311– 359.

¹ Connor W. A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a ... // Hutchinson J. and Smith A. (eds.) Nationalism. – Oxford; New York, 1994. – P. 300– 310.

² Вульф Е. Європа і народи без історії. Пер. з англ. І. Пошивайка / Е. Вульф. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 538 с.

³ Гірц К. Інтерпретація культур / Кліффорд Гірц. – К.: Дух і Літера, 2001. – 542 с.

⁴ Kohn H. The Idea of Nationalism. Study of its Origins and Background. – New York: Macmillan Company, 1944. – 735 p.

⁵ Anderson B. Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (2nd ed.) / Benedict. – London; New York: Verso, 1991. – 224 p.

⁶ Hobsbawm E.J. Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality (2nd ed.). / E.J. Hobsbawm – Cambridge; New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1992. – 206 p.

⁷ Gellner E. Nations and Nationalism / E. Gellner. – Oxford: Basil Blackwell, 1983. – 150 p.

⁸ Там само . – С. 53-60

Конструктивісти ж вважають, що свідомо діяльність людей має основну роль у процесі формування етнічних спільнот, адже природа етнічності лежить у сфері індивідуальної свідомості¹.

Варто наголосити на тому, що сутність нації найбільш точно виражається у національних рухах (національно-визвольних, релігійних, ідеологічних, культурних), а сутність етносу – в етнічних процесах (асиміляції, консолідації, дивергенції, міксації). Головними важелями націотворчих процесів є національні та національно-визвольні рухи, які належать до суспільно-політичної сфери. Націотворення (на відміну від етногенезу) передбачає наявність певної сукупності послідовних дій і засобів, спрямованих на досягнення свідомо поставлених цілей. Особливе значення тут має суб'єктивність спільноти та зреалізоване нею уявлення про міфи, ідеї, теорії, ідеології. Етногенез створює підґрунтя для націотворення, але і не скасовується останнім, адже націотворчі процеси можуть не початись чи призупинитись, незалежно від факту існування даного етносу.

До питань типологізації націй багато вчених зверталось у своїх працях, але однією із перших є праця Г. Гегеля «Філософія історії»², де вчений виділив «історичні» та «неісторичні» нації. Існують інші класифікації, наведемо деякі з них – повні і неповні, державні й недержавні, нові і старі, передові і відсталі, соціалістичні та капіталістичні та інші (І. Лисяк-Рудницький³, Г. Грабович⁴,

¹ Anderson B. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (2nd ed.). London; New York: Verso, 1991. – P. 6-20.

² Гегель Г.В. *Лекции по философии истории* / Г.В. Гегель; пер. А.М. Воден; вступ. статья Ю.В. Перов, К.А. Сергеев. – СПб.: Наука, 2000. – 479 с.

³ Лисяк-Рудницький І. *Формування українського народу й нації. Історичне есе* / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 1. – К.; Основи, 1994. – 554 с.

⁴ Грабович Г. *До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка* / Григорій Грабович. – К.: Основи, 1997. – 608 с.

Г. Касьянов¹, О. Бочковський², В. Старосольський³). В науці найбільшої популярності здобула типологізація, запропонована Ф. Майнеке, який поділив нації на «культурні» (етнічні) та «державницькі» (політичні)⁴.

Для дослідження українських націотворчих процесів варто враховувати деякі аспекти: по-перше, українці в ході свого історичного розвитку змінили власний етнізм, але зберегли самоідентичність та самосвідомість; по-друге, українські націотворчі процеси залежали від характеру активності суб'єктів відтворення національної самосвідомості народу (цими суб'єктами були церковні діячі, гетьмани, козаки, представники шляхти, письменники, поети, вчені, громадські та держані діячі); по-третє, націотворчі процеси в Україні були започатковані у козацьку добу (за Дж. Армстронгом, це є приклад існування нації перед націоналізмом, як, наприклад, у євреїв і вірмен, так і в українців, які спромоглися зберегти свою ідентичність в умовах іншомовного, іноетнічного, іншорелігійного середовища, але й змогли організувати національний рух ще до появи націоналізму як такого)⁵.

---

¹ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: монографія / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

² Бочковський О. Наука про націю та її життя / О. Бочковський; Передм. авт. – Нью-Йорк: Говерля, 1958. – 79 с.

³ Старосольський В.Й. Теорія нації / В.Й. Старосольський; авт. передм. І. Кресіна. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т.Шевченка. – К.: Вища школа, 1998. – 153 с.

⁴ Майнеке Ф. Возникновение историзма. Пер. с нем. / Ф. Майнеке. – М.; «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 48–115.

⁵ Armstrong J. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consiteisness / J. Armstrong // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. By P.J. Potichnyi, M. Raeff, J. Pelenski, G.N. Zekulin. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 1992. – P. 128.

Отже, українські націєтворчі процеси мали своїм підґрунтям дві давньоукраїнські держави – Київську Русь та Галицько-Волинське князівство, вони були започатковані у середині XVI ст., утвердження етнічної нації відбулось протягом XVII-XX ст., процес становлення української політичної нації було активізовано на початку XX ст. і триває до цього часу.

Автори книги «Походження, становлення та розвиток українського народу» виділяють п'ять етапів українських націєтворчих процесів. Перший з яких, розпочався у середині XVI ст. і продовжився до кінця XVIII ст. Характерними рисами цього етапу є роль козацтва, що стає організованою силою українських націєтворчих процесів¹.

На думку вчених, другий етап – це етап українського національного відродження (кінець XVIII ст. – початок 1920-х років). У цей період відбувся сплеск розвитку української літератури, культури, науки, політичного життя та мови. Слід звернути увагу на діяльність таких особистостей як Г. Сковорода, І. Котляревський, М. Максимович, М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, Т. Шевченко, Ф. Вовк, М. Драгоманов, В. Антонович, П. Куліш, І. Франко, П. Чубинський, М. Грушевський та багато інших².

Наступний – третій етап – за поглядами науковців, українських націєтворчих процесів є етапом радянської українізації, який тривав із 1923 року до початку 1930-х років XX ст., активізувавши процеси національного самоусвідомлення українства. Політика коренізації та українізації дала значний поштовх для розвитку культурної та освітянської галузі на території України. Треба відзначити великий вплив на процеси національного піднесення таких видатних представників української інтелігенції та еліти того часу, як

---

¹ Обушний М.І. Походження, становлення та розвиток українського народу. Монографія / М.І. Обушний, В.Д. Баран, Т.С. Воропаєва, Л.Л. Залізник, А.Л. Зінченко, С.Р. Кагамлик, С.В. Конча; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Київський університет, 2010. – С. 467–480.

² Там само. – С. 467.

С. Єфремов, Д. Багалій, О. Оглоблин, В. Петров, М. Рильський, А. Кримський, М. Хвильовий, В. Сосюра та інші. Цей етап також відзначився процесами національно-визвольного характеру на західноукраїнських землях, зокрема відбулося заснування ОУН у 1929 році¹.

Четвертий етап, що був виділений вченими, є етапом денацієзації (початок 1930-х років до 1 грудня 1991 року). У цей період відбулось цькування українських націоналістів, радянський терор, розкуркулення, голодомори, масові репресії та багато інших процесів, що мали на меті знищити українську інтелігенцію та еліту, викоринити національний дух та знищити українську національну ідею як таку. Але також цей етап мав національно-визвольні стадії, зокрема вони яскраво представлені на території Західної України – це боротьба ОУН-УПА, формування Карпатської України, діяльність С. Бандери, створення УПА та УНР тощо².

Із грудня 1991 року почався останній – п'ятий – громадянсько-державницький – етап українських націєтворчих процесів. На цьому етапі головним завданням є утвердження державності, створення громадянського суспільства та формування української модерної нації. Даний етап триває й до сьогодні³.

Невпинний розвиток наукового знання в ХХ ст. призвів до того, що дослідження та концепції попередніх років почали застарівати, особливо це стосується досліджень націогенезу. Саме у ХХ ст. відбулася значна реконструкція політичної і державної карти світу, що у свою чергу призвело до трансформації досліджень у сфері націоналізму. Із виходом праць

---

¹ Обушний М.І. Походження, становлення та розвиток українського народу. Монографія / М.І. Обушний, В.Д. Баран, Т.С. Воропаєва, Л.Л. Залізник, А.Л. Зінченко, С.Р. Кагамлик, С.В. Конча; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Київський університет, 2010. – С. 474.

² Там само. – С. 476.

³ Там само. – С. 479.

Дж. Армстронга¹, Е. Геллнера², М. Гроха³, Е. Сміта⁴ та інших вчених попередні надбання із даної проблематики стали дещо застарілими⁵.

Проблема виокремлення дефініції поняття «нація», «національність», «націоналізм» були у сфері дискусійних серед науковців. Зокрема, Б. Андерсон, намагаючись дати об'єктивне визначення поняттю нація, зазначав: «...в антропологічному сенсі я пропоную наступне визначення нації: це уявлена політична спільнота – при тому уявлена як генетично обмежена і суверенна»⁶. Отже, вчений наголосив на виключній ролі політичної складової, що вирішальним чином впливає на процес формування нації. Щодо витоків національної свідомості, то Б. Андерсон особливу увагу приділив розвитку книгодрукування. Він зазначав, що читачі книг утворювали єдиний комунікаційний простір, завдяки чому почали усвідомлювати, що існують тисячі людей і різних мов. Саме це усвідомлення сформувало в їхній свідомості національне уявлення спільноти⁷.

---

¹ Armstrong J. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consiteisness / J. Armstrong // *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* / Ed. By P.J. Potichnyi, M. Raeff, J. Pelenski, G.N. Zekulin. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 1992. – P. 125– 140.

² Gellner E. *Nationalism* / E. Gellner. – London: Phoenix, 1998. – 114 p.

³ Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe* / Miroslav Hroch. – Cambridge; London; New York; Toronto: Cambridge University Press, 1985. – 229 p.

⁴ Сміт Е.Д. *Національна ідентичність* / Е. Д. Сміт ; пер. П. Тарашук. – К.: Основи, 1994. – 223 с.

⁵ Андерсон Б. *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму* / Б. Андерсон; пер. В. Морозов. – 2.вид., перероб. – К.: Критика, 2001. – С. 12.

⁶ Там само. – С. 13–19.

⁷ Там само. – С. 19–22.

Серед сучасних українських вчених варто звернути увагу на працю І. Кресіної «Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітологічний аналіз)»¹. Авторка книги виступає на боці етнопсихологічної моделі формування української національної ідентичності, це зумовлюється перебуванням І. Кресіної під впливом ідей Л. Гумільова², К.Г. Юнга³, З. Фрейда⁴. За словами вченої, національна свідомість є модернізованою системою духовних феноменів, які сформувались у процесі історичного розвитку нації, у національній свідомості присутні основні риси свідомості титульного етносу та етнічних груп, що утворюють націю як поліетнічну політичну спільноту⁵.

І. Кресіна наголошує на тому, що у процесі націогенезу національна свідомість виникає не одразу, а є результатом історичного розвитку нації і проявляється на рівнях буденної, теоретичної та державно-політичної свідомості. Авторка праці розмежовує національну самосвідомість та етнічну самосвідомість. Перша характеризується усвідомленням державно-політичної, громадсько-територіальної спільності, духовної єдності, етнічної спорідненості тощо, друга ж полягає в усвідомленні етносом себе як спільності

---

¹ Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз / І.О. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 391 с.

² Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. – М.: ЭКСМО, 2008. – 734 с.

³ Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме / Карл Густав Юнг; з нім. пер. Катерина Котюк; наук. ред. укр. вид. Олег Фешовець. – Львів: Астролябія, 2013. – 587 с.

⁴ Фрейд З. Вступ до психоаналізу / Зигмунд Фрейд; [пер. з нім. П. Тарашука]. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. – 478 с.

⁵ Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз / І.О. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – С. 240–285.

біологеографічно-психологічно-культурної з основним ідентифікуючим принципом «ми-вони». Вчена уводить в науку поняття «національне несвідоме», що охоплює увесь простір буття нації. До цього поняття вона відносить архетипи, менталітет, національну психологію, традицію, міфологію, характер, а також частково ідеологію¹.

Узагальнюючою працею з питань нації є праця Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму»², у якій розглянуто теорії, що представлені у працях західних та українських вчених. Автор наголосив на термінологічних труднощах визначення поняття «нація», охарактеризував наукові теорії Б. Андерсона, Е. Геллнера, Е. Сміта. Г. Касьянов виділив дві школи науковців, що займаються даною проблематикою, у залежності від того, до якого історичного часу дослідники націогенезу відносять виникнення нації – це модерністи та примордіалісти. Представники першої школи (Г. Кон, Б. Андерсон, Е. Геллнер, Е. Гобсбаум та інші) вважали, що поява нації відбулась у модерну епоху, зокрема у другій половині XVIII ст., де головним впливом на розвиток нації був капіталізм. Примордіалісти ж навпаки настоювали на давності виникнення націй (Е. Шилз³, Е. Сміт⁴ та інші). Вони наголошували на тому, що нація є природною спільнотою; мова, релігія, расові, етнічні та територіальні ознаки є

---

¹ Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз / І.О. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – С. 353–354.

² Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 351 с.

³ Шилз Е. Общество и общества: макросоциологический поход // Американская социология: Перспективы, проблемы, методы / сокр. пер. с англ. В. Воронин, Е. Зиньковский; ред. и вступ. ст. Г.В. Осипов. – М.: Прогресс, 1972. – С. 345.

⁴ Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Е.Д. Сміт; пер. П. Таращук. – К.: Основи, 1994. – 223 с.

базовими; етнічна група є феноменом, що синтезувався біологічними та генетичними факторами.

Г. Касьянов наголошує на тому, що модерністів та примордіалістів, головним чином, розділяють термінологічні, а не методологічні відмінності. Сам автор виступає проти того, щоб розглядати суспільну свідомість українців XV –XVII ст. як національну, він зазначає, що у цей період виникли передумови для формування певної форми свідомості, яку згодом, почали називати національною, і її становлення відбулося в наступних століттях. Відповідно до Г. Касьянова, саме у XVIII ст. був остаточно сформований, так званий, «козацький міф» (творцем цього міфу за словами автора була донаціональна політична еліта), і тільки у XIX ст. дане міфотворення набуло рис національного характеру. Отже, варто звернути увагу, що Г. Касьянов є прихильником теорії відносно пізнього виникнення української нації¹.

Схожих поглядів дотримується В. Масненко², який виклав їх у своїй монографії «Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.)». За словами автора, лише у кінці XVIII ст. розпочалось зародження модерної української національної спільноти. Нація для В. Масненка є соціальним утворенням, а становлення української нації стало можливим завдяки історичній пам'яті, що виявлена у формі історичної свідомості³.

---

¹ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – С. 39– 51.

² Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX-перша третина XX ст.) / В.В. Масненко; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

³ Там само. – С. 403–406.

Варто звернути увагу на дослідження канадського історика Ф. Сисина¹, щодо українських націотворчих процесів. У своїй праці «Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації» він пише про те, що до першої половини XVII ст. національна свідомість в українському суспільстві ще не була повністю сформована і перебувала у стадії зародження. Носієм проявів націотворення, на думку автора, виступала руська знать, а їх розквітом стала козацька боротьба, що почалась у 1648 р., яка створила умови для синтезу нової політичної нації та української державності².

Іншої думки є автори монографії «Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації»³, які наголошують на тому, що початок формування української національної свідомості відбувся ще наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Закріплювали свої твердження вони тим, що у цей період була поширена назва «руський народ», якою позначалося українське населення; появою ідеї єдності усіх українців незалежно від їхньої конфесійної належності; боротьба за збереження історичних традицій нації тощо. Отже історики вважають, що істотним чинником розвитку національної свідомості українців боротьбу за конфесійні права православного козацтва, а також творенням останнім державності на території українських земель⁴.

Спеціальне дослідження процесам формування ранньомодерної української нації присвячене дослідження С. Плохія «Витоки слов'янських

---

¹ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації / Ф. Сисин // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 67–76.

² Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації / Ф. Сисин // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 67– 70.

³ Смолій В.А. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.

⁴ Там само. – С. 13– 16.

націй. Домодерні ідентичності в Росії, Україні та Білорусії»¹. Автор звернув увагу на розробку польських дослідників концепції, згідно якої у Польсько-Литовській державі існувала «шляхетська нація» («шляхетський народ»), у межах якої сплелись етнічні та релігійні. С. Плохій зазначає, що ранньомодерна руська нація та ідентичність формувалась в опозиції до Польщі, адже мовні та культурні відмінності між двома ранньомодерними націями – руською та польською – виростили із релігійного поділу, коли релігійна криза відділила католиків (поляків та литовців) від православних (русинів)².

Автор наголошує, що існувало у цей період дві руські ідентичності – еліта Московської Русі та еліта Речі Посполитої, які суттєво різнилились між собою. Руська ідентичність у Польсько-Литовській державі сформувалась під впливом ідеї націленості на політичну основу, також на неї вплинув фактор мовних, культурних і релігійних кордонів між руським населенням із одного боку та поляками і литовцями з іншого, а також комплекс ідей еліт XVI ст., що мали уже доступ до друкарства. Головним же аспектом ідентичності Московської Русі була ідея лояльності до царя та династії, та фактор того, що будь-які культурні відмінності всередині царської держави ігнорувалися. Як видно із монографії С. Плохія, ранньомодерна руська нація була створена соціальними елітами, які мали руську національну ідентичність, що у свою чергу, постала як мовна та культурна спільнота тогочасних українців та білорусів³.

Монографія М. Довбищенка «Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVIII ст.)»⁴ розкриває проблематику, що пов'язана із

¹ Plokhy S. *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus* / S. Plokhy. – Cambr. etc.: Cambridge UP, 2006. – 379 p.

² Plokhy S. *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus* / S. Plokhy. – Cambr. etc.: Cambridge UP, 2006. – P. 166–168.

³ Там само. – С. 199– 202.

⁴ Довбищенко М.В. *Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.)* / М.В. Довбищенко. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 882 с.

термінологічним та понятійним апаратом нації та націотворчими процесами. Але автор дуже тісно пов'язує роль релігії та процеси формування нації, його оцінка рівня національної свідомості представників панівних соціальних верств суспільства залежить від ступеня розвиненості їхньої конфесійної свідомості. М. Довбищенко поділяє погляди модерністів, які пов'язували виникнення нації із розвитком капіталізму, разом із тим і суперечить їм, адже стверджує, що у кінці XVI – першій половині XVII ст. в Україні вже існувала національна еліта¹.

П. Сас у своїй книзі «Витоки українського націотворення»² стверджує, що наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. формування національної ідентичності населення українських земель визначили соціальні та політичні процеси. Автор має на увазі козацтво та його утвердження в українському суспільстві, зміцнення його протодержавного інституту, який згодом синтезувався у Козацьку державу, а також про геополітичний вплив військових звитяг козацтва. П. Сас виділяє ряд чинників, які вплинули на процес націотворення українців, зокрема це згуртування у собі найактивніших вихідців різних соціальних верств населення, спираючись на землеробському типі цивілізаційного розвитку, військових звитягах (особливо на морі), активістський тип політичної культури козаків та наявність у них інституційного механізму здійснення влади³.

Нацією, за словами П. Саса, стає етнічна спільнота з пробудженою політичною самосвідомістю широких верств населення. Початок націотворчих

---

¹ Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст. / М.В. Довбищенко. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – С. 175– 203.

² Сас П.М. Витоки українського націотворення / Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України / П.М. Сас. – К.: Інститут історії України, 2010. – 702 с.

³ Там само. – С. 29

процесів стимулюють глобальні для етносу потрясіння (соціальні, релігійні, політичні, воєнні) метою яких є активізація визволення, потреба об'єднання. Зародження націотворення українців почалось у XVI ст., а його формування відбулось завдяки зміцненню Війська Запорозького. Саме козаки стали соціально-політичною силою, яка синтезувала націотворчі процеси й забезпечила початок руху українського етносу в даному напрямі. Істотною була і роль у процесах націотворення руської шляхти, яка мала риси етнічної руської самосвідомості, що проявлялись у патріотизмі, сповідуванні православної віри, тощо. Автор пише про зародження української національної ідентичності у першій половині XVIII ст., коли український етнос перебував на початковому етапі націогенезу¹.

Як висновок треба зазначити, що у працях українських та зарубіжних авторів, присвячених теорії нації, а також вивченню націогенезу українців, представлені різні концепції та підходи дослідження. При дослідженні націогенезу українців, на наш погляд, треба обрати теоретичну базу та спеціальні методики, які дали б можливість найбільш ефективно опрацювати джерела українського націотворення аби наблизитись до розуміння процесу формування та зародження української нації.

Отже, проблема дослідження української етнічної історії залишається недостатньо вивченою, у зв'язку із цим, потребує подальшої розробки. Дослідження нації та націогенезу почалися ще у XIX – поч. XX ст., з появою перших спроб теоретичного осмислення даного процесу. Серед українських вчених та науковців до питань нації та націогенезу звертались такі вчені, як В. Липинський, Д. Донцов, Ю. Бойко, В. Старосольський, І. Лисяк-Рудницький, О. Бочковський, П. Кононенко, Г. Касьянов та інші. Та найбільшого розмаху дослідження націотворчих процесів українців набуло в останні роки. Дані

---

¹ Сас П.М. Витоки українського націотворення / Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України / П.М. Сас. – К.: Інститут історії України, 2010. – С. 29–30.

дослідження відбувались у межах трьох підходів: примордіалістському, модерністському та конструктивістському. Кожен із цих підходів має у своїй основі різні аргументи, що дають визначення націотворчим процесам. Серед іноземних вчених, що займалися проблемами націогенезу українського народу, слід назвати Е. Сміта, Е. Геллнера, Дж. Армстронга, Б. Андерсона, Р. Шпорлюка, Т. Снайдера, Дж. Сімпсона та багатьох інших.

ВИСНОВКИ

Проблема дослідження української етнічної історії на сьогодні залишається недостатньо вивченою та проаналізованою, у зв'язку із цим потребує подальшої розробки, хоча в науці є досить великий обсяг праць, які торкаються цієї теми. Комплексний аналіз проблем дослідження українського етносу є однією із найважливіших наукових тем, яку варто розвивати та вивчати, для більш повного розуміння сутності української етнічної історії. Адже вагомість дослідження цієї проблематики полягає у формуванні в майбутніх поколінь усвідомлення джерел утворення української етнічної спільноти, національних рис, традицій та звичаїв, зрештою, патріотизму.

– Незадовго після формування перших концепцій етногенезу українців почали формуватися перші історіографічні узагальнення даної проблеми, які спочатку носили форму критики представників різних історіографічних шкіл, які відстоювали різні (інколи прямо протилежні) погляди на виникнення українців як етносу та їх трансформацію в націю. На сьогодні переважна більшість досліджень, що торкається поставленої проблеми в тій чи іншій мірі містить історіографічні узагальнення пов'язані з оглядами основних концепцій етногенезу українців разом з аналізом найбільш відомих дослідників, що працювали у цьому напрямі. Це стосується як статей, так і монографічних досліджень та підручників і посібників історико-етнологічного спрямування, що містять інформацію про етно- та націогенез українців.

Ми можемо говорити про ідеологізацію дослідження проблем етно- та націогенезу українців та напередвизначеність наукових пошуків у цій сфері запитами суспільно-політичного характеру. Розробка проблем пов'язаних з етногенезом українців у більш-менш системному вигляді розпочинається з середини XIX ст.

Перші історіографічні узагальнення поставленої проблеми з'являються дещо пізніше, а саме: з початку XX ст. Саме в цей час починають формуватися підвалини української національної історичної науки, фундамент якої заклав

М. Грушевський. На особливу увагу тут заслуговує дослідження вченого під назвою «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Словянства», що вийшла в 1904 р. Вчений виступав проти «вписування» української історії в загальноросійську, наполягаючи на тому, що український народ з'явився не в XIV – XVI ст., як на цьому наполягали російські історики, а значно раніше.

Досить передбачуваними та одноманітними були історіографічні дослідження проблем етногенезу радянських науковців, що зводилися переважно до звеличення наукових здобутків вчених Радянського Союзу разом з критикою наукових теорій, так званих, «буржуазних націоналістів». Таким чином, історіографічна проблематика проблеми етногенезу українців радянськими вченими розглядалася лише побіжно.

Паралельно з етногенетичними пошуками, дослідження нації та націогенезу беруть свій початок із XIX – початку XX ст. Саме в цей час з'являються перші спроби теоретичного осмислення цього процесу, вони були пов'язані з політичною та ідеологічною атмосферою того часу. У міжвоєнний період національними проблемами займалися переважно історики, пізніше до них приєдналися соціологи та філософи. А вже із другої половини XX ст. відбулось зростання інтересу до націотворення та проблем нації серед етнологів, лінгвістів, психологів, географів, біологів та ін.

Серед українських інтелектуалів інтерес до питань нації та націотворення має свій результат у вигляді численних надбань, як у сфері ідеологічних досліджень (В. Липинський, Д. Донцов, Ю. Бойко та ін.), так і у наукових доробках (В. Старосольський, О. Бочковський, М. Прокоп та ін.). Тут, зокрема, варто наголосити на ролі праць І. Лисяка-Рудницького, який одним із перших українських емігрантів підняв питання, щодо проблем націотворення.

Передумови виникнення концепцій етногенезу українців в історіографії 1950-х – 1980-х рр. виникли ще у першій половині XX ст. Етапним моментом у розвитку досліджень етногенезу українського народу стала публікація фундаментальної «Історії України-Руси» М. Грушевського. Викладена у ній

концепція етногенезу українського народу досить швидко стала пануючою в українській історіографії дорадянської доби. Згідно положень концепції М. Грушевського, вже наприкінці IV ст. н. е. існували українські племена, які, хоча й не називали себе українцями, але становили ту основу, на якій у подальшому сформувався український народ. Уся подальша історія України являла собою процес поступової консолідації українців, які попри усі випробування й негаразди, наприкінці XIX ст. сформували політичне ціле, тобто, користуючись сучасною термінологією, політичну націю.

Погляди М. Грушевського, головним чином через його учнів, набули широкої популярності у діаспорі, де вони фактично відігравали роль ідейного підґрунтя боротьби українського народу за незалежність. Зрозуміло, що в СРСР ставлення до етногенетичної концепції М. Грушевського було різко негативним. І якщо у 20-ті рр. XX ст., тобто у той період, коли її автор повернувся до Києва і очолював ВУАН, вони ще не були постійною мішенню нищівної критики, то на початку наступного десятиліття ідеї М. Грушевського були затавровані як ворожі.

У радянській історіографії тотально запанувала ідея так званої давньоруської народності, згідно якої українці як цілісна етнокультурна спільнота виникли лише після татаро-монгольської навали у наслідок дезінтеграції Київської Русі. Загалом же, в Радянському Союзі, проблема дослідження історіографії етногенезу українців не була актуальною, а тому і не отримала ґрунтовної всебічної розробки. Крім того, зважаючи на уніфіковані теоретико-методологічні підходи до науки не сприяли продукуванню нових концепцій та незаангажованих підходів до вивчення зазначеної проблеми.

Водночас ми можемо говорити про певний сплеск історіографічних досліджень проблем етногенезу українського народу починаючи з 70-х рр. XX ст. в радянській науці. Хоча ця активність радянських науковців мало принесла нового та не позначилась якимись зрушеннями в напрямку більш об'єктивного висвітлення проблеми. В її основі лежало замовлення партійно-державного керівництва суть якого зводилося до посилення боротьби з

«українським буржуазним націоналізмом». Представниками ворожого табору в цей час для радянських науковців були вчені української діаспори, які на той час розробили низку концепцій етно- та націогенезу українців, що були побудовані на теоретичних розробка М. Грушевського та кардинальним чином суперечили радянській концепції давньоруської народності як «спільної колиски» трьох братніх народів – російського, українського та білоруського.

Справжній сплеск в питанні вивчення етногенезу українського народу простежується із здобуттям Україною незалежності в 1991 р. та появою нових можливостей щодо неупередженого дослідження етнічної історії українського народу. Відсутність ідеологічного тиску, нові методологічні підходи, вільне використання надбань зарубіжної та діаспорної історіографії досить швидко принесло свої позитивні результати. В цей час починають відроджуватися вітчизняні традиції української історіографії сформовані наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з урахуванням новітніх теоретичних розробок європейської та світової наукової думки в галузі етногенезу.

Із середини 1990-х рр. починають виходити праці сучасного найбільш відомого українського вченого царині дослідження етногенезу українського народу Л. Залізняка, дослідження якого містять дуже ґрунтовну історіографічну складову. Історіографічний аспект етногенезу українців неодноразова піднімав у своїх дослідженнях В. Баран. Окремий підхід до історіографічних узагальнень можна простежити у працях Н. Юсової, яка у низці своїх праць досліджує проблему формування концепції давньоруської народності в радянській історіографії.

Після здобуття Україною незалежності стала можливою незаангажована оцінка поглядів М. Грушевського на проблему етногенезу українського народу. Раніше це питання могли вільно висвітлювати українські діаспорні дослідники. Радянська ж історіографія або зовсім не згадувала про вченого, або критикувала його як «українського буржуазного націоналіста». Цій проблемі було присвячено низку досліджень, зокрема статті О. Полянського, І. Цибенко та ін.

Не можна обійти увагою історіографічний аспект досліджень Ю. Фігурного, який присвятив низку праць проблемі етногенезу українського народу. Важливе значення для нашої роботи мають історіографічні дослідження, що вийшли останнім часом. В даному контексті варто виділити статті К. Івангородського, в яких розглядаються новітні підходи вчених до проблеми етногенезу українського народу на пострадянському просторі. На сучасному етапі виходять також дисертаційні дослідження, які торкаються проблеми етно- та націогенезу українського народу та відповідних розділах містять історіографічні узагальнення. Особливо цікаві в контексті нашого дослідження праці, присвячені окремим особистостям, як розробляли концепції етногенезу українського народу. Окремо варто виділити історіографічні дисертаційні дослідження А. Момрика та О. Шакурової, які торкаються дослідження поставленої нами проблеми.

– В другій половині XIX – на початку XX століття відбулося утвердження української національної науки. В результаті цього в українській історіографії в цей час формується теоретичне підґрунтя наукових концепцій етно- та націогенезу українського народу. Відмінності української національної історіографії в зазначеному питанні особливо яскраво помітні в порівнянні з тогочасною російською та польською історіографією. Водночас ми можемо говорити про відсутність спеціальних історіографічних досліджень з поставленої нами проблеми в цей період, хоча історіографічний дискурс в цей час був безпосередньо пов'язаний з етногенетичною проблематикою. Ця проблема набуває особливої гостроти, особливо в контексті критики українськими істориками погодінської концепції, відповідно до якої українці не мали жодного відношення до історії Київської Русі.

Концепція М. Погодіна призвела до того, що проблема киеворуської спадщини почала жваво обговорюватися в наукових колах. Відповідно питання дослідження етногенезу українського народу також було переведено в ранг актуальних, оскільки воно було складовою частиною більш широкої проблеми. Як наслідок, вирішення питання походження та історичної долі українського

народу могло розв'язати низку інших важливих проблем, зокрема з'ясувати тяглість державницької традиції з часів Київської Русі. Це, у свою чергу, давало можливість визначити державу-спадкоємицю Київської Русі, на яку зазіхала Російська імперія.

Водночас в польській історіографії також була помітною тенденція ідеологічно обґрунтувати право поляків на етнічні українські землі. Це пояснюється перш за все тим, що проблема походження українського народу, його національного та державного розвитку завжди розглядалася в контексті суспільно-політичних подій з урахуванням впливів сусідніх країн, до складу яких входили етнічні українські землі.

Тому власне низка вчених – представників української національної еліти намагалися спростувати всю абсурдність цієї теорії наголошуючи на тому, що вона є бездоказовою. Так, зокрема, В. Антонович відстоював тезу про безперервність розвитку слов'янського населення Середнього Придніпров'я, з якого в подальшому сформувався український етнос. Вчений спростував теорію М. Погодіна про міграцію мешканців Середнього Подніпров'я під тиском монголо-татар на північний схід та його подальшим зайняттям переселенцями з Карпат разом з польською колонізацією.

М. Костомаров у свою чергу більш детально торкнувся проблеми дослідження народностей Київської Русі періоду феодальної роздробленості, серед яких виділив південноруську народність як предків українського народу. Саме ця народність, на думку вченого, принципово відрізнялася від інших п'яти народностей, зокрема, великоруської та білоруської. Водночас, згідно з М. Костомаровим, відмінність українців від інших слов'янських народів є суттєвою та губиться у глибокій давнині.

Таким чином, українські вчені другої половини XIX – на початку XX століття заклали фундамент у розробку ранньосередньовічної концепції етногенезу українського народу. В даному контексті на особливу увагу заслуговують наукові дослідження М. Грушевського, який фактично розробив ґрунтовну концепцію етногенезу українського народу на основі широкої

джерельної бази та з урахуванням всіх попередніх наукових досягнень українських вчених.

Етнонаціональні особливості українців, на думку М. Грушевського, виявляються навіть більше в етнопсихологічному вимірі, ніж в матеріальному. Тобто, самобутність українського яскраво проявляється в психофізичних характеристиках, духовній культурі, антропологічних рисах українців в порівнянні з іншими сусідніми слов'янськими народами. Водночас відмінність українців також виявляється і на рівні матеріальної культури, побуту, традицій, особливостей сімейного виховання, звичаєвого права і т.д.

Таким чином, М. Грушевський сформував чітку наукову схему етногенезу українського народу, під яку підвів всі відомі йому джерела історико-етнологічного характеру. Вчений показав послідовність та спадкоємність формування та розвитку українського народу починаючи з ранньої історії етнографічних українських земель часів антського племінного союзу, через період Київської Русі до Галицько-Волинської держави, що перейшов у Литовсько-Польську добу, на зміну якій прийшов період Речі Посполитої, за якої настала доба козаччини з подальшим національним відродженням ХІХ – початку ХХ століття.

Можна стверджувати, що М. Грушевський фактично заснував ранньосередньовічну концепцію етногенезу українців. Водночас вчений вперше комплексно дослідив історичний процес формування українського народу в просторі та часі з урахуванням низки факторів, що на нього вплинули. На думку вченого, українці беруть свій початок з ІV ст. н.е. з території Середнього Подніпров'я, де проживали анти. В подальшому саме на цій території сформувалася південна група східнослов'янських племен, до якої увійшли поляни, сіверяни і дреговичі, що стали наступним етапом та подальшою основою в етногенезі українського народу після антів. Отже, М. Грушевський з'ясував не лише особливості формування українців в етнокультурному вимірі, але й позначив головні віхи та ключові моменти формування української нації.

– Серед усього величезного наукового доробку з проблеми виникнення, ранніх етапів розвитку української етнокультурної спільноти та її перетворення на політичну націю мабуть найменше уваги приділяється концепціям етногенезу радянської доби. Це й не дивно, адже ці концепції були перенасичені перекрученнями фактів та ідеологічними настановами, головною метою яких було дати «історичне» обґрунтування радянській національній політиці, спрямованій на асиміляцію та русифікацію України та інших країн, що входили до складу СРСР.

Радянські вчені всіляко заперечували окремішність українського народу, так само як і етнічної історії інших східнослов'янських народів та не визнавали пріоритету українців у формуванні Київської держави. Певна наукова полеміка в середовищі радянських вчених щодо проблем східнослов'янського етногенезу могла бути лише з другорядних питань. Так, зокрема, деякі радянські вчені підтримували тезу про автохтонність трипільських племен (М. Брайчевський, М. Котляр), але вони виступали проти поглядів на них як на предків українців.

Наукову спадщину українських радянських істориків та етнологів у сфері вивчення етногенезу українців важко оцінити однозначно. Щоб зберегти право на професію вони, у більшості, були змушені перекручувати історичні факти, паплюжити наукове значення доробку М. Грушевського, спотворювати реальну картину етногенетичних процесів, постійно підкреслюючи другорядність українського народу та його здатність до повноцінного розвитку лише разом із росіянами та білорусами під політичним керівництвом Москви.

У радянські часи офіційна наука фактично відкидала ранньосередньовічну концепцію походження українського народу. Ця концепція була визнана антиісторичною. В результаті вона згадувалася радянськими вченими лише в контексті критики її апологетів. Радянська історична наука стояла на позиції пізньосередньовічної теорії походження українського народу, відповідно до якої українці як етнос з'являються на історичній арені не раніше XIV – XV ст. В рамках марксистсько-ленінської методології вчені змушені були дотримуватися партійної лінії в тлумаченні проблеми етногенезу українців, яка

базувалася на твердженні про існування давньоруської народності, що стала колискою трьох братніх народів – росіян, українців та білорусів.

Такий погляд, незважаючи на свою теоретико-методологічну обмеженість та ігнорування багатьох свідчень історії, археології та мовознавства, залишався панівним у радянській історіографії до самого кінця її існування. Він викладений, зокрема, в академічних виданнях «Історії УРСР», які можна назвати квінтесенцією радянської версії української історії. Стверджувалося, зокрема, що під загрозою поневолення, східнослов'янські племена утворили державу Київська Русь. Паралельно з процесом її утворення та розвитку відбувалося формування давньоруської народності як вищої порівняно з родом і племенем етнічної спільності людей. Кульмінацією історичного процесу вважалася Переяславська рада, рішення якої мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського народу. В межах даної методологічної парадигми були змушені писати практично усі історики та етнологи радянської України, якщо вони розраховували на публікацію своїх досліджень.

Водночас, цілісний аналіз наукових біографій І. Крип'якевича, В. Петрова, М. Брайчевського доводить, що справжні погляди цих та багатьох інших дослідників подекуди докорінно відрізнялися від тих, що були викладені в офіційних публікаціях. Зокрема, І. Крип'якевич мав сміливість висловлювати думку, що суперечила офіційній радянській історіографії. Основна ж узагальнююча праця І. Крип'якевича «Історія України», у якій висвітлені етногенетичні погляди ученого, була підготовлена ще наприкінці 1930-х рр., але опублікована лише в останні роки існування СРСР, коли в умовах «перебудови» вже можливо було висловлювати альтернативну точку зору на історичні події. Концепція етногенезу українців І. Крип'якевича дуже нагадує аналогічну концепцію М. Грушевського. Історичними предками українського народу дослідник називає антів. Більше того, деякі дослідники, як, наприклад, К. Гуслистий під шаром ідеологем у завуальованій формі доводили ідею

існування української етнонаціональної спільноти як самодостатньої та окремішньої.

Враховуючи зазначене вище, можна стверджувати, що українські історики радянської доби відіграли значну роль у збереженні традицій вітчизняної історіографії як одного з чинників націотворення, тому їхній доробок потребує подальшого дослідження. Науковій спадщині цих учених присвячена низка публікацій сучасних українських авторів, однак поки що не створено цілісного дослідження, у якому етногенетичні погляди учених радянської України розглядалися як цілісна система.

– Принципово інший підхід простежується у працях вчених української діаспори, які у своїх поглядах не були обмежені суворими догмами радянської науки. Це дозволяло будувати свої дослідження на різних теоретико-методологічних підходах, хоча це в окремих випадках призводило до поширення необґрунтованих міфів про прадавнє походження українців. Що стосується історіографічних праць, то тут діаспорні вчені, з одного боку, вивчали та популяризували напрацювання М. Грушевського в галузі етногенезу українців, а з іншого – критикували радянських науковців за їх концепцію давньоруської народності.

У середовищі української діаспори з самого початку формування наукової школи та видання науково-популярних книжок закріпилося уявлення про давність українського народу та доволі ранній початок його етнічної історії, окремішньої від інших слов'янських народів. Зазвичай, українцями було прийнято називати ранньослов'янські або літописні племена. Ототожнення ранніх слов'ян які населяли терени сучасної України безпосередньо з українським етносом стало особливо актуальним після поповнення лав діаспорної науки професійними істориками, які були змушені залишити Батьківщину після поразки Національно-визвольної революції 1917– 1921 рр.

Серед них особливу роль у формуванні концептуальних підходів до вивчення етногенезу українського народу відіграв учень М. Грушевського Д. Дорошенко. На його думку, початок етнічної історії українців слід вести з

часів, які безпосередньо передували створенню Київської Русі. Обґрунтуванню тези про антів як безпосередніх предків українства присвячена, зокрема, праця Р. Млиновецького. Загалом, у науковому середовищі діаспори найбільш поширеною була теза про виникнення українського етносу не пізніше епохи раннього середньовіччя. Водночас, висловлювалася й теза про те, що остаточне формування українського народу припало на епоху пізнього середньовіччя й головну роль у цьому процесі відіграло козацтво. Саме з ним пов'язували дослідники остаточне оформлення українського національного характеру.

Нерідко у науково-популярних працях діаспори спостерігається тенденція до міфологізації походження та ранньої історії українців. Одним із прикладів такого підходу є праця В. Бойковича з промовистою назвою «Колиска культури людства», автор якої виводить походження Шумерської цивілізації із західної Трипільщини, отже з Галичини. За схожими принципами побудована праця І. Кузича-Березовського, згідно з яким українці є одним із найстарших народів у світі, які ведуть свій родовід безпосередньо від оріньякської людини, яка населяла терени України 30 тисяч років тому.

Отже, історична наука української діаспори зробила істотний внесок у розвиток наукових уявлень про етногенез українців. Насамперед він проявився у збереженні наукової традиції вивчення походження та ранніх етапів історії українського народу, яка сформувалася в межах наукових підходів започаткованих В. Антоновичем та М. Грушевським. Найбільшого поширення набула ідея про ранньосередньовічне походження українського народу від антів. Останні, у свою чергу, сформувалися на базі автохтонного субстрату, що вів свою історію від трипільських племен. Важливою ознакою наукового життя у діаспорі був плюралізм думок, який уможливив розвиток альтернативних ідей щодо участі в етногенезі українців іранських народів, хозар, кельтів тощо. І хоча ці ідеї не набули широкого поширення, вони сприяли актуалізації самого напрямку етногенетичних досліджень.

Водночас, варто зауважити й на деякі недоліки досліджень, написаних ученими української діаспори. Зокрема, давалася ознаки обмеженість

джерельної бази багатьох досліджень, адже у більшості випадків науковці діаспори ігнорували археологічні джерела, які є надзвичайно важливими для розуміння процесу етногенезу українців. Це пояснювалося як недоступністю багатьох результатів новітніх досліджень радянських археологів, так і дуже невеликою кількістю фахових археологів у діаспорному середовищі. Також можна відзначити політизованість багатьох висловлюваних ідей, які висувалися як відповідь на безальтернативну радянську концепцію етногенезу й не завжди підкріплювалися належною аргументацією. Особливо негативну роль відіграли так звані квазінаукові теорії, які до певної міри кидали тінь на всю науку української діаспори. Проте, незважаючи на зазначені недоліки, слід визнати, що саме у середовищі діаспори збереглися концептуальні засади української історичної науки, які згодом дозволили повернутися до вивчення етногенезу українців на новому науковому рівні.

Період 40-х – 60-х рр. ХХ ст. в історії зарубіжної україністики можна охарактеризувати як переламний. Особливо це стосується гуманітарної сфери й, зокрема, такої її галузі як націологія, що була тісно пов'язана із соціальними та політичними процесами в середовищі української діаспори.

Міжвоєнний час у наукових центрах зарубіжного українства позначився плідним і всебічним розвитком досліджень на тему змісту й сутності поняття «нація». Інтерес до цієї теми був не випадковим. Він виник на тлі поразки національно-визвольних змагань 1917–1922 рр., коли значна частина інтелектуальної та політичної еліти України була вимушена залишити батьківщину, але не залишала надії одного разу повернутися й відновити втрачену державність на національному українському ґрунті. Свій суттєвий відбиток наклало й завершення Першої світової війни, розпад континентальних європейських імперій, а також практична реалізація права націй на самовизначення народами Центральної Європи – поляками, угорцями, чехами тощо. Багатьох інтелектуалів вводила в оману більшовицька національна політика з її удаваною «коренізацією» та лицемірною ліворадикальною демагогією. Надії, сподівання та мрії про відновлення української національної

державності та побудову в Україні справедливого суспільства проявилися у численних ґрунтовних націологічних студіях Д. Донцова, В. Старосольського, Ю. Бачинського, О. Бочковського та багатьох інших.

Однак страшні реалії сталінського терору, Друга світова війна, яка поступово переросла у Холодну війну, та, врешті-решт, поразка націоналістичного руху опору докорінно змінили інтелектуальний клімат в українській діаспорі. Поряд із природною зміною поколінь, через нову хвилю вимушеної еміграції відбувся приток до наукових центрів зарубіжного українства свіжих сил, значну частину яких становили освічені кадри ОУН-УПА, загартовані практикою національно-визвольної боротьби. Природно, що новий соціально-політичний контекст призвів до зародження нових тенденцій в націологічних дослідженнях.

Наприкінці 40-х – початку 60-х рр. ХХ ст. в українському інтелектуальному середовищі продовжувалися дискусії щодо природи явища нації. Частина дослідників продовжувала виходити з уявлення про націю як про головний суб'єкт історичного процесу, органічну своєрідність, яка формує світогляд населення, яке цю націю й складає. У працях дослідників кінця 40-х – 60-х рр. ХХ ст. виразно простежується як замість більшовизму головним ворогом України та Європи починають сприйматися експансіоністські прагнення власне російського народу. Загарбницька політика сталінського СРСР виглядала тепер лише як черговий етап історичної російської експансії.

Водночас, було б неправильним вважати, що представники української національної інтелігенції в еміграції виключно у Росії бачили причину усіх нещасть українського народу. Навпаки, діаспорне середовище перебувало у стані рефлексії, намагаючись відшукати відповіді на складні й болючі питання чому український повстанський рух зазнав поразки й чому націоналістична ідея не змогла згуртувати навколо себе весь український народ. Чимало авторів шукали ці відповіді у самій природі націоналізму, який, будучи дискредитованим режимами Гітлера та Муссоліні, стрімко втрачав популярність у повоєнній Європі. У багатьох працях спостерігається намагання

відділити агресивний імперський націоналізм від націоналістичних рухів поневолених народів.

Надія на перемогу у майбутньому допомагала українському емігрантському середовищу підтримувати сили, розробляти сценарії та шляхи відновлення України як незалежної держави. Для всіх було очевидно, що досягнення цієї мети є можливим лише за умови ліквідації СРСР, дезінтеграції або послаблення російської державності. На початку 50-х рр. ХХ ст., коли світ ступив на шлях Холодної війни, в різних його куточках спалахували локальні конфлікти й гонка озброєнь вже встигла набрати шалених обертів, в інтелектуальному середовищі поступово вкорінювалася думка про неминучість майбутньої війни між радянським блоком та західними державами. При всьому розумінні можливих жахів Третьої світової війни діячі української діаспори плекали надію, що у гіпотетичному майбутньому конфлікті Україна зможе, врешті-решт, здобути незалежність.

Майбутнє України діаспорні публіцисти й науковці бачили лише у розбудові міцної держави на принципах націоналізму. Як свого часу більшовики спромоглися за короткий проміжок часу згуртувати навколо своїх ідей величезні маси населення, так і націоналізм мусить поглибити й поширити свій вплив на українців. Водночас, мало місце й усвідомлення того факту, що націоналістичну ідеологію необхідно адаптувати до нових умов, не допускаючи крайнощів.

Одне із питань, яке намагалися вирішити діаспорні дослідники, полягало у тому, у якій формі мала у майбутньому постати українська національна державність. Більшість зарубіжних українців категорично не сприймала УРСР як етносоціальний організм власне українського народу, цілком справедливо вважаючи цю квазі-республіку маріонетковою адміністративною одиницею, яка слугувала виключно для замилювання очей і створення ілюзії успішної національної політики більшовиків. Водночас, деякі дослідники закликали до прагматичного підходу у рамках якого у випадку розпаду СРСР Україна могла

скористатися цілком реальними правовими механізмами здобуття незалежності та суверенітету.

У повоєнні десятиліття українська націологія у діаспорі здійснила значний поступ як у теоретичному, так і практичному напрямках. У сфері теоретичних розробок намітилася тенденція до надання переваги соціальному, а не біологічному розумінню природи нації. Ця тенденція ввела українську націологію у контекст розвитку конструктивістського та функціоналістського підходів до вивчення нації. Можна стверджувати, що такі українські дослідники як Б. Галайчук та Л. Ребет знаходилися в авангарді світової науки про націю. У практичній площині діаспорні дослідники змогли у загальних рисах спрогнозувати подальший історичний розвиток української нації. Як показують події найновішої історії, чимало прогнозів щодо труднощів на шляху боротьби України за незалежність справдилися. Це ще раз підкреслює необхідність подальшого дослідження науково-публіцистичної спадщини зарубіжних українських дослідників етнонаціональних явищ.

За радянських часів дослідження проблем нації та націогенезу були відтворені у призмі тогочасної ідеології, що призвело до ізоляції радянського наукового доробку та застою у питаннях об'єктивного висвітлення даної проблеми. Лише за кордоном, де зазначена проблема не була табуована, виходили праці, присвячені як теоретичним питанням націогенезу та націоналізму в цілому, так і відносно українських реалій. Так, вивчення націотворчих процесів почалося у першій половині ХХ ст. і представлене роботами Г. Кона, К. Гейза, Ф. Майнеке та ін., які вбачали в національних рухах поширення нової політичної доктрини, основою якої була вимога про те, що кожна етнокультурна спільнота повинна мати свою державу. Вчені досліджували роль мови, етнокультури та народних традицій на процес формування національної ідеології.

У другій половині ХХ ст. простежується зміна напрямку в дослідженні націотворчих процесів, коли на перший план виходять соціологічні та політичні аспекти. А саме у працях М. Гроха, К. Дойча, Е. Геллнера та ін. можна знайти

тезу про те, що нації є молодими спільнотами, які виникли внаслідок переходу від аграрного суспільства до урбанізованого, і саме нації створюють умови для функціонування індустріального суспільства, і що нації синтезують такі характеристики як мова, етнокультура, територія та релігія.

Надбання європейської теоретичної думки в сфері націогенезу та націоналізму поступово почали використовуватися в процесі дослідження націотворчих процесів в Україні. Останнім часом вийшла низка праць іноземних вчених, де вивчається проблема становлення української нації. Ці праці базуються на різних теоретико-методологічних підходах до розуміння нації, а тому дають різне бачення процесу націотворення в Україні.

Із здобуттям Україною незалежності більшість вітчизняних вчених почали відходити від концепції давньоруської народності та теорії про пізньосередньовічне походження українців. Водночас окремі українські вчені дещо видозмінили свої погляди на зазначену проблему та почали розглядати давньоруську народність через призму культурно-політичної спільності, що виникла в період існування Київської держави. Тому на сьогодні ми можемо говорити про різні спроби адаптації застарілої концепції до новітніх реалій сучасної науки. Але, на нашу думку, всі намагання подати давньоруську народність як реальність, що існувала рівні носіїв елітарної культури (О. Моця), чи через призму її існування як «уявленої спільноти» Б. Андерсона (П. Толочко) приречені та не мають подальших наукових перспектив, оскільки є атавізмом радянської наукової парадигми.

Питання націогенезу на сьогодні починає активно розроблятися українськими вченими. Цікавий підхід до вказаної проблеми можна, зокрема, простежити у працях І. Кресіної, Г. Касьянова, В. Масненка, В. Смоля, М. Довбищенка, П. Саса та ін.

Проведений історіографічний аналіз свідчить, що в сучасній українській історичній науці проблема походження й ранніх етапів етнічної історії українців активно розробляється. Практично усі дослідники поділяють думку про те, що на території сучасної України з найдавніших часів не було повної

зміни населення, тому культура українського народу так чи інакше увібрала у себе елементи найвіддаленіших епох. Водночас, дискусійним залишається питання про час відліку історії українського народу. У цьому питанні домінують дві основні теорії. Згідно першої з них, праукраїнська спільність почала формуватися в епоху Великого переселення народів на основі племен антів і склавинів, а в епоху Київської Русі українці постають вже як сформований етнос. Інша точка зору полягає у тому, що український етнос сформувався в результаті розпаду давньоруської народності після XIII ст. Існує також компромісна точка зору, прихильники якої не заперечують існування давньоруської народності, але наголошують, що її носієм був лише елітарний прошарок населення Київської Русі. Загалом, жодна з концепцій на сьогоднішній день не є домінуючою, але помітно, що саме ранньосередньовічна версія походження українців здобуває дедалі більше прихильників серед науковців.

Лише із здобуттям Україною незалежності поставлена нами проблема почала комплексно вивчатися з урахуванням різних теоретико-методологічних підходів до вивчення питань етногенезу. Українські вчені будуючи свої концепції проводили історіографічний аналіз попередніх праць з цієї проблематики. Незважаючи на це в сучасній історіографії ми можемо зустріти і прихильників радянської концепції давньоруської народності і виведення українців з трипільців чи більш давніх племен тим самим формуючи та поширюючи нові міфи про предків українського народу. Що стосується історіографічної складової, то сьогодні ми можемо спостерігати, що різні науковців можуть використовувати одну і ту ж працю для підтвердження своїх різних концепцій етногенезу українців. Тобто, сучасні науковці посилаючись на праці М. Грушевського можуть обґрунтовувати як ранньосередньовічну теорію етногенезу українського народу так і концепцію давньоруської народності. Це пояснюється, тим що і на сьогодні поставлена проблема містить суттєву політичну складову та має використовуватися як ідеологічно зброя у боротьбі з опонентами. Так, наприклад, сучасна російські та білоруські науковців навіть

не ставлять під сумнів концепцію давньоруської народності, оскільки вона узгоджується із запитамі суспільно-політичного характеру.

Незважаючи на тривалий історичний період формування концепцій етно- та націогенезу українського народу та дещо меншим періодом історіографічного узагальнення цієї проблеми актуальним завданнями залишається деполітизація та деідеологізація сучасних етногенетичних досліджень на пострадянському просторі. Нагальною потребою залишається проблема формування єдиного понятійно-категоріального апарату етногенетичних досліджень, створення універсальної теоретико-методологічної основи для досліджень подібних досліджень. Це дозволило б прибрати всі нашарування політико-ідеологічного та суб'єктивного характеру, що сформувалися за тривалий період дослідження етногенезу українців та визначити перспективи для подальшого неупередженого та комплексного вирішення зазначеної проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Історіографічні праці, рецензії та огляди літератури

1. Бухало Г.В. Сучасна польська історіографія про возз'єднання України з Росією / Г.В. Бухало // Український історичний журнал. – 1976. – № 6. – С. 130– 133.
2. Винар Л. Кость Гуслистий «Про буржуазно-націоналістичні перекручення у дослідженнях етногенезу українського народу» / Любомир Винар // Український історик. – 1971. – Вип. 1-2 (29-30). – С. 129-130.
3. Гончар Г. Погляди К.Г. Гуслистого на утворення української народності / Галина Гончар // Український історичний збірник. – 2011. – Вип. 14. – С. 230– 237.
4. Гоцуляк В. До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського в українській історіографії / Віктор Гоцуляк // Михайло Грушевський і українська історична наука: матеріали наук. конф., присвяч. Михайлові Грушевському, Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. / ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич; Інститут історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. Івана Франка. – Львів: [б. в.], 1999. – С. 276–285.
5. Гоцуляк В. Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби / В. Гоцуляк. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 181 с.
6. Григорук Н. Огляд історіографії і джерельної бази наукової та громадської діяльності Миколи Чубатого / Н. Григорук // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 10. – С. 296– 309.
7. Григорук Н. Погляди Миколи Чубатого на походження східнослов'янських народів / Наталія Григорук «Україна-Європа-Світ. – Вип. 1: Міжнародний збірник наукових праць. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2008. – С. 119– 133.

8. Гришко В. Панславизм в советській історіографії й політиці / Василь Гришко. – Нью-Йорк: ООЧСУ, СУМА, 1955. – 37 с.
9. Домбровський О. Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України М. Грушевського / Олександр Домбровський // Український історик. – 1966. – Вип. 1– 2 (9– 10). – С. 52– 61.
10. Домбровський О. Географічний фактор в ранньоісторичній схемі «Історії України-Руси» М. Грушевського / О. Домбровський // Український історик. – 1984. – № 1– 4. – С. 103– 110.
11. Домбровський О. Замітки до праці О. Пріцака про «Походження Руси» / Олександр Домбровський // Український історик. – 1977. – Вип. 3– 4 (55– 56). – С. 92– 100.
12. Домбровський О. Невдала гіпотеза про походження антів / Олександр Домбровський // Український історик. – 1981. – Вип. 1– 4 (69– 72). – С. 200– 204.
13. Домбровський О. Проблема антів на сучасному етапі ранньоісторичних дослідів / Олександр Домбровський // Український історик. – 1985. – Вип. 1– 4 (85– 88). – С. 9– 33.
14. Домбровський О. Проблема антів у М. Грушевського / Олександр Домбровський // Український історик. – 1991/1992. – Вип. 3– 4 (110– 111) / 1– 4(112– 115). – С. 218– 228.
15. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 255 с.
16. Ждан М. Княжа доба в інтерпретації радянських істориків / М. Ждан // Український історик. – 1977. – Ч. 1– 2. – С. 37– 49.
17. Заремба С.З. Возз'єднання України з Росією у висвітленні українських літописців другої половини XVII – першої половини XVIII ст. / С.З. Заремба // Український історичний журнал. – 1978. – № 10. – С. 43– 52.
18. Историография истории Украинской ССР / [И.С. Хмель, Д.Я. Телегин, С.С. Березанская и др.]; Редкол.: И. С. Хмель (отв. ред.) и др., АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1986. – 557 с.

19. Івангородський К. Концептуальне переосмислення етнічної історії східних слов'ян у пострадянських історіографіях / Костянтин Івангородський // Історіографічні дослідження в Україні. – 2014. – Вип. 24. – С. 6–22.
20. Івангородський К.В. Етногенез східних слов'ян у наукових концепціях сучасних українських археологів / К.В. Івангородський // Вісник Черкаського університету. Серія: історія. – № 9 (262). – 2013. – С. 55–62.
21. Ісаєвич Я. Походження українців: історіографічні схеми і політика / Ярослав Ісаєвич // Матеріали до української етнології. Вип. 1(4). – К, 1995. – С. 103–114.
22. Ісаєвич Я.Д. Проблема походження українського народу: історіографічний й політичний аспект / Ісаєвич Я.Д. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Зб. наук. праць. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 3–17.
23. Кириченко Ю. Концепції етногенезу українців в українській історіографії 50-х - 80-х років ХХ століття / Ю. Кириченко // Spheres of culture. Branch of Ukrainian Studies of Maria Cure-Sklodovska University in Lublin. – Vol. XIII. – Lublin, 2016. – P. 392–399.
24. Кириченко Ю. Генеза та перспективи розвитку української нації у повоєнній зарубіжній україністиці / Ю. Кириченко // Етнічна історія народів Європи. – К., 2015. – Вип. 45. – С. 66–71.
25. Кириченко Ю. До проблем концепції етногенезу українців у зарубіжній україністиці ХХ ст. / Ю. Кириченко // Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету». – К.: ЛОГОС, 2015. – С. 127–131.
26. Кириченко Ю. Етногенез українського народу – концепції, питання та проблеми / Ю. Кириченко // Матеріали IX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету» (до 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського). – К., 2016. – С. 388–391.

27. Кириченко Ю. Концепції етногенезу українського народу в історичних інтерпретаціях / Ю. Кириченко // Гілея: науковий вісник. – К., 2016. – Вип. 107 (№4). – С. 125–128.
28. Кириченко Ю. Концепції українського етногенезу у зарубіжній україністиці ХХ ст. / Ю. Кириченко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2014. – Вип. 3–4/2014. – С. 119–124.
29. Кириченко Ю. Перспективи розвитку української нації у повоєнній зарубіжній україністиці / Ю. Кириченко // Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2015: Історія». – К.: ЛОГОС, 2015. – С. 67–70.
30. Кириченко Ю. Проблема етногенезу українців в історіографічних дослідженнях радянських вчених / Ю. Кириченко // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – Вип. 51 – С. 4–9.
31. Кириченко Ю. Проблема походження українського народу в сучасній українській історіографії / Ю. Кириченко // Етнічна історія народів Європи. – К., 2013. – Вип. 41. – С. 94–99.
32. Кириченко Ю. Ранньосередньовічна теорія походження українців у сучасних історико-етнологічних дослідженнях / Ю. Кириченко // Матеріали XII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна-2014: Історія». – К.: ЛОГОС, 2014. – С. 439–441.
33. Конта Р. Сучасний стан та перспективи історіографічного дослідження розвитку етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка (1892 – 1940 рр.) / Р. Конта // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2014. – Вип. 76. Серія «Історичні науки». – № 2. – С. 334–344.
34. Корсаков Д.А. Отзыв о сочинении М.С. Грушевского: «Очерк истории украинского народа» / Д.А. Корсаков. – 2 изд., доп. – Спб., 1906. – С. 472– 498.

35. Краснодемська І. Дослідження джерельної та історіографічної бази українознавства вченими української діаспори ХХ ст. / І. Краснодемська // Українознавство. – 2005. – Ч. 3. – С. 107– 112.
36. Курінний П. Советські концепції походження великоруської народності та «руської» нації // Наукові записки Українського вільного університету. – Ч. 7. – Мюнхен: УВУ, 1963. – С. 174– 199.
37. Курінний П. Советські концепції походження великоруської народності та руської нації / П. Курінний. – Мюнхен, 1963. – 284 с.
38. Ласкаревська Т. Своєрідність концепційного підходу Віктора Петрова до питання походження українського народу / Т. Ласкаревська // Українознавство. – 2012. – № 1. – С. 157– 160.
39. Лебедева Ю. Стан дослідження зародження та становлення державницького напрямку української історіографії / Ю. Лебедева // Українознавство. – 2011. – № 2. – С. 115– 122.
40. Майборода О.М. Критика буржуазних концепцій етногенезу українського народу / О.М. Майборода. – К.: Наукова думка, 1987. – 190 с.
41. Майборода О.М. Національна політика як суцільне явище: сумні підсумки «критики» західних концепцій / О.М. Майборода. – К.: Ін-т історії України, 1990. – 34 с.
42. Майборода О.М. Формування української народності: правда історії і клерикальні вигадки / О.М. Майборода. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1986. – 48 с.
43. Масненко В. Іван Франко як історична постать у сучасній українській історіографії (огляд ювілейних видань) / Віталій Масненко // Франківські читання: зб. статей / голова ред. кол. В. Т. Поліщук; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси: Видавництво ЧНУ, 2007. – С. 154–158.
44. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ-перша третина ХХ ст.) / В.В. Масненко; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

45. Масненко В.В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / В.В. Масненко; Ін-т політ. та етнонац. дослідж. НАН України. – К.; Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – 284 с.
46. Мороз О. До питання про вивчення наукової спадщини Івана Франка / О. Мороз, О. Дей // Іван Франко: статті і матеріали / МВО СРСР; Львів. держ. ун-т. – Харків: Вид. Харків. держ ун-ту. – Зб. 3: 1951–1952. – 1952. – С. 185–208.
47. Национальная политика КПСС: Очерк историографии / Т.Ю. Бурмистрова, Е.А. Зайцева, И.З. Захарова, Е.И. Шурыгин. – М.: Политиздат, 1981. – 256 с.
48. Петров В. Етногенез слов'ян, Київ 1972 (М. Ждан) / В. Петров // Український історик. – 1975. – Вип. 1– 2 (45– 46). – С. 149– 150.
49. Пивовар С. Проблема зародження давньоруської державності в історичних працях О.Я. Єфименко / С. Пивовар // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 7. – С. 50– 53.
50. Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / О. Пріцак. – К.; Кембридж: [б. в.], 1991. – 80 с.
51. Ричка В.М. Києво-руська спадщина в російській та українській історіографії ХІХ ст. / В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 143– 158.
52. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620– 1690 рр. / Ф. Сисин // Україна: культура, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – С. 49– 79.
53. Смолій В.А. Історіографія проблеми формування української народності / В.А. Смолій // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії (В.Й. Борисенко, В.А. Смолій, Г.А. Сергієнко та ін.). Ред. колегія: Ю.Ю. Кондуфор та ін. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 12– 39.

54. Телегуз А. Історіографічний огляд концепцій етногенезу українців в етнології / А. Телегуз, В. Юрченко // Українознавство. – 2012. – № 3. – С. 141–144.
55. Тельвак В. Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії кінця ХІХ – першій половині ХХ століття / Віталій Тельвак // Схід-Захід. – Донецьк, 2001. – Вип. 5. – С. 64–77.
56. Тельвак В.В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки ХХ ст.) / Віталій Тельвак // Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого. Збірник наукових праць / Гол. редкол. В.Ф. Верстюк. НАН України, Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 72–82.
57. Тельвак В.В. Наукова діяльність Михайла Грушевського в дискусіях революційної доби / В.В. Тельвак // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2007. – Вип. 100. – С. 27–39.
58. Тельвак В.В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець ХІХ–ХХ ст.) / В.В. Тельвак // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 67–83.
59. Тельвак В.В. Початки наукової діяльності Михайла Грушевського в оцінках істориків кінця ХІХ ст. (до проблеми генези грушевськознавчих концепцій) / В.В. Тельвак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – К., 2007. – Вип. 92. – С. 66–68.
60. Цибенко І. Деякі аспекти статті Михайла Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (до 105-х роковин з дня виходу) / Ірина Цибенко // Вісник Книжкової палати. – 2009. – № 12. – С. 30–32.
61. Шакурова О. Висвітлення походження українського народу у працях Ю. Шилова, Ю. Канигіна та І. Каганця / О. Шакурова // Українознавство. – 2011. – № 1. – С. 192–196.

62. Шушарин В.П. Современная буржуазная историография Древней Руси / В.П. Шушарин. – М., 1964. – 304 с.
63. Щербаківський В. Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології / В. Щербаківський. – Прага, 1941. – 16 с.
64. Щербаківський В. Концепція М.С. Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології / В. Щербаківський // Праці Українського історично-філологічного товариства. – Прага, 1940. – Т. 3. – С. 27–40.
65. Юсов С. Дискусія в науковому середовищі УРСР з проблематики етногенезу східних слов'ян і давньоруської народності (1951 р.): між наукою та ідеологією / С. Юсов, Н. Юсова // Український історичний збірник. – № 12. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 350–363.
66. Юсова Н.М. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. 2-е вид., перероб. і доп. / Наталя Миколаївна Юсова – К.: ВД «Стилос», 2006. – 620 с.
67. Юсова Н.М. Академік Володимир Пічета та генезис концепції давньоруської народності / Наталя Миколаївна Юсова // Российские и славянские исследования. Научный сборник. Вып. II. – Минск: Белорусский гос. ун-т, 2007. – С. 19–32.
68. Юсова Н.М. Активизация этногенетических исследований в СССР в начале 1950-х годов / Наталя Миколаївна Юсова // Историк и его эпоха: материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной памяти профессора В.А. Данилова (24-25 апреля 2007, Тюмень) / Ред. колл.: С.В. Кондратьев (отв. ред.) и др. – Тюмень: Типография «Печатник», 2007. – С. 133–134.
69. Юсова Н.М. В поисках народности: теоретические аспекты этногенетических исследований в СССР на этапе становления (конец 1930-х гг. – начало 1940-х гг.) / Наталя Миколаївна Юсова // Национальная

- идентичность в проблемном поле интеллектуальной истории. Мат-лы междунар. науч. конфер. (Пятигорск, 25–27 апреля 2008 г.). Ставрополь-Пятигорск-Москва: Изд-во СГУ, 2008. – С. 111–124.
70. Юсова Н.М. Виникнення концепції «давньоруська народність» в радянській історіографії: кінець 30-х – 1954 рр. / Наталя Миколаївна Юсова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. Вип. 14. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2001. – С. 410–433.
71. Юсова Н.М. Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимації терміну «возз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. / Наталя Миколаївна Юсова // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. Вип. 15. – С.413–440.
72. Юсова Н.М. Внедрение концепции древнерусской народности в научный обиход: вклад Л.В. Черепнина / Наталя Миколаївна Юсова // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В.А. Смолій, відп. ред. О.А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. – Вип. 17. – С. 39–66.
73. Юсова Н.М. Внесок М.Л. Рубінштейна у формування радянської схеми історії України / Наталя Миколаївна Юсова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць. – Вип. 11. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – С. 225–273.
74. Юсова Н.М. Возз'єднання українських земель і актуалізація проблем походження української народності в українській радянській історіографії: 1939–1947 рр. (В світлі нових архівних джерел) / Наталя Миколаївна Юсова // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 11. – В 2-х ч. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Ч. 2. – С. 174–208.
75. Юсова Н.М. Володимир Мавродін та генезис концепції давньоруської народності в радянській історіографії: кінець 1930-х – початок 1940-х рр. / Наталя Миколаївна Юсова // Український історичний збірник-2004. Вип. 7)

- / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – С. 447–458.
76. Юсова Н.М. Володимир Пічета і генезис концепції давньоруської народності / Наталя Миколаївна Юсова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць. Вип. 14. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – С. 381–403.
  77. Юсова Н.М. Вопросы древнерусской народности в работах Л.В. Черепнина / Наталя Миколаївна Юсова // *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. – С. 93–110.
  78. Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці / Наталя Миколаївна Юсова // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35–64.
  79. Юсова Н.М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.) / Наталя Миколаївна Юсова – Вінниця: Консоль, 2005. – 543 с.
  80. Юсова Н.М. Генезис концепції давньоруської народності в працях В. Мавродіна: від виникнення ідеї до розгорнутої постановки проблеми / Наталя Миколаївна Юсова // Слов'янські обрії: Міждисцип. зб. наукових праць. Вип. I. / НАН України. Український комітет славістів. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2006. – С. 249–268.
  81. Юсова Н.М. З історії ідейних змагань за києво-руську спадщину (Проблема «спільно руськості» в дискусії з українського націогенезу початку 30-х рр. ХХ ст.) / Наталя Миколаївна Юсова // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О. Максимовича). – С. 312–370.
  82. Юсова Н.М. Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930 – початок 1940-х рр.) / Наталя

- Миколаївна Юсова // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 145–159.
83. Юсова Н.М. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР / Наталя Миколаївна Юсова // Український історичний збірник-2001. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 34–78.
84. Юсова Н.М. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінця 30-х – першої половини 40-х рр. ХХ ст.) / Наталя Миколаївна Юсова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць. – Вип. 9. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – С. 372–396.
85. Юсова Н.М. Історіографічна «правдивість» у «новій книзі про головне». Деякі зауваги у зв'язку з виходом книги: Толочко П.П. Древнерусская народность: воображенная или реальная. – СПб.: Алетейя, 2005. – 218 с., ил. – Серия «Славянская библиотека» / Наталя Миколаївна Юсова // Молода нація. Альманах. – К.: Вид-во «Смолоскип». – 2005. – № 4. – С. 187–205.
86. Юсова Н.М. Концепція етногенезу східних слов'ян в українській історіографії 30–40-х рр. ХХ ст. / Наталя Миколаївна Юсова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Вип. 20-21. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 216–233.
87. Юсова Н.М. Концепція Мирона Кордуби щодо етногенезу українського народу / Наталя Миколаївна Юсова // Осмислення спадщини Давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Міжнар. наук. конф. 26-27 жовтня 2007. Програма і резюме доповідей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – С. 12–13.
88. Юсова Н.М. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. ХХ ст.) / Наталя Миколаївна Юсова // «Істину встановлює суд історії» / Зб. на пошану Ф.П. Шевченка. В 2-х тт. – Т. 2. Наукові студії – К.: Віпол, 2004. – С. 449–468.

89. Юсова Н.М. Метаморфоза української радянської історіографії в оцінці події приєднання України до Росії в 1654 р.: від «абсолютного зла» до «безумовного блага» / Наталя Миколаївна Юсова // Краєзнавство. – 2003. – № 1. – С. 98–105.
90. Юсова Н.М. Міркування Мирона Кордуби стосовно часу й обставин утворення української народності / Наталя Миколаївна Юсова // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – Інститут історії України, 2009. – С. 197–215.
91. Юсова Н.М. Міркування Мирона Кордуби стосовно часу утворення української нації / Наталя Миколаївна Юсова // Міжнар. наукова конф. «Україна і Велике князівство Литовське в 14-16 ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі». Тези доповідей / Кам'янець-Подільський, 27-29 вересня 2007 р.; ПУ НАНУ, КПдержуніверситет. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. – С. 42–44.
92. Юсова Н.М. Н.Л. Рубинштейн и зарождение советской концепции места Киевской Руси в истории восточных славян / Наталя Миколаївна Юсова // *История науки и техники / Сб. трудов третьей Междунар. молодежной научной конф. «История науки и техники», состоявшейся в Санкт-Петербурге 2-4 декабря 2003 года. Том III*. – СПб: ЦОП типографии Издательства СПбГУ, 2004. – С. 181–183.
93. Юсова Н.М. Н.Н. Петровский и генезис концепции древнерусской народности / Наталя Миколаївна Юсова // *Вестник Челябинского государственного университета. Серия 1. – История*. – 2005. – № 2. – С. 63–70.
94. Юсова Н.М. Наукова діяльність Костя Гуслистого в останні роки роботи в Інституті історії АН УРСР (1949–1952 рр.) / Наталя Миколаївна Юсова // *Український історичний збірник-2002* / Гол. ред. В. Смолій, заступник гол. ред. Т. Чухліб. – Вип. 5. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – С. 437–447.

95. Юсова Н.М. Олексій Шахматов як фундатор концепції давньоруської народності / Наталя Миколаївна Юсова // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В.А. Смолій; від. ред. О.А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 18. – С. 164–180.
96. Юсова Н.М. Перегляд концепції М.С. Грушевського про етнічну належність та історико-культурну спадщину Київської Русі в 30 – 40-х рр. ХХ ст. / Наталя Миколаївна Юсова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. Вип. 22-23. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – С. 237–264.
97. Юсова Н.М. Перша нарада з питань етногенезу і створення спеціальної комісії з проблематики походження народів у контексті актуалізації етногенетичних досліджень в СРСР (кінець 1930-х рр.) / Наталя Миколаївна Юсова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16: На пошану д.і.н., проф. С.В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці / Відп. ред. В.А. Смолій: В 2 ч. – Ч. 2. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. – С. 356–360.
98. Юсова Н.М. Питання «спільноруськості» Київської Русі в дискусії з проблеми українського націогенезу в українському середовищі Галичини та еміграції початку 30-х рр. ХХ ст. / Наталя Миколаївна Юсова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. пр. Вип. 12. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – С. 295–320.
99. Юсова Н.М. Питання киево-руської спадщини та етногенезу слов'янських народів у працях О. Преснякова / Наталя Миколаївна Юсова // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ХІ. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2006. – С. 96–123.
100. Юсова Н.М. Питання щодо «спільноруськості» Київської Русі у доробку Мирона Кордуби / Наталя Миколаївна Юсова // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.). – Вип. 4. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – С. 383–401.

101. Юсова Н.М. Погляди істориків УРСР 30-х – на початку 40-х років на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі / Наталя Миколаївна Юсова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць. – Вип. 6. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 152–163.
102. Юсова Н.М. Пресняков і схема східних слов'ян М. Грушевського / Наталя Миколаївна Юсова // А се єго сребро ...: Зб. праць на пошану чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 259–268.
103. Юсова Н.М. Проблема давньоруської народності в праці В.В. Мавродіна «Образование Древнерусского государства» (1945 р.) / Наталя Миколаївна Юсова // Ruthenica. – Том. I. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – С. 152–153.
104. Юсова Н.М. Розробка теоретичних проблем етногенезу Серафимом Володимировичем Юшковим (1940-і рр.) / Наталя Юсова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – № 12, Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 105–105.
105. Юсова Н.М. Розробка теоретичних проблем етногенезу Серафимом Володимировичем Юшковим (1940-і рр.) / Наталя Миколаївна Юсова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 12. У 2-х ч. – Ч. I. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – С. 105–140.
106. Юсова Н.М. Становлення радянської етногенетики (в світлі глотогонічної теорії М. Марра) / Наталя Миколаївна Юсова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць, вип. 15. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2006. – С. 168–189.
107. Юсова Н.М. Теоретичні засади етногенетики та постановка питання про давньоруську народність у працях О. Удальцова першої половини 1940-х рр. / Наталя Миколаївна Юсова // Український історичний збірник. Зб.

- наук. пр. Вип. 9. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2006. – С. 410–420.
108. Юсова Н.М. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції «давньоруської народності» / Наталя Миколаївна Юсова // Український історичний збірник-2003 / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – Вип. 6. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – С. 403–411.
109. Юсова Н.М. Участь Серафима Юшкова в організації і координації досліджень з проблем східних слов'ян (початок 1940-х рр.) / Наталя Миколаївна Юсова // Слов'янські обрії: Міждисцип. зб. наукових праць. Вип. I. / НАН України. Український комітет славістів. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2006. – С. 527–532.
110. Юсова Н.М. Формування теорії про давньоруську народність в історичній думці СРСР під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / Наталя Миколаївна Юсова // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць на пошану вченого-історика, д.і.н., проф. Р.Г. Симоненка / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. Вип. 11. – С. 361–386.

II. Підручники, посібники та довідкова література

111. Борисенко В.К. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: навч. посібник / Валентина Кирилівна Борисенко. – К.: Унісерв, 2000. – 190 с.
112. Бунятян К.П. Давнє населення України: Навчальний посібник / К.П. Бунятян. – К.: Либідь, 1999. – 228 с.
113. Вівчарик М.М. Україна етнонаціональна: від етногенезу до суверенної держави: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М.М. Вівчарик, М.М. Карабанов; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 218 с.

114. Вівчарик М.М. Україна: від етносу до нації: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів / М.М. Вівчарик. – К.: Вища школа, 2004. – 240 с.
115. Гончаров О.П. Концепції етногенезу українців / Олександр Гончаров Петрович // Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – С. 16–26.
116. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник / В.Б. Євтух; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Факультет соціології та психології. – К.: Наукова думка, 2004. – 344 с.
117. Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії / АН України, Ін-т держави і права, Ін-т мовознав., Ін-т нац. відносин і політол., Ін-т укр. мови, Ін-т філософії, Т-во «Знання» України; відп. ред. Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас. – К.: [б.в.], 1993. – 800 с.
118. Життя етносу: соціокультурні нариси: навч. посібник / Б.В. Попов [та ін.]; Міжнародний фонд «Відродження». – К.: Либідь, 1997. – 240 с.
119. Залізняк Л. Від склавинів до української нації: навч. посіб. з етнології українців для студ. та викл. гуманіт. фак. / Леонід Залізняк; Ін-т українознав. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К.: Бібліотека українця: Фотовідеосервіс, 1997. – 256 с.
120. Залізняк Л.Л. Первісна історія України: Навч. посіб. / Леонід Львович Залізняк. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
121. Кононенко П.П. Українознавство: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів, учнів ст. класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв і гімназій, вчителів / П.П. Кононенко; Інститут українознавства Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К.: Заповіт, 1994. – 319 с.
122. Макарчук С.А. Етнічна історія України: навчальний посібник / С.А. Макарчук. – К.: Знання, 2008. – 472 с.
123. Макарчук С.А. Український етнос: (Виникнення та історичний розвиток) / Навч. посібник, Львівський державний університет імені І.Я. Франка / С.А. Макарчук. – К., 1992. – 148 с.

124. Мала енциклопедія етнодержавознавства / упор. Ю.І. Римаренко. – К.: Генеза, 1996. – 942 с.
125. Махній М.М. Етносфера: Нариси з української етнодемографії та етнопсихології: Навч. посібник / М.М. Махній, Ю.А. Русанов. – Чернігів, 1999. – 187 с.
126. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті / Навч. посібник, Київський національний університет імені Т. Шевченка / В.Б. Євтух, В.П. Трощинський, Л.О. Аза. – К., 2003. – 58 с.
127. Нація серед націй: смисли і значення: пробний підручник для 5 кл. шкіл України з польською мовою навчання / Б.В. Попов [та ін.; авт.-сост. Н.А. Смуглова, Т.А. Лукашина; відп.ред. В.О. Ананьїн, Б.В. Попов; НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. – К.: Світ, 1999. – 108 с.
128. Нельга О.В. Теорія етносу: курс лекцій: Навч. посібник / О.В. Нельга; Міжнародний фонд «Відродження». – К.: Тандем, 1997. – 368 с.

III. Монографії, збірники, наукові статті

129. Автушенко І. Вплив комуністичного тоталітарного режиму на культурний розвиток України (1920 – перша половина 30-х рр.) / І. Автушенко // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 5. – С. 118– 122.
130. Ажнюк Б.М. Мовна Єдність нації: діаспора і Україна / Б.М. Ажнюк. – К.: Рідна мова, 1999. – 450 с.
131. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии / Т.И. Алексеенко. – М.: 1973. – 330 с.
132. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; пер. В. Морозов. – 2.вид., перероб. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
133. Андреев В. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого / В. Андреев. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – 476 с.

134. Андрієвський Д. Націоналізм / Д. Андрієвський // Самостійна Україна. – 1973. – № 9– 10. – С. 23– 30.
135. Андрієвський Д. Розбудова нації / Д. Андрієвський // Національна думка. – 1927. – № 7– 8. – С. 1– 7.
136. Андрусяк М. Генеза, розвиток східньо-слов'янських народів / М. Андрусяк. – Рим, 1954. – 83 с.
137. Андрусяк М. Етапи в розвитку української нації / М. Андрусяк. – Прага, 1941. – 15 с.
138. Андрусяк М. Назва «Україна» / Микола Андрусяк. – Чикаго: Самостійна Україна, 1951. – 41 с.
139. Андрусяк М. Проблеми так званої Приазівської Русі та початків київської держави Русь / Микола Андрусяк // Український історик. – 1973. – Вип. 1– 2 (37– 38). – С. 65– 71.
140. Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / В.Б. Антонович / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.
141. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / В.Б. Антонович / Післям. М.Ф. Слабошпицького; Комент.: О.Д. Василюк, І.Б. Гирич. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
142. Антонович М. Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ, 1963 / Марко Антонович // Український історик. – 1964. – Вип. 2– 3. – С. 48– 49.
143. Антонович М. З приводу статті О. Пріцака «Походження Русі» / Марко Антонович // Український історик. – 1975. – Вип. 3– 4 (47– 48). – С. 80– 84.
144. Антонович М. Історія України. – Т. 1 / М. Антонович. – Прага: В-во Юрія Тищенка, 1941. – 81 с.
145. Антонович М. М.Ю. Брайчевський: Походження Русі, 1968 / Марко Антонович // Український історик. – 1969. – Вип. 1– 3 (21– 23). – С. 150– 152.

146. Антонович М. Нова праця про походження Руси (Декілька зауважень з приводу першого тому праці проф. д-ра О. Пріцака) / Марко Антонович // Український історик. – 1983. – Вип. 2– 4 (78– 80). – С. 162– 163.
147. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / О.В. Антонюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 44– 56.
148. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / О.В. Антонюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 15– 28.
149. Ануфрієв О.М. Етнобуття народів Українського Придунав'я в сучасних умовах культурної диверсифікації / О.М. Ануфрієв. – К.: [б.в.], 2000. – 162 с.
150. Анучин Д.Н. Антропология украинцев // Русский антропологический журнал. – 1918. – №1– 2. – С. 49– 60.
151. Багалей Д.И. В.Б. Антонович / Д.И. Багалей // Критико-биографический словарь русских писателей и ученых Венгеров. – Спб., 1889. – Т. 1. – С. 655– 666.
152. Багалій Д.І. Матеріали до біографії В.Б. Антоновича. З приводу двадцятій річниці з дня його смерті / Д.І. Багалій. – К., 1929. – 129 с.
153. Багринець В.М. Коли і як виникали назви «України», «українці» / В.М. Багринець. – Ужгород: Гражда, 1997. – 37 с.
154. Багринець В.М. Початок нашого родоводу. Концепція скіфо-венедського походження / В. Багринець // Дзвін. – 1992. – №1– 2. – 163 с.
155. Балушок В. Етнічна ситуація на слов'янських землях України в епоху Київської Русі / Василь Балушок // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 4. – С. 46– 57.
156. Балушок В. Концепція етногенетичних ніш і її значення для вивчення походження народів світу / В. Балушок // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 1– 2. – С. 29– 35.

157. Балушок В.Г. Етногенез українців / В.Г. Балушок; відп. ред. Г. Скрипник; Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. – К.: [б.в.], 2004. – 231 с.
158. Балушок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія / В.Г. Балушок; Ін-т мистецтвознав. фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2008. – 304 с.
159. Баран В У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці / Володимир Данилович Баран, Ярослав Володимирович Баран [Упор. Ю.Фігурний]. – К., 2011. – 800 с.
160. Баран В. Витоки ранньосередньовічних слов'янських культур Південно-Східної Європи / Володимир Баран // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 94–114.
161. Баран В. Від венедів до королівства Данила Галицького / В. Баран // Українознавство. – 2002. – Ч. 3. – С. 184– 186.
162. Баран В. До питання про витоки українського народу та походження назви «Україна» / Володимир Баран // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Українознавство. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 12–18.
163. Баран В. Етнічні процеси в період східнослов'янської державності / Володимир Баран // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: колективна монографія. – К., 2011. – Том 1: Від давнини до XIV ст. – С. 311–318.
164. Баран В. Етногенез українського народу: Короткий нарис: наук.-публіцист. пр. / Володимир Баран. – К.: Товариство «Знання» України, 2007. – 148 с.
165. Баран В. Етногенетичні процеси на території України в другій половині I тис. н.е. / Володимир Баран // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 11–20.
166. Баран В. Інтердисциплінарність у вивченні слов'янського етногенезу / В. Баран // Українознавство. – 2003. – Ч. 1(6). – С. 79– 81.

167. Баран В. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.
168. Баран В. Історичні та теоретико-методологічні питання етногенезу українців / Володимир Баран // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали... конф. 18–20 жовтня 2001 р. – К., 2001. – С. 10–12.
169. Баран В. Походження слов'ян / В. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський. – К.: Наукова думка, 1991. – 144 с.
170. Баран В. Походження українського народу (археологічний пошук) / В. Баран // Українознавство. – 2001. – Ч. 1. – С. 60– 65.
171. Баран В. Походження українського народу / Володимир Баран // Україна–Етнос: Зб-к наук. праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. — С. 53–92.
172. Баран В. Проблема етногенезу українського народу у шкільних і вузівських підручниках / Володимир Баран // Українознавство. – 2006. – №4. – С. 305–309.
173. Баран В. Проблема русів у світлі археології / В. Баран // Українознавство. – 2001. – Ч. 1. – С. 60– 65.
174. Баран В. Проблеми походження українського народу / Володимир Баран // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: Зб-к наук. праць: у 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 20– 25.
175. Баран В. Проблеми походження українського народу / Володимир Баран // Фундаментальні орієнтири науки. – К., 2005. – С. 79–97.
176. Баран В. Проблеми співвідношення субстратного і прийшого населення на території України в другій чверті I тис. н.е. / Володимир Баран // Українознавство. – 2004. – № 1–2. – С. 378–382.
177. Баран В. Процеси культурно-етнічного розвитку на території України в I тис. нашої ери / Володимир Баран // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: колективна монографія. – К., 2011. – Т. 1: Від давнини до XIV ст. – С. 261–311.

178. Баран В. Процеси східнослов'янського культурогенезу в другій пол. I тис. н.е. / Володимир Баран // Українознавство. Календар-щорічник на 2002 р. – К., 2001. – С. 75–79.
179. Баран В. Склавини – предки українського народу / Володимир Баран // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення. – Львів, 1993. – С. 5–6.
180. Баран В. Склавини та анти у світлі нових археологічних джерел / Володимир Баран // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К.; Л., 1997. – С. 119–133.
181. Баран В. Слов'янський період в історії України: три хронологічні етапи / Володимир Баран // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2002. – Вип. 8. – С. 94–97.
182. Баран В. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян / Володимир Баран // Записки НТШ. – Т. ССХХV: Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 59–86.
183. Баран В.Д. Етнокультурні процеси на території України у ранньослов'янську добу / В.Д. Баран // Походження, становлення та розвиток українського народу: монографія / М.І. Обушний, В.Д. Баран, Т.С. Воропаєва та ін. – К., 2010. – С. 103–188.
184. Баран В.Д. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран; НДІ українознавства Міністерства освіти і науки України, Інститут археології НАН України. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.
185. Баран В.Д. Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу / Володимир Данилович Баран. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2007. – 63 с.
186. Баран В.Д. Походження українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2002. – 406 с.
187. Баран В.Д. Походження українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2002. – 406 с.

188. Баран В.Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі: Зб-к вибраних етнологічних праць / Володимир Данилович Баран. – К., 2011. – 108 с.
189. Баран В.Д. Україна крізь віки: в 15 т.: т. 3: Давні слов'яни / Володимир Данилович Баран [під ред. В. А. Смолія]. – К.: Альтернативи, 1998. – 335 с.
190. Барвінський Б. Історичні права українського народу до його народного імені / Богдан Барвінський. – Відень; Київ: Б.в., 1918. – 16 с.
191. Бачинський Ю. Україна *ingredenta* з передмовою В. Дорошенка і додатком: листувань Ю. Бачинського з М. Драгомановим з приводу «України *ingredenti*» / Юліан Бачинський. – Берлін: «Видавництво Української молоді», 1924. – 237 с.
192. Білик Б.І. Етнополітична історія України (860– 1900 рр.) / Б.І. Білик. – Київський національний торговельно-економічний ун-т. – К.: [б. в.], 2002. – 246 с.
193. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. Т. 31. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 3– 458.
194. Бойко Ю. Основи українського націоналізму / Юрій Бойко. – Б.м. (на чужині), 1951. – 128 с.
195. Бойкович В.Р. Колиска культури людства. Нарис / Володимир Рен Бойкович. – Нью Йорк: Б.в., 1983. – 143 с.
196. Бондаренко Г.К. Українська мова як мова головного націотворчого центру планети / Г.К. Бондаренко // Зб. наукових праць НДІУ. – 2004. – Т. II. – С. 284– 292.
197. Бондаренко Н. Славянський етногенез і становлення українського народу (істориографічний аналіз) / Наталія Бондаренко. – К.: Фенікс, 2007. – 400 с.
198. Борець Ю. Незборимі русичі-українці / Юрій Борець. – Львів: Логос, 2000. – 79 с.

199. Борисенко В.Й. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії / В.Й. Борисенко, В.А. Смолій, Г.Я. Сергієнко. – К.: Наукова думка, 1990. – 560 с.
200. Боровський Я. Скіфи суть руські / Я. Боровський // Україна. – 1987. – № 29. – С. 10– 18.
201. Борусевич О. Міжпоколінна трансформація етнічних цінностей (на прикладі українського етносу України) / О. Борусевич / НАН України, Ін-т соціології. – К.: [б.в.], 1999. – 63с.
202. Бочковський І.П. Національна справа (статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною) / І.П. Бочковський. – Відень: З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні. – 187 с.
203. Бочковський О. Наука про націю та її життя / О. Бочковський; Передм. авт. – Нью-Йорк: Говерля, 1958. – 79 с.
204. Бочковський О.І. Вступ до націології / О. І. Бочковський. – Мюнхен: УТГІ, 1991– 1992. – 338 с.
205. Брайчевський М.Ю. Етніческая принадлежность черняховской культуры / М.Ю. Брайчевський // Археологія. – 1957. – Т. X. – С. 11– 14.
206. Брайчевський М. Про українську державність / Михайло Брайчевський // Український історик. – 1989. – Вип. 4 (104). – С. 76– 81.
207. Брайчевський М. Проблема антів / Михайло Брайчевський // Український історик. – 1997. – Вип. 1– 4 (132– 151). – С. 56– 60.
208. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності: Соціально-економічний розвиток черняхівських племен / М.Ю. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1964. – 355 с.
209. Брайчевський М.Ю. Конспект історії України / Михайло Юрійович Брайчевський. – К.: Знання, 1992. – 205 с.
210. Брайчевський М.Ю. Походження Русі / Михайло Юліанович Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1968. – 224 с.

211. Брайчевський М.Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу / М.Ю. Брайчевський // Український історичний журнал. – № 2. – К. : «Наукова думка», 1965. – С. 46– 56.
212. Брук С.И. Динамика численности украинского населения в мире / С.И. Брук, В.М. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 52– 71.
213. Бухнієва О.А. Українське козацтво – це минуле, сьогодення і майбутнє української нації / О.А. Бухнієва // Збірник наукових праць НДІУ. – 2005. – Т. 5. – С. 351– 357.
214. Буяшенко В.В. Національна самосвідомість українців: проблема самоідентифікації / В.В. Буяшенко // Збірник наукових праць НДІУ. – 2005. – Т. 4. – С. 144– 151.
215. Вакулюк П.Г. Історія українців / П.Г. Вакулюк. – К.: Бібліотека українця, 2001. – 192 с.
216. Вернадський В. Українське питання і російське суспільство / Володимир Вернадський // Українознавство. – 2003. – Ч. 4(9). – С. 46– 49.
217. Веденєєв Д. Погляди українських націоналістів на проблеми державотворення (післявоєнний період) / Д. Веденєєв // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. Серія «Політологія і етнологія». – 2004. – Вип. 26. – С. 69– 89.
218. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 р. / Любомир Винар. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто. – 47 с.
219. Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток / Л. Винар; Українське історичне товариство, Фондація ім. О. Ольжича. – К.: [б.в.]; Л.: [б.в.], 1998. – 216 с.
220. Винар Л. До 150-ти ліття з року народження Володимира Антоновича / Л. Винар // Український історик. – 1984. – 1–4 (81-84). – С. 187–190.
221. Винар Л. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної науки / Л. Винар // Український історик. – 1978. – № 1 – 3. – С. 5 – 29.

222. Винниченко І. Етнодемографічний розвиток: історія, сучасність, перспективи / І. Винниченко, О. Чирков // Сучасність. – 2000. – № 7– 8. – С. 118– 122.
223. Вівчарик М. Україна в етнонаціональному вимірі / М. Вівчарик, С. Падалка. – К., 1999. – 136 с.
224. Вівчарик М.М. Українська нація: шлях до самовизначення / М.М. Вівчарик та ін. – К.: Вища школа, 2001. – 288 с.
225. Вільсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон; пер. з англ. Н. Гончаренко, О. Гриценко. – К.: Видавництво «К.І.С.», 2004. – 552 с.
226. Вірник Д.Ф. Економічні погляди І.Я. Франка / Д.Ф. Вірник, Є.А. Голубовська; АН УРСР, Ін-т економіки. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 179 с.
227. Власюк О. Питання українських етнічних територій у працях Володимира Кубійовича / О. Власюк // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 1. – С. 76– 84.
228. Возняк С.М. У боротьбі за дружбу народів (Проблема нації і національних відносин в ідеології української революційної демократії останньої чверті ХІХ ст.) / С.М. Возняк. – Львів, 1981. – 191 с.
229. Войтенко В.П. Людина і нація: Нотатки генетика / В.П. Войтенко. – К., 1996. – 71 с.
230. Войтович В.М. Сокіл-Род: Легенди та міфи стародавніх українців / В.М. Войтович. – Рівне: Оріана, 1997. – 332 с.
231. Волков (Вовк) Ф. К. Этнографические особенности украинского народа / Ф.К. Волков (Вовк) // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Пг., 1916. – Т. 2. – С. 455– 647.
232. Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М.: Издательство «Наука», 1976. – 263 с.
233. Воропай О. Етнографія: Наука про націю. – Лондон, 1963. – 24 с.
234. Вульф Е. Європа і народи без історії. Пер.з англ. І. Пошивайка / Е. Вульф. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 538 с.

235. Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры: по материалам родильной обрядности украинцев / Н.К. Гаврилюк. – К.: Наукова думка, 1981. – 279 с.
236. Галайчук Б. Нація поневолена, але державна / Богдан Галайчук – Мюнхен: Видавництво «Сучасна Україна», 1953. – 97 с.
237. Ганський В. Український патріотизм і формування менталітету нації / В. Ганський // Розбудова держави. – 1993. – № 11. – С. 54– 56.
238. Гегель Г.В. Лекции по философии истории / Г.В. Гегель; пер. А.М. Воден; вступ. статья Ю.В. Перов, К.А. Сергеев. – СПб.: Наука, 2000. – 479 с.
239. Геллнер Е. Нації та націоналізм. – Геллнер Е. Націоналізм / Е. Геллнер. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
240. Генсьорський А.І. До походження закарпатських русинів / А.І. Генсьорський // Український історичний журнал. – 1968. – № 10. – С. 77– 82.
241. Гірц К. Інтерпретація культур / Кліфорд Гірц. –К.: Дух і Літера, 2001. – 542 с.
242. Глотов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу / Б.Б. Глотов. – Д., 2002. – 216 с.
243. Глушко М. Михайло Грушевський – ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ / М. Глушко // Народознавчі Зошити. – 2008. – № 1–2. – С. 14– 20.
244. Гнатенко П.И. Национальный характер: Мифы и реальность (историко-философский анализ) / П.И. Гнатенко. – К.: Вища школа, 1984. – 152 с.
245. Гнатенко П.І. Український національний характер / П.І. Гнатенко. – К.: ДОК, 1997. – 114 с.
246. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772-1880) / В. Гнатюк. – Відень: Виданне Союзу визволення України, 1916. – 65 с.
247. Гнатюк В. Чи закарпатські українці автохтони? / В. Гнатюк// Літературно-науковий вісник. – 1992. – Т. 76. – Кн. 3. – С. 269– 276.

248. Голобуцький О. Український націоналізм як політичний рух / О. Голобуцький // Розбудова держави. – 1993. – № 6. – С. 46– 52.
249. Головінський І. Націоналізм як ідея, ідеологія і політичні рухи / І. Головінський // Українознавство. – К., 2002. – Ч. 4. – С. 46– 49.
250. Головка О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва / О.Б. Головка // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 24– 35.
251. Голубничий В. Дещо про нації та їх «злиття» / В. Голубничий // Сучасність. – 1970. – № 1. – С. 95– 106.
252. Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради / Т. Горбань // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень / НАН України. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 30– 36.
253. Горбань Т. Прибалтійський етнічний елемент в суспільно-політичному житті України на межі 10– 20-х р. ХХ ст. / Т. Горбань // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 10. – С. 86– 88.
254. Горбик В.О. До питання про районування України: Новий погляд на проблему / В. О. Горбик, П. І. Скрипник // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 3– 12; № 2. – С. 17– 27.
255. Гординський Я. Сучасне франкознавство (1916–1932) / Ярослав Гординський // Записки НТШ. – Львів, 1935. – Т. СЛІІІ. – С. 83–97.
256. Горенко-Баранівська Л. Національна культура в розбудові громадянського суспільства в Україні / Л. Горенко-Баранівська // Українознавство. – К., 2003. – Ч. 4(9). – С. 338– 341.
257. Горенко-Баранівська Л. Національна культура та освіта в контексті сучасних реалій глобалізації / Л. Горенко-Баранівська // Українознавство. – К., 2004. – Ч. 3– 4. – С. 239– 241.
258. Горенко-Баранівська Л. Українська культура та мистецькі осередки Петербурга ХІХ ст. (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) /

- Л. Горенко-Баранівська // Українознавство. – К., 2004. – Ч. 1–2. – С. 27–28.
259. Горленко В.Ф. Об этнониме «черкасы» в отечественной науке конца XVIII – первой половине XIX в. / В. Ф. Горленко // Советская этнография. – 1982. – № 2. – С. 96–107.
260. Горський А.А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі / А.А. Горський // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 3–9.
261. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е.А. Горюнов. – Л.: Наука, 1981. – 135 с.
262. Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка / Григорій Грабович. – К.: Основи, 1997. – 608 с.
263. Грибоедов С. Міжетнічні процеси в Україні доби гетьманату / С. Грибоедов // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 6. – С. 51–54.
264. Григорук Н. Микола Чубатий як історик України / Н. Григорук. – Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2003. – 160 с.
265. Григорчак І. Національна ідея в розбудові громадянського суспільства / І. Григорчак // Українознавство. – К., 2004. – Ч. 1–2. – С. 226–227.
266. Гримич М. Два виміри національного характеру / М. Гримич // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 27–30.
267. Гримич М. Міжетнічні контакти в Галичині у сфері звичаєвого права (XIX – перша третина XX ст.) / М. Гримич // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 5. – С. 81–86.
268. Гриневецький С. Народ та національність / Стефан Гриневецький. – Чикаго: Українська Видавнича Спілка «Україна», б.р. – 30 с.
269. Гринів О. Українська національна ідея як проблема науки / О. Гринів // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 9. – С. 4–8.
270. Гринів О.І. Права людини і права нації в процесі суверенізації України / О.І. Гринів // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2004. – Т. III. – С. 407–413.

271. Гринів О.І. Українська нація в історичному вимірі: постановка проблеми з погляду націології / О.І. Гринів // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2005. – Т. IV. – С. 40– 59.
272. Грицак Я.Й. «...Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрета Івана Франка / Я.Й. Грицак. – Львів: Каменяр, 1990. – 176 с.
273. Грицюк В.М. Значення дослідження прадавньої історії України для самопізнання українського народу / В.М. Грицюк // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2005. – Т. IV. – С. 350– 354.
274. Гришко В. Замах на життя нації / Василь Гришко. – Детройт: Видання Фондації ім. І.П. Багряного. – 1983. – 28 с.
275. Грушевський М.С. История украинского народа / М.С. Грушевський // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград: Типографія т-ва «Общественная Польза», 1914. – Т. 1. – С. 37– 360.
276. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича / Михайло Грушевський // Український історик. – 1984. – Вип. 1– 4 (81– 84). – С. 200– 218.
277. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східнього Словянства / М. Грушевський // Статті по славяноведенью. – Вип. I. – СПб., 1904. – С. 298– 304.
278. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. / М.С. Грушевський – К., 1993. – Т. 1. – 392 с.
279. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. / М.С. Грушевський – К., 1993. – Т. 3. – 285 с.
280. Губко О.Т. Психологія українського народу: наук. дослідж. в 4 кн. – Кн. 1. Психологічний склад праукраїнської народності / О.Т. Губко. – К.: ПВП «Задруга», 2003. – 400 с.
281. Губчак О. До Української Імперії / О. Губчак // За Велич Нації. – Львів, 1938. – С. 130– 137.

282. Гуменна Д. Минуле пливе в прийдешнє: Розповідь про Трипілля / Д. Гуменна. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1978. – 384 с.
283. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. – М.: ЭКСМО, 2008. – 734 с.
284. Гундорова Т.І. Інтелігенція і народ в повістях Івана Франка 80-х років / Т.І. Гундорова. – К.: Наукова думка, 1985. – 144 с.
285. Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – 304 с.
286. Гуржій О.І. Розвиток елементів капіталізму в сільському господарстві, аграрних відносинах і промисловості та їх вплив на економічну спільність народності; Зміцнення економічних зв'язків – важлива умова переростання народності в буржуазну націю / О.І. Гуржій // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії / В.Й. Борисенко, В.Ф. Горленко, О.І. Гуржій, О.М. Дзюба / Інститут історії АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 165– 189.
287. Гуржій О.І. Український народ: походження, формування народності / О.І. Гуржій, В.М. Ричка // Радянська школа. – 1990. – № 1. – С. 7– 18.
288. Гуслистий К. Про буржуазно-націоналістичні перекручення у дослідженнях етногенезу українського народу / Кость Гуслистий // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 1. – С. 41–51.
289. Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації / К.Г. Гуслистий. – К.: Знання УРСР, 1967. – 54 с.
290. Гуслистий К.Г. Історичний розвиток української нації / К.Г. Гуслистий. – К., 1967. – 153 с.
291. Гуслистый К.Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа: (Период феодализма) / К.Г. Гуслистый. – К., 1963. – 148 с.
292. Гуслистый К.Г. К вопросу об этногенезе и начальном этапе этнического развития украинской народности. – М.: Наука, 1964. – 12 с.

293. Даниленко В.М. Згортання «українізації» й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України у 30-ті р. / В.М. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – Вип. 2. – С. 96– 116.
294. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
295. Данилова Е.И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа / Е.И. Данилова. – К.: Наукова думка, 1971. – 124 с.
296. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі / Ярослав Дашкевич // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. – Львів, 1995. – С. 14–16
297. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. Націогенез – національне відродження – національна свідомість українців на зламі XVII – XVIII ст. / Ярослав Дашкевич // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26– 27. – С. 44– 53.
298. Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок ХХ ст.) / Ярослав Дашкевич // Сучасність. – 1992. – № 4. – С. 96–104.
299. Дашкевич Я.Р. Этнографическое описание крестьян Киевской губернии / Я.Р. Дашкевич // Киевская старина. – 1889. – VII. – С. 256– 268.
300. Демидюк Д. Націоналізм як вища форма національної свідомості / Д. Демидюк // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 25– 28.
301. Демченко В. Мовно-національна характеристика півдня України (діахронічний та синхронічний аспекти) / В. Демченко // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. у джерелах і документах: Збірник наукових праць: У 2-х ч. – К. : НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – Ч. 1. – С. 339– 343.
302. Державин Н.С. Об этногенезе древнейших народов Днепровского бассейна / Н.С. Державин // Вестник древней истории. – М., 1939. – № 1. – С. 279– 289.

303. Державин Н.С. Славяне в древности / Н. С. Державин. – М.; Л., 1945 – 122 с.
304. Дзира І. Чи була «спільна колиска трьох братів народів» / І. Дзира, О. Пінчук // Неопалима купина. – 1993. – № 3– 4. – С. 5– 16.
305. Дністрянський М.С. Етнонаціональна мозаїчність сільського і міського населення України: пізнавальні і прикладні аспекти / М.С. Дністрянський // Український географічний журнал. – 2001. – № 2. – С. 17– 22.
306. Добридень М. Українізація 1924–1933 рр. гігантський крок до незалежності України / М. Добридень // Державність. – 1994. – № 1– 2. – С. 57– 58.
307. Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст. / М.В. Довбищенко. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 882 с.
308. Довга Л. До питання про барокову ментальність українців / Л. Довга // Генеза. – 1997. – № 1. – С. 127– 137.
309. Довженюк В.І. Давньоруська народність і спільність походження російського і білоруського народів / В.І. Довженюк // Вісник АН УРСР. – 1954. – № 5. – С. 40– 44.
310. Доманицький В. Етапи розвитку науки про націю / Віктор Доманицький. – Б.м., 1962. – 104 с.
311. Домбровський О. Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. – К., 1972 / Олександр Домбровський // Український історик. – 1980. – Вип. 1– 4 (65– 68). – С. 204– 205.
312. Домбровський О. Ранньоісторичні передумови повстання Київської Русі / Олександр Домбровський // Український історик. – 1977. – Вип. 1– 2 (53– 54). – С. 5– 36.
313. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій / Дмитро Донцов. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 112 с.
314. Донцов Д. Націоналізм / Дмитро Донцов. – Лондон; Торонто: Українська видавнича спілка Ліга Визволення України, 1966. – 363 с.

315. Донцов Д. Підстави нашої політики / Дмитро Донцов. – Нью-Йорк: Організація Оборони Чотирьох Слобід України, 1957. – 211 с.
316. Донцов Д. Росія чи Європа / Дмитро Донцов. – Лондон, 1955. – 60 с.
317. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага, 1942. – 168 с.
318. Дорошенко Д. Короткий курс історії України / Д. Дорошенко. – Катеринослав; Ляйпціг: Українське в-во у Катеринославі, 1923. – 228 с.
319. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 1 (до половини XVII століття) / Дмитро Дорошенко. – Варшава: Український науковий інститут, 1932. – 232 с.
320. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном Крае: по новым материалам Юго-Западного Края / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – С. 133–179.
321. Драгоманов М.П. Что такое украинофильство // Русское богатство. – 1881. – Декабрь. – С. 93–126.
322. Дrajншовський О. Етнічна генетика й кров'яна антропологія українського народу / О. Дrajншовський // Визвольний шлях. – 1973. – липень-серпень. – С. 754–766.
323. Дrajншовський О. Скити (гети, готи, анти і слов'яни і ми – не ми) / О. Дrajншовський // Визвольний шлях. – 1977. – № 7–8. – С. 852–875.
324. Дяченко В. Антропологічний склад українського народу / В. Дяченко. – К.: Наук. думка, 1965. – 130 с.
325. Ендик Р. Вступ до расової будови України / Р. Ендик. – Мюнхен, 1949. – 189 с.
326. Етнічна історія давньої України / П.П. Толочко [та ін.]; НАН України, Інститут археології. – К.: [б.в.], 2000. – К.: Ін-т археології НАН України, 2000. – 276 с.
327. Етнічна самосвідомість: національна культура. Тези Республіканської наукової теоретичної конференції. Київ, 21–23 березня 1991 р. / РАУ та ін. Ред. кол.: Я.М. Пилинський та ін. – К., 1991. – 211 с.

328. Етнічна та етнокультурна історія України : у 3 т. / відп. ред. Г.А. Скрипник; НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 1, кн. 2 / В.Д. Баран [та ін.]. – [Б. м.]: [б.в.], 2005. – 512 с.
329. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: у 4 т. / голов. ред. С. Павлюк; Ін-т народознав. НАН України. – Л., 1999. – Т. 1: Археологія та антропологія. – [Б. м.]: [б.в.], 1999. – 608 с.
330. Етнокультурні та етноантропологічні чинники в регіональному контексті: на прикладі історії Запорізького краю ХІХ-ХХ ст. / І. П. Аносов [та ін.]; Мелітопольський держ. педагогічний ун-т, Московський держ. ун-т сервісу, Інститут державознавства. – Мелітополь; М.: Скрипторій, 2002. – 196 с.
331. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: досвід, проблеми, перспективи / В.А. Ребкало [та ін.]; Українська академія держ. управління при Президентові України. – К.: [б.в.], 1996. – 116 с.
332. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Беренштейн [та ін.]; ред. В.І. Наулко. – К.: Головна спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 423 с.
333. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Ю. Шаповал [та ін.]; НАН України, Ін-т нац. відносин і політол. – К.: [б.в.], 1997. – 211 с.
334. Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду / Ю.І. Римаренко [та ін.]; ред. Ю.І. Римаренко; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: [б.в.], 2000. – 516 с.
335. Етносоціальні трансформації в Україні / НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; відп. ред. Б.В. Попов. – К.: Український Центр духовної культури, 2003. – 308 с.
336. Ефименко А. Литературные силы провинции. В.Б. Антонович. Южная Русь. Очерки, исследования, заметки / А. Ефименко. – Т. 2. – Спб., 1905. – С. 297–315.

337. Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / В.Б. Євтух. – К.: УАННП «Фенікс», 1997. – 216 с.
338. Євтух В.Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / Володимир Борисович Євтух. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 242 с.
339. Євтух В.Б. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти / В.Б. Євтух; Інститут етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій. – К.: Стилос, 2001. – 204 с.
340. Єкельчик С. Історія України. Становлення модерної нації / Сергій Єкельчик; [пер. з англ. А. Цимбал]. – К.: Laugus, 2011. – 374 с.
341. Єрмоленко С.Я. Мова й етнос / С.Я. Єрмоленко // Українознавство в системі освіти. Міжнародна науково-практична конференція 28–30 березня 1996. – К.: Освіта, 1996. – С. 54–65.
342. Железняк І.М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньо наддніпрянського Правобережжя / І.М. Железняк. – К., 1987. – 296 с.
343. Железняк Н.М. Національна ментальність – визначальний етнічний чинник формування громадянина України / Н.М. Железняк // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2004. – Т. III. – С. 440–446.
344. Жулинський М. М. Грушевський: до проблеми створення концепції національної культури України / М. Жулинський // М. Грушевський – історик України. – Львів, 1994. – С. 73–80.
345. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. ХХ ст.) / М.А. Журба. – К.: Науковий світ, 2002. – 499 с.
346. Загорульский Э.М. О времени и условиях формирования древнерусской народности / Э.М. Загорульский // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 24–29.
347. Задеснянський Р. Україна (курс українознавства для гуртків молоді та самоосвіти) / Р. Задеснянський. – Віндзор: Спілка української молоді, б. р. – 150 с.

348. Залізник Л. Давньоруська народність: нова версія старого міфу / Леонід Залізник // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К. : УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 9. – С. 14– 21.
349. Залізник Л. Етногенез українців / Леонід Залізник // Генеза. – 1995. – № 1. – С. 151– 156.
350. Залізник Л. Етногенез українців, білорусів та росіян за даними археології / Леонід Залізник // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 2–13.
351. Залізник Л. Козацька Україна – прямий нащадок України-Русі / Л. Залізник // Людина і політика. – 1999. – № 1. – С. 34– 38.
352. Залізник Л. Найдавніше минуле України / Леонід Залізник. – К: Наукова думка, 1997. – 84 с.
353. Залізник Л. Походження східнослов'янських народів / Леонід Залізник / Дніпро. – 1997. – № 9-10. – С. 71–81.
354. Залізник Л. Походження українського народу / Леонід Залізник; Інститут українознавства Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К.: Бібліотека українця, 1996. – 80 с.
355. Залізник Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання / Леонід Залізник – К.: Темпора, 2008. – 104 с.
356. Залізник Л. Про давньоруську народність та її прибічників в Україні / Леонід Залізник // Українознавчий альманах. – Вип. 2. – К., 2010. – С. 93– 97.
357. Залізник Л. Проблема етногенезу українців з позиції сучасної європейської етнології / Л. Залізник // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2001. – С. 49–56.
358. Залізник Л. Стародавня історія України / Леонід Залізник – К.: Темпора, 2012. – 542 с.
359. Залізник Л. Трипільці: хто вони? / Леонід Залізник // Генеза. – 1997. – № 1. – С. 158– 162.
360. Залізник Л. Україна: витоки і пращури / Леонід Залізник // Наука і суспільство. – 1996. – № 3–4. – С. 33–40.

361. Залізник Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. / Леонід Залізник. – К.: Олег Філюк, 2014. – 172 с.
362. Залізник Л. Україногенеза в тумані міфології / Леонід Залізник // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Збірник статей. – К., 2008. – С. 33–49.
363. Залізник Л. Українці: витоки та історичні долі / Леонід Залізник. – Київ: Темпора, 2011. – 424 с.
364. Залізник Л.Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність / Л.Л. Залізник // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 2–14.
365. Залізник Л.Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність / Л.Л. Залізник // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 2–15.
366. Залізник Л.Л. Древнерусская чи давньоукраїнська народність / Л.Л. Залізник // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2009. – С. 70–75.
367. Залізник Л.Л. М.Ю. Браїчевський і походження слов'янських народів / Л.Л. Залізник // Михайло Браїчевський. Вчений і особистість. – К., 2002. – С. 67–83.
368. Залізник Л.Л. Нариси стародавньої історії України / Леонід Львович Залізник. – К.: Абрис, 1994. – 256 с.
369. Залізник Л.Л. Новітні міфи в індоєвропеїстиці Східної Європи / Л.Л. Залізник // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 88–98.
370. Залізник Л.Л. Походження українського народу / Леонід Львович Залізник. – К.: Бібліотека українця, 1996. – 80 с.
371. Залізник Л.Л. Походження українців в лещатах імперських міфів / Л.Л. Залізник // Магістеріум. Археологічні студії. – 2005. – Вип. 20. – С. 94–100.
372. Залізник Л.Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів / Л.Л. Залізник // Збірник наукових праць НДІУ. – 2007. – Т. XV. – С. 223–241.

373. Залізник Л.Л. Про давньоруську народність та її прибічників в Україні / Леонід Залізник // Українознавчий альманах. – Вип. 2. – К., 2010. – С. 93–97.
374. Залізник Л.Л. Проблема етногенези українців з позиції сучасної європейської етнології / Л.Л. Залізник // Магістеріум. – Вип. 6. Археологічні студії. – К., 2001. – С. 49–56.
375. Залізник Л.Л. Ранньосередньовічна версія походження українців / Л.Л. Залізник // Магістеріум. – Вип. 45. Археологічні студії. – К., 2011. – С. 5–13.
376. Залізник Л.Л. Трипільля очима науковців і політиків / Л.Л. Залізник // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 95–103.
377. Залізник Л.Л. Українці: витоки та історичні долі / Леонід Залізник. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.
378. Залізник Л.Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? / Л.Л. Залізник // Магістеріум. – Вип. 11. Археологічні студії. – К., 2003. – С. 82–94.
379. Залізник Л.Л. Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність? / Л.Л. Залізник // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2000. – Т. 18. – С. 53–60.
380. Залізник Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією / Леонід Залізник – К.: Темпора, 2008. – 104 с.
381. Запорожець С. Відвічні вороги України / Сидір Запорожець. – Торонто: Б. в., 1960. – 220 с.
382. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі / Ф.Д. Заставний. – Львів: Світ, 1993. – 175 с.
383. Зіневич Л. Мовна ситуація Чернігова (за результатами соціо-лінгвістичного дослідження) / Л. Зіневич, В. Демченко // Українознавство. – К., 2005. – Ч. 3. – С. 155–157.

384. Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні / В.Т. Зінич; НАН України, Рада по вивченню продукт. сил України. – К.: РВПС України НАН України, 2004. – 67 с.
385. Зінченко А. Українське православ'я як національно-історичний феномен / А. Зінченко // Генеза. – 1994. – № 2. – С. 242– 248.
386. Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народа / И.А. Анцупов, Е.Н. Дзюба, Н.В. Комаренко [и др.]. – К.: Наук. думка, 1980. – 323 с.
387. Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. – 218 с.
388. Іванюк О.Л. Етнічний аспект питання колонізації українських земель як складову концентру українознавства «Україна-етнос» / О.Л. Іванюк // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали Х щорічної Міжнародної науково-практичної конференції; 18– 20 жовтня 2001 р. / Заг. ред. Кононенко П.П., наук. ред.-упорядн. Ярошинський О.Б. – К.: НДІУ, 2001. – С. 87– 88.
389. Ідзьо В. Галицька держава: процеси етнотворення та становлення (III – XII ст.) / В. Ідзьо. – Л.: Камула, 2005. – 352 с.
390. Ідзьо В. Українська держава в XIII ст. і сучасна методологія українознавства / В. Ідзьо // Українознавство. – К., 2002. – Ч. 4. – С. 55– 58.
391. Ідзьо В.С. Українська держава в час правління Великого київського князя Святослава Ігоревича через призму візантійських джерел у 60– 70 роки X ст. / В.С. Ідзьо // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2005. – Т. VI. – С. 231– 237.
392. Ісаєвич Я. Михайло Брайчевський і його концепція історії України / Ярослав Ісаєвич // Український історик. – 1994. – Вип. 1– 4 (120– 123). – С. 189– 200.
393. Ісаєвич Я. Початок державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів / Я. Ісаєвич // Етнічна самосвідомість національна культура. – 1991. – №3. – С. 26–31.

394. Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я. Ісаєвич. – Львів, 1996. – 336.
395. Ісаєвич Я.Д. Проблеми формування слов'янських народностей / Я.Д. Ісаєвич // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С. 151– 152.
396. Ісаєвич Я.Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я.Д. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 336 с.
397. Історія Української РСР. Науково-популярний нарис / За ред. К. Дубини. – К.: Політвидав України, 1967. – 410 с.
398. Історія Української РСР: Короткий нарис / АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (кер.) та ін. – К.: Наук. думка, 1981. – 527 с.
399. Іщук-Пазуняк Н. Потебня. Мова, національність, денационалізація / Н. Іщук-Пазуняк // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С. 57– 63.
400. К вопросу о времени расселения восточных славян на южных склонах Украинских Карпат / И. А. Дзендзелевский // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук: Доклады. – М.: Наука, 1964. – 11 с.
401. Казакевич Г. Кельтська теорія походження Русі: критичний огляд / Геннадій Казакевич // Українознавство. – 2012. – № 2. – С. 155– 156.
402. Калакура О. Поляки – сусіди українців і давні жителі на їх етнічних землях / О. Калакура // Українознавство. – 2005. – Ч. 3. – С. 80– 88.
403. Канигін Ю.М. Українська мрія / Ю.М. Канигін, З.Ю. Ткачук. – К.: Лексикон, 1996. – 152 с.
404. Канигін Ю.М. Шлях аріїв. Україна в духовній історії людства: Роман-есе. / Ю.М. Канигін – К.: Україна, 1997. – 325 с.
405. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 351 с.

406. Кафарський В. Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність / В. Кафарський; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 336 с.
407. Киричук В. Історичні корені українського народу: до питання етногенези українців / В. Киричук // Генеза. – 1994. – № 1. – С. 142–149.
408. Кісь Я. П. Етногенез слов'ян / Я. П. Кісь / МВ і ССО УРСР, Львівський держ. ун-т імені І. Франка. – Львів: Вища школа, 1975. – 78 с.
409. Кіян О. Кафедральне «вірую» Володимира Антоновича / О. Кіян // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 67– 68.
410. Клець Д.В. До природи деяких негативних рис українського світобачення / Д.В. Клець // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції; 18– 20 жовтня 2001 р. / Заг. ред. Кононенко П. П., наук. ред.-упорядн. Ярошинський О.Б. – К.: НДІУ, 2001. – С. 49– 51.
411. Книш З. Сьогодні і Завтра (думки націоналіста) / Зиновій Книш. – Вінніпег: Друком «Нового шляху», 1950. – 114 с.
412. Книш Ю. Таємниця початкової Русі в Києві / Юрій Книш. – Вінніпег: Українська Вільна Академія наук у Канаді, 1991. – 34 с.
413. Княжинський А. Дух нації. Соціологічно-етнопсихологічна студія. – Нью-Йорк; Філадельфія; Мюнхен: Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА, – 292 с.
414. Ковалів П. Вступ до історії східнослов'янських мов / П. Ковалів. – Нью-Йорк: НТШ, 1970. – 372 с.
415. Ковалів П. До питання терміну «Русь» / П. Ковалів // Визвольний шлях. – 1970. – № 5. – С. 572– 574.
416. Ковалів П. Теорії виникнення націй і національних мов / П. Ковалів // Сучасність. – 1966. – № 4. – С.101– 116.
417. Ковалів П. Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов / П. Ковалів. – Вінніпег: Рідна школа, 1954. – 48 с.

418. Ковальчук О. Національно-культурний розвиток українців в СРСР поза УСРР в контексті політики коренізації (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) / О. Ковальчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 5. – С. 166– 187.
419. Когут Л. Хто ми є? Про українську народність / Л. Когут. – Чернівці, 1911. – 48 с.
420. Козанкевич А.М. Стереотип поляка, росіянина і єврея у студентів Західної України / А.М. Козанкевич // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2005. – Т. VI. – С. 420– 426.
421. Козаченко А.И. Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народов / А.И. Козаченко // Советская этнография. – 1954. – № 2. – С. 3– 20.
422. Козловский А.А. Этнический состав оседлого населения южного Поднепровья в IX – XIV вв. / А.А. Козловский // Земли Южной Руси в IX – XIV вв.: (История и археология). Сб. науч. тр. – К., 1985. – 135 с.
423. Колосова Н.А. Національні особливості соціокультурних процесів в Україні / Н.А. Колосова // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2004. – Т. III. – С. 216– 219.
424. Компан О.С. До питання про заселеність України у XVII ст. / О С. Компан // Український історичний журнал. – 1960. – № 1. – С. 65– 77.
425. Кононенко П. До єдності через багатоманітність / П. Кононенко // Українознавство. – 2004. – Ч. 3– 4. – С. 14– 28.
426. Кононенко П. Україна і український етнос у безмежжі світового часопростору. Українці у світовій цивілізації та культурі / П. Кононенко, Т. Кононенко // Українознавство. – 2011. – № 2. – С. 82– 90.
427. Кононенко П. Україна і український етнос у безмежжі світового часопростору. Українці у світовій цивілізації та культурі / П. Кононенко, Т. Кононенко // Українознавство. – 2011. – № 3. – С. 6– 9.

428. Кононенко П.П. Мова і майбутнє України / П.П. Кононенко // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2003. – Т. I. – С. 279– 299.
429. Кононенко П.П. Національна ідея, нація, націоналізм / П. П. Кононенко; МОН України, НДІ українознавства, Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К.: МАУП: Міленіум, 2006. – 358 с.
430. Кононенко П.П. Український етнос: генеза і перспективи. Історичний нарис / П.П. Кононенко, Т.П. Кононенко. – Обухів: «ГНИП», 2003. – 519 с.
431. Кононенко П.П. Феномен української мови. Генеза, проблеми, перспективи. Історична місія / П. П. Кононенко, Т. П. Кононенко. – К.: Наша наука і культура, 1999. – 168 с.
432. Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація: Донбас в етнокультурних координатах України / І.Ф. Кононов. – Луганськ: Альма-матер, 2000. – 494 с.
433. Констянтинова С. Культ мови в культурі середовища / С. Констянтинова, А. Пономаренко, С. Яременко // Українознавство. – К., 2004. – Ч. 3– 4. – С. 252– 254.
434. Копчак С. Населення українського Прикарпаття / С. Копчак. – Львів, 1974. – 186 с.
435. Кордуба М. Хто ми є? Про українську народність, державу і мову / М. Кордуба. – Чернівці, 1911. – 47 с.
436. Королюк В.Д. К исследованиям в области этногенеза славян и восточных романцев / В.Д. Королюк // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев: Методология и историография / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики (Отв. ред: В.Д. Королюк). – М.: Наука, 1976. – С. 6– 29.
437. Королюк В.Д. Перемещение славян в Центральной и Юго-Восточной Европе и формирование народностей (Итоги и перспективы) / В.Д. Королюк, Е.П. Наумов // Славянские древности: этногенез. Материал. культура Древ. Руси: сб. науч. трудов / АН СССР, Ин-т славяноведения и

- балканистики, Акад. наук УССР, Ін-т обществ. наук; [отв. ред. В. Д. Ко-ро-люк]. – К., 1980. – С. 5–11.
438. Королюк В.Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья: Политическая и этническая история / В.Д. Королюк. – М., 1985. – 240 с.
439. Корчмарик Б. Концепція М. Грушевського та «органічна цілісність» / Б. Корчмарик // Визвольний шлях. – 1977. – № 6. – С. 746-763.
440. Костомаров Н.И. Черты народной южнорусской истории / Н.И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С. 8–107.
441. Костомаров Н.И. Две русские народности / Н.И. Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – № 3. – С. 33– 80.
442. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Т. 3 / Н. И. Костомаров. – 2-е изд. – СПб.-М.: Издание книгопродавца-типографа М.О. Вольфа, 1880. – 401 с.
443. Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале в древней Руси / Н.И. Костомаров // Основа. – 1861. – № 1. – С. 121–158.
444. Костомаров Н.И. Правда москвичам о Руси / Н.И. Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – № 10. – С. 1–15; 1862. – № 1. – С. 58 – 62.
445. Костомаров Н.И. Правда полякам о Руси / Н.И. Костомаров // Основа. – 1861. – № 10. – С. 100–112.
446. Костянтинова С.В. Мова як етнокультурний феномен (мовотворчість суспільства та індивідуума) / С.В. Костянтинова // Вища освіта України. – 2002. – № 1(3). – С. 89– 91.
447. Котляр М. Утворення Давньоруської держави / М. Котляр. – К.: Інститут історії України, 1993. – 44 с.
448. Котляр М. Ф. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори / Микола Федорович Котляр. – К.: Політвидав України, 1974. – 80 с.

449. Котляр М.Ф. Ідея давньоруської єдності в історичному розвитку російського, українського й білоруського народів / М.Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1980. – № 9. – С. 18–29.
450. Котляр М.Ф. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори / Микола Федорович Котляр. – К.: Політвидав України, 1974. – 80 с.
451. Котляр М.Ф. Київська Русь – колыска трьох братніх народів / М.Ф. Котляр. – К., 1981. – 48 с.
452. Котляр М.Ф. Київська Русь – колыска трьох братніх народів: До 1500-річчя заснування м. Києва / М.Ф. Котляр. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981. – 48 с.
453. Котляр М.Ф. Чого вони шукають у сивій давнині / Микола Федорович Котляр // Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1974. – С. 39–58.
454. Коцур А.П. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця XVIII – XX ст. / А. П. Коцур, М. В. Мандрик. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 203 с.
455. Коцюбинський М. Твори в шести томах / М. Коцюбинський. – К.: Академія наук української РСР, 1962. – Т.4. Статті та нариси. – 319 с.
456. Красавіна В. Мовний образ України, українського народу в історичних романах про добу козацтва / В. Красавіна // Українознавство. – К., 2004. – Ч. 3–4. – С. 266–268.
457. Красніцька Н. Внесок М.С. Грушевського в інтеграцію української етнології у європейський науковий простір 20-х рр. XX ст. / Н. Красніцька // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – № 36. – С. 102–108.
458. Крат П. Українська стародавність / П. Крат. – Торонто, 1959. – С. 258.
459. Краченко Б. Соціальні зміни / Б. Краченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
460. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз / І.О. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 391 с.

461. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України / О. Кривицька // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 24– 37.
462. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України / О. Кривицька // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 42– 62.
463. Крип'якевич І. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. / І.П. Крип'якевич. – К.: АН УРСР, 1953. – 72 с.
464. Крип'якевич І. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
465. Крип'якевич І. Українське життя в давні часи / Іван Крип'якевич. – Л., 1933. – Ч. 1. Княжі часи. – 96 с.
466. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – К.: Наукова думка, 1984. – 174 с.
467. Крип'якевич І.П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на поч. XVII ст. / І.П. Крип'якевич // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 82– 84.
468. Крип'якевич І. Михайло Грушевський (некролог) / Іван Крип'якевич // Хроніка НТШ. – Львів, 1935. – Ч. 72. – С. 5–9.
469. Крисаченко В. Витоки і розвиток української політичної нації / В. Крисаченко // Українознавство. – 2011. – № 2. – С. 200– 209.
470. Крисаченко В.С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри / В.С. Крисаченко. – К.: НІСД, 2005. – 368 с.
471. Крисаченко В.С. Природа і етнос / В.С. Крисаченко, М.М. Кисельов, С.О. Мороз. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 208 с.
472. Крисаченко В.С. Україна: природа і люди / В.С. Крисаченко, О.І. Мостяєв. – К.: Ін-т філософії НАН України, 2000. – 492 с.
473. Крисаченко В.С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи: Моногр. / В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.С. Власюк, А.О. Астаф'єв, В.Ю. Барков; Нац. ін-т стратег. дослідж. – К., 2004. – 647 с.
474. Крупницький Б. Володимир Антонович (1834-1908) / Б. Крупницький // Історіознавчі проблеми історії України. – Мюнхен, 1959. – С. 91–95.

475. Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920– 1950). – Мюнхен, 1957. – 122 с.
476. Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини / В. Кубійович. – Вісбаден, 1983. – 175 с.
477. Кубійович В. Територія й людність українських земель / В. Кубійович. – Львів, 1935. – 85 с.
478. Кузич-Березовський І. Оріяна. Кімерія – Праукраїна / Іван Кузич-Березовський. – Детройт: Б. в., 1979. – 378 с.
479. Куличенко М.И. Современные этнические процессы в СССР / М.И. Куличенко // История СССР. – № 5. – С. 182– 184.
480. Кульчицька А.Я. Орнамент трипільської культури і української вишивки ХХ ст. / А.Я. Кульчицька. – Львів, 1995. – 72 с.
481. Курінний П. Передісторія та рання історія України на підставі археологічних джерел / П. Курінний. – Мюнхен, 1970. – 92 с.
482. Куць О.М. Етнонаціональні чинники державотворення / О.М. Куць [та ін.]. – Х.: Видавництво ХарРІ УАДУ «Магістр», 2002. – 106 с.
483. Кучма Л.Д. Україна – не Росія / Леонід Данилович Кучма / пер. з рос. – М.: Время, 2003. – 560 с.
484. Лапичак Т. Український Націоналізм. Критика і оборона / Тома Лапичак. – Нью-Йорк: Ключі, 1962. – 144 с.
485. Латиш Ю.В. Дискусійні питання етногенезу українського народу / Ю.В. Латиш // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Вип. 27. – С. 9– 13.
486. Лебедев Г.С. Археолого-лингвистическая гипотеза славянского этногенеза / Г.С. Лебедев // Славяне. Этногенез и этническая история. – Л., 1989. – С. 105– 115.
487. Левинський В. Народність і держава / В. Левинський. – Київ; Відень: Дзвін, 1919 (Друк. Х.Райсера і синів у Відні). – 125 с.

488. Лелекач М.М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X – XI ст. / М.М. Лелекач // Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту. – Т. 2. Історико-філологічна серія. – Ужгород, 1949. – С. 35– 39.
489. Леонова А. О. Державна етнокультурна політика в сучасній Україні: теорія і практика / Алла Олександрівна Леонова. – К.: ДАКККіМ, 2005. – 276 с.
490. Лесной С. Русь, откуда ты? Основные проблемы истории древней Руси / С. Лесной. – Виннипег, 1964. – 336 с.
491. Липа Ю. Призначення України / Юрій Липа. – Нью-Йорк: Говерля, 1953. – 308 с.
492. Липа Ю. Українська Раса / Ю. Липа. – Варшава: Народній Стяг, 1937. – 24 с.
493. Липа Ю. Українська Раса. (Біологічна політика) / Ю. Липа. – Варшава, 1941. – 13 с.
494. Липинський В. Коли і як етнічна група стає нацією і перестає нею бути / В. Липинський // Дзвони. – 1931. – Ч. 3. – С. 14– 22.
495. Лисовский А.Н. О малорусском национальном типе / А.Н. Лисовский // Киевская старина. – 1902. – № 3. – С. 178– 181.
496. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Історичне есе / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – 554 с.
497. Лісничук О. Кордони України як суспільно-політичний феномен в часовому, просторовому і смислово-вимірних / О. Лісничук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2002. – Вип. 21. – С. 89– 98.
498. Лісовий В. Етнос і нація / В. Лісовий // Вісник АН України. – 1993. – № 10. – С. 47– 57.
499. Лобовик Б. Вірування давніх українців та їхніх пращурів / Б. Лобовик. – К.: Укр. центр дух. культури, 1996. – 48 с.
500. Ловмянський Г. Основні риси пізньоплемінного та ранньо-державного устрою слов'ян / Г. Ловмянський // Український історичний журнал. – 1969. – № 11. – С. 42– 49.

501. Лозко Г.С. Етнологія України: філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект / Г.С. Лозко. – К.: АртЕк, 2001. – 303 с.
502. Лозко Г.С. Українське народознавство / Г.С. Лозко. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
503. Ляхоцький В. Чи є у народу України національна культура (Дискусія Івана Огієнка тривалістю 85 літ) / В. Ляхоцький // Українознавство. – К., 2003. – Ч. 4(9). – С. 311– 317.
504. Мавродин В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности / В. Мавродин. – М.: Высшая школа, 1971. – 192 с.
505. Мавродин В.В. Древняя Русь. Происхождение русского народа и образование Киевского государства / В.В. Мавродин. – М., 1951. – 311 с.
506. Мавродин В.В. Историческая общность русского и украинского народов / В.В. Мавродин // Славяне. – 1954. – № 3. – С. 15– 18.
507. Мавродин В.В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности / В.В. Мавродин. – М., 1971. – 192 с.
508. Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья / Б.В. Магомедов. – К.: Наук. думка, 1987. – 111 с.
509. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочий // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97– 107.
510. Магочий П. Формування національної ідентичності на прикладі Закарпатської Русі від 1848 до 1948 року / П. Магочий. – Гарвард, 1979. – 227 с.
511. Мазур Л.О. Вміщаючий ландшафт етносу та національна самосвідомість особистості / Л.О. Мазур // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції; 18– 20 жовтня 2001 р. / Заг. ред. Кононенко П.П., наук. ред.-упорядн. Ярошинський О.Б. – К.: НДІУ, 2001. – С. 262– 269.

512. Майборода А.Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования / А.Н. Майборода. – К.: Наук. думка, 1993. – 227 с.
513. Майнеке Ф. Возникновение историзма. Пер. с нем. / Ф. Майнеке. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 480 с.
514. Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии / И. Майстренко. – Б.м.: Сучасність, 1978. – 224 с.
515. Макар О. Українці в Канаді та етнічна термінологія в 1890-х – 1930 р. / О. Макар // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 6. – С. 8–14.
516. Макарчук С.А. Український етнос: історичний розвиток / С.А. Макарчук, О.М. Турій. – Львів, 1990. – 51 с.
517. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УРСР / Е.В. Максимов. – К.: Наукова думка, 1982. – 183 с.
518. Максимович М.А. Собрание сочинений. – Том 3: Языкознание. История словесности / М.А. Максимович. – К.: Типография аренд. Е.Т. Керер, 1880. – 748 с.
519. Маланюк Є. Малоросійство / Є. Маланюк. – Нью-Йорк: Видання «Вісника» ООЧСУ, 1959. – 31 с.
520. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк. – Нью-Йорк: ООЧСУ, СУМА, 1954. – 81 с.
521. Малець О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. 20 ст. / О. Малець – Ужгород : Інформ.-видав. центр ЗППО, 2004. – 188 с.
522. Малик Я.Й. Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму: монографія / Я.Й. Малик; Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2012. – 179 с.
523. Медвідь А.М. Роль української мови в реалізації ідеї громадянського суспільства / А.М. Медвідь, М.Ф. Медвідь // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2004. – Т. III. – С. 322–327.

524. Медвідь Ф. Українська модерна нація: витоки, генеза та деякі проблеми консолідації / Ф. Медвідь // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2002. – Вип. 21. – С. 99– 107.
525. Мейс Д. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії / Д. Мейс, М. Панчук. – К., 1997. – 82 с.
526. Мельник І.А. Національне відродження в процесі утвердження суверенітету України / І.А. Мельник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства: збірник наукових трудов. Т. IV / За ред. П.П. Кононенка; Міністерство освіти і науки України, Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: Фоліант, 2005. – С. 59– 73.
527. Мельник І.А. Українська політична нація: особливості формування на засадах національної державності / І.А. Мельник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства: збірник наукових трудов. Т. III / За ред. П.П. Кононенка; Міністерство освіти і науки України, Науково-дослідний інститут українознавства. – К., 2004. – С. 414– 420.
528. Мельник Я. Українці – європейська нація? / Я. Мельник // Київ. – 1990. – № 5. – С. 138– 143.
529. Мельникова Е.А. Название «Русь» в этнокультурной истории Древнерусского государства / Е.А. Мельникова, В.Я. Петрухин // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 24– 38.
530. Микола Іванович Костомаров (1817-1885): матеріали до бібліографії / Ін-т історії України Нац. акад. наук України, Запоріж. наук. т-во ім. Я. Новицького, Сівер. ін-т регіон. дослідж.; упоряд. О.Т. Гончар, Г.В. Пасеченко; відп. ред. редкол. Ю.А. Пінчук. – Запоріжжя; Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – 123 с.
531. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
532. Михайлич О. Роль етнонаціонального чинника у формуванні політичного вибору / О. Михайлич // Українознавство. – 2004. – Ч. 3– 4. – С. 147– 154.

533. Міллер М. Переднє слово / Михайло Міллер // Пастернак Я. Археологія України. Первісна, середня й давня історія України за археологічними джерелами. – Торонто: Kiev Press Ltd., 1961. – С. 7– 8.
534. Мірчук І. Історико-ідеологічні основи теорії III Риму. – Мюнхен, 1954. – 64 с.
535. Мішко С. Нарис ранньої історії Руси-України / Степан Мішко, ред. Олександр Домбровський. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Українське історичне товариство, 1981. – 228 с.
536. Млиновецький Р. Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу / Роман Млиновецький. – Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1964. – 222 с.
537. Мойсієнко В. Вплив західноєвропейського та російського лібералізму на становлення ліберальної думки в Україні / В. Мойсієнко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. Серія «Політологія і етнологія». – 2004. – Вип. 26. – С. 22– 33.
538. Монолатій І.С. Етнонаціональні спільноти у Галичині (1867–1914 рр.): теоретико-методологічні засади дослідження / І.С. Монолатій // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – Вип. IX / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2005. – С. 275– 289.
539. Мороз В. Лекції з історії України / В. Мороз. – Торонто: ANABASIS MAGAZINE, 1982. – 127 с.
540. Моця О. «З міфів народів світу»: про час появи східнослов'янських націй / О. Моця // Ruthenica. – Т. I. – К., 2002. – С. 64-69.
541. Моця О. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в після монгольські та козацькі часи / НАН України. Інститут археології / О. Моця. –К.: Накова думка, 2009. – 320 с.
542. Моця О. Культура «мовчазної більшості» епохи Київської Русі / О. Моця // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 3. – С. 35– 48.

543. Моця О.П. «Руська» термінологія в Київському та Галицько-Волинському літописних зводах / О.П. Моця // Археологія. – 2009. – № 1. – С. 7–16.
544. Моця О.П. Давньоруська народність: новий погляд на проблему / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 3–17.
545. Моця О.П. Дві імперії – два етноси? / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 22–23.
546. Моця О.П. З «міфів народів світу»: про час появи східнослов'янських націй / О.П. Моця // Ruthenica. – К., 2002. – Т. 1. – С. 64–69.
547. Моця О.П. Київська Русь: держава, культура, народність / О.П. Моця // Наукові записки. – Том 27: Історичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2004. – С. 17–21.
548. Моця О.П. Населення південноруських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів) / Моця Олександр Петрович. – К., 1993. – 160 с.
549. Моця О.П. Питання етнічного складу населення Давнього Києва: (За матеріалами некрополів) / О.П. Моця // Археологія. – 1970. – Вип. 31. – С. 28–36.
550. Моця О.П. Південна «Руська земля» / Моця Олександр Петрович. – К.: Корвін Пресс, 2007. – 264 с.
551. Моця О.П. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення / О.П. Моця // Український історичний журнал. – К.: «Дієз-продукт», 2006. – № 2. – С. 4–11.
552. Моця О.П. Самоідентифікація східних слов'ян у часи Русі / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 2015. – № 1. – С. 4–10.
553. Моця О.П. Становлення і розвиток Київської Русі в контексті етногеографічних досліджень / О.П. Моця // Археологія. – 2012. – № 3. – С. 64–75.
554. Моця О.П. Про відмінності давньоруської Півночі від Півдня / О. Моця // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 4. – С. 95–104.

555. Моця О.П. Давньоруська народність: новий погляд на проблему / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 3– 13.
556. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса / В.Ю. Мурзин. – К., 1990. – 88 с.
557. Мусієнко В. М.С. Грушевський: етапи формування української державної ідеї / В. Мусієнко, Т. Бевз // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 60– 63.
558. Нагаєвський І. Історія української держави у двадцятому столітті / І. Нагаєвський. – Рим: Український католицький університет імені Св. Климента Папи, 1989. – 486 с.
559. Нагорна Л. Національна ідентичність: український феномен в історичній ретроспективі / Л. Нагорна // Розбудова держави. – 1997. – №7– 8. – С. 46– 51.
560. Нагорна Л.П. Національна ідентичність в Україні / Л.П. Нагорна / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2002. – 271 с.
561. Назарук О. Що є нарід, або нація / О. Назарук. – Львів, 1911. – 28 с.
562. Наконечний Є.П. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Є.П. Наконечний / Передмова Я. Дашкевича. – 3-є, доп. і випр. вид. – Львів, 2001. – 400 с.
563. Наливайко С. До дискусії навколо арійського питання в етногенезі українців / Сергій Наливайко // Українознавство. – 2012. – № 2. – С. 132– 136.
564. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України / Сергій Наливайко. – К.: Євшан-зілля, 2007. – 624 с.
565. Наливайко С. Індоевропейські таємниці України / С. Наливайко. – К.: Просвіта, 2004. – 448 с.
566. Наливайко С. Походження українського народу в світлі даних Y-ДНК-генеалогії / С. Наливайко // Українознавство. – 2012. – № 1. – С. 166– 170.
567. Наливайко С.І. Етногенеза українців за «Влес-книгою» / С.І. Наливайко // Українознавство. – К., 2005. – Ч. 2. – С. 164– 166.

568. Наливайко С.І. Індоевропейські мови й питання української етнічної історії / С.І. Наливайко // Українознавство. – К., 2002. – Ч. 1– 2. – С. 54– 57.
569. Наливайко С.І. Індоевропейські таємниці України / С.І. Наливайко. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2004. – 448 с.
570. Наливайко С.І. Назва Аратта у прив'язці до Трипілья й України / С.І. Наливайко // Українознавство. – К., 2003. – Ч. 2– 3 (7– 8). – С. 250– 256.
571. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні / В.І. Наулко; худож. Ж.Г. Присяжна. – К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами народних меншин України, 1998. – 80 с.
572. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали [Текст]: довідник: У 2 ч. / ред. В.Ф. Панібудьласка. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1 / упоряд. І.О. Кресіна [та ін.]. – К.: [б.в.], 1997. – 583 с.; Ч. 2 / упоряд. І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка. – К.: [б.в.], 1997. – 704 с.
573. Немирович-Данченко В. Народы России. Малороссы / В. Немирович-Данченко // Нива. – 1874. – № 29. – С. 21– 35.
574. Непокупний А. Фінське слово в українській мові: лайба на воді та суходолі / А. Непокупний // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 5. – С. 17– 21.
575. Нестайко О.В. Великі міфи імперії (втеча від власної ідентичності) / О.В. Нестайко. – Видання третє, доповнене. – Львів: Піраміда, 2008. – 186 с.
576. Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні в 20– 30-х р. / В.М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 74– 88.
577. Новітні міфи та фальшивки про походження українців. Збірник статей: Популярне видання. – К.: Темпора, 2008 – 136 с.
578. Обушний М.І. Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців / М.І. Обушний. – К.: Ред.-вид. центр «Київ. ун-т», 1999. – 40 с.

579. Обушний М.І. Етнос і нація: проблеми ідентичності / М.І. Обушний. – К.: Український Центр духовної культури, 1998. – 203 с.
580. Обушний М.І. Походження, становлення та розвиток українського народу. Монографія / М.І. Обушний, В.Д. Баран, Т.С. Воропаєва, Л.Л. Залізник, А.Л. Зінченко, С.Р. Кагамлик, С.В. Конча; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Київський університет, 2010. – 566 с.
581. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа / О. Оглоблин // Студії з історії України. – Нью-Йорк; Торонто, 1995. – С. 201–218.
582. Оглоблін О.М. Грушевський і українське національне відродження / О.М. Оглоблін // Український історик. – 1964. – Вип. 2–3. – С. 1–6.
583. Онищенко І.Г. Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз) / Ірина Григорівна Онищенко. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 239 с.
584. Орловська О. Шляхи формування етнічної свідомості українців у часи середньовіччя / О. Орловська // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 66–71.
585. Оршан Я. Доба націоналізму / Ярослав Оршан. – Париж, 1938. – 32 с.
586. Офіцинський Р.А. Сучасний захід про мовнополітичну проблематику і пошуки національної ідентичності в незалежній Україні / Р.А. Офіцинський // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2004. – Т. III. – С. 336–340.
587. Павленко Ю. Етнічний розвиток Київської Русі / Ю. Павленко // Генеза. – 1998. – № 1–2. – С. 94–115.
588. Павленко Ю. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті / Ю. Павленко // RUTHENICA. – № 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 9–24.
589. Павлюк С. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції / Степан Павлюк. – Львів: Ін-т народознавства, 2006. – 248 с.
590. Панибудьласка В.Ф. Национальные проблемы: уроки прошлого и современность / В.Ф. Панибудьласка. – К.: Об-во «Знание», 1989. – 45 с.

591. Панчук М. Українська політична нація: соборність душ / М. Панчук, О. Рафальський // Українознавство. – К., 2002. – Ч. 4. – С. 36– 38.
592. Парамонов С.Я. Звідки ми, чиї ми діти? (Нове з історії стародавньої Русі) / С.Я. Парамонов. – Вінніпег: Trident Press, 1963. – 118 с.
593. Пасемко І. Про престижність української мови / І. Пасемко // Українознавство. – К., 2004. – Ч. 1– 2. – С. 96– 104.
594. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. Пастернак. – Торонто: Наукове товариство Шевченка, 1961. – 781 с.
595. Пастернак Я. Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень / Ярослав Пастернак // Український історик. – 1970. – Вип. 4 (28). – С. 5– 29.
596. Пастернак Я. Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень / Ярослав Пастернак. – Нью Йорк: Українське історичне товариство, 1971. – 28 с.
597. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях / Ярослав Пастернак // Український історик. – 1972. – Вип. 1– 2 (33– 34). – С. 5– 26.
598. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях / Ярослав Пастернак // Український історик. – 1972. – Вип. 3– 4 (35– 36). – С. 38– 54.
599. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях / Ярослав Пастернак // Український історик. – 1973. – Вип. 1– 2 (37– 38). – С. 88– 106.
600. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях / Ярослав Пастернак // Український історик. – 1973. – Вип. 3– 4 (39– 40). – С. 69– 83.
601. Паучок В.К. Етногенез українського народу і становлення національної символіки / В.К. Паучок. – Тернопіль, 1993. – 200 с.

602. Пачовський В. Українці як народ / Василь Пачовський. – Нью-Йорк, 1917. – 16 с.
603. Пашуто В.Т. Давньоруська спадщина й історична доля східного слов'янства / В.Т. Пашуто // Український історичний журнал. – 1982. – № 4. – С. 77– 87.
604. Перерва В. Національний фактор у освітній діяльності духовенства у Київській та Фінській єпархіях в ХІХ ст. / В. Перерва // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 10. – С. 63– 66.
605. Перковський А.Л. Українське населення в 60–70 рр. ХVІІІ ст. / А.Л. Перковський // Український історичний журнал. – 1968. – № 1. – С. 107– 111.
606. Петров В. П. Давні слов'яни V–VIII ст. (літописні дані в світлі археологічних матеріалів) / В. П. Петров // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 30– 37.
607. Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – К.: Фенікс, 1992. – 192 с.
608. Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – Регенсбург: Українська студентська громада, 1947. – 78 с.
609. Петров В.П. Давні слов'яни та їх походження / В.П. Петров // Український історичний журнал. – 1963. – № 4. – С. 36– 44.
610. Петров В.П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика / В.П. Петров. – К. : Наукова думка, 1972. – 214 с.
611. Петров В.П. Скіфи: мова і етнос / В.П. Петров. – К., 1968. – 233 с.
612. Петровський В. Етнополітична складова як суттєвий фактор сучасних українсько-російських взаємин (західні інтерпретації) / В. Петровський, Н. Терес // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 5. – С. 126– 130.
613. Печерна Г. Етногенез та антропологія українців / Г. Печерна // Українська мова і література в школі. – 1992. – № 2. – С. 64– 68.

614. Пиріг Л. Здоров'я української нації як чинник державотворення / Л. Пиріг // Українознавство. – 2005. – Ч. 2. – С. 119– 122.
615. Пирожков С. Населення України в минулому і тепер / С. Пирожков // Київська старовина. – К., 1994. – № 4. – Липень-серпень. – С. 2– 7.
616. Півторак Г. Про походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Григорій Півторак. – К.:ВЦ Академія, 2001. – 152 с.
617. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К. : Наукова думка, 1993. – 200 с.
618. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи та правда про трьох братів слов'янських із «спільної колиски»: научно-популярная література / Г.П. Півторак. – 2-ге вид., доп. – К.: Арістей, 2004. – 180 с.
619. Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією: мат-ли до іст. боротьби укр. народу в 1920-30 роках / Відп. ред. П.Курінний; Вст. ст. авт. – Мюнхен: [б. в.], 1956. – 140 с.
620. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров, 1817–1885 / Ю.А. Пінчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 232 с.
621. Плачинда С. Давньоукраїнські племена і держави / С. Плачинда // Визвольний шлях. – 1994. – № 3– 4. – С. 408– 419.
622. Плачинда С.П. Словник давньоруської міфології / С.П. Плачинда. – К. : Український письменник, 1993. – 63 с.
623. Плохій С. Походження слов'янської нації. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії / Сергій Плохій. – К.: Критика, 2015. – 429 с.
624. Погодин А.Л. Из истории славянских передвижений / А.Л. Погодин. – СПб.: Изв-во СПб. Археол. ин-та, 1901. – 167 с.
625. Погрібний А. Державна мова? Офіційна мова? А також про паспортну напругу та піарспектакль «Перепис населення» / А. Погрібний. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – 89 с.

626. Погрібний А. Раз ми є, то де? Мова державна? Мова офіційна? / А. Погрібний // Українознавство. – К., 2003. – Ч. 4 (9). – С. 21– 25.
627. Погрібний А. Світовий мовний досвід та українські реалії: Ін-т відкритої політики / А. Погрібний. – К.: «Медобори» (ПП Мошак М. І.), 2003. – 72 с.
628. Погрібний А. Ще раз про національне виховання / А. Погрібний // Українознавство. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 72– 77.
629. Покальчук Ю. Український націоналізм: (Міркування про генезу і майбуття) / Ю. Покальчук // Україна. – 1992. – № 19. – С. 24– 25.
630. Полянський О. Проблеми етногенезу українського народу і становлення його державності у спадщині великого вченого (М.С. Грушевського) / О. Полянський // Тернопіль. – 1992. – № 1. – С. 39– 41.
631. Понятенко П. Культура, національність та асиміляція / П. Понятенко. – Вінніпег, МАН, 1917. – 50 с.
632. Попик В.І. Етнічне походження, самоідентифікація та етнокультурна приналежність особи / В.І. Попик // Наукові праці Нац. б-ки України імені В.І. Вернадського. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 270–277.
633. Попов Н. Русское население по восточному склону Карпат. (Гуцулы, бойки, лемки) / Н.Попов. – М.: Тип. Катков и К°, 1867. – 32 с.
634. Попов Р.С. О Малороссии и малороссах. Чтение для народа / Р.С. Попов. – М.: Изд А.А. Торлецкого, 1877. – 30 с.
635. Попович М. Національна культура і культура нації / М. Попович. – К.: «Знання» України, 1991. – 56 с.
636. Потебня А.А. Язык и народность / А.А. Потебня // Потебня А. Мысль и язык. 3-е изд. – Х., 1913. – С. 187– 221.
637. Походження, становлення та розвиток українського народу / М.І. Обушний, В.Д. Баран, Т.С. Воропаєва та ін. – К.:ВПЦ «Київський університет», 2010. – 544 с.
638. Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнонаціональному вимірі / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 60– 78.

639. Природа і етнос. – К. : Наукова думка, 1994. – 208 с.
640. Пріцак О. Володимир Антонович як історіософ / О. Пріцак // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996. – С. 9–16.
641. Пріцак О. Печеніги / О. Пріцак // Український історик. – 1970. – Вип. 1–3 (25–27). – С. 95–101.
642. Пріцак О. Половці / О. Пріцак // Український історик. – 1973. – Вип. 1–2 (37–38). – С. 112–118.
643. Пріцак О. Проект вступу до історії України / О. Пріцак // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 128–133.
644. Происхождение и этническая история русского народа / Отв. ред. В.В. Бунак. – М.: Наука, 1965. – 415 с.
645. Прокоп М. Напередодні незалежної України: спостереження і висновки / М. Прокоп; Наукове товариство імені Шевченка. – Л.: [б.в.]; Нью Йорк, Париж, Сідней, Торонто: [б.в.], 1993. – 646 с.
646. Пундик Ю. Український націоналізм / Ю. Пундик. – Париж: Націоналістичне вид-во в Європі, 1966. – 96 с.
647. Пустотін В. Самосвідомість нації / В. Пустотін // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 27–29.
648. Ребет Л. Теорія нації / Л. Ребет. – [Б. м. в.], 1955. – 200 с.
649. Ребет Л. Теорія нації / Л. Ребет; ред. М. Стасюк. – Репр. вид. – Львів: Державність, 1997. – 192 с.
650. Ребет Л. Формування української нації / Л. Ребет. – Мюнхен: Сучасна Україна, 1951. – 56 с.
651. Рибчин І. Динаміка українського козацтва / Іван Рибчин. – Мюнхен: Український господарсько-технічний інститут, 1970. – 112 с.
652. Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках н.э. / Э.А. Рикман. – М.: Наука, 1975. – 336 с.
653. Римаренко Ю.І. Етнодержавознавство: теоретико-методологічні засади: Підручник / Ю.І. Римаренко [и др.]; Інститут держави і права ім.

- В.М. Корецького НАН України, Київський ун-т права. – К.: [б.в.], 2001. – 263 с.
654. Ричка В.М. Про еволюцію назви «Русь» в етнополітичній історії України / В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 58– 88.
655. Рогов А.И. О понятиях «Русь» и «Русская земля» (по памятникам письменности XI – XII в.) / А.И. Рогов // Формирование ранне-феодальных славянских народностей. – М., 1981. – 291 с.
656. Розумний Я. Помаранчева революція і спадщина Київської Русі (коментар) / Я. Розумний // Українознавство. – 2005. – Ч. 3. – С. 195– 196.
657. Розумний Я. Українська ідея та тлі цивілізацій (генеза явища) / Я. Розумний // Генеза. – 1997. – № 1. – С. 14– 43.
658. Романенчук Б. Що творить націю: збірник / Б. Романенчук // Хроніка – 2000 : Український культурологічний альманах. – Вип. 39– 40. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 760– 795.
659. Ромацов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття) / Володимир Омелянович Романцов. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 183 с.
660. Руднев Я.И. Наши народы. Малороссы / Я.И. Руднев. – Спб., 1907. – 74 с.
661. Рудницький С. До основ українського націоналізму / Степан Рудницький. – Відень; Прага, 1923. – 129 с.
662. Рыбаков Б.А. Анты и Киевская Русь / Б.А. Рыбаков // Вестник Древней Истории, 1939. – № 1. – С. 319– 337.
663. Рыбаков Б.А. Новая концепция предистории Киевской Руси (тезисы) / Б.А. Рыбаков // История СССР. – 1981. – № 1. – С. 55– 57; № 2. – С. 40– 59.
664. Санченко А. Проблема ідентичності та самозбереження української нації / А. Санченко // Українознавство. – 2012. – № 2. – С. 159– 163.
665. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – № 7/8. – С. 3– 17.

666. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991 . – № 5 . – С. 3– 16.
667. Сарбей В.Г. Формування української капіталістичної нації / В.Г. Сарбей // Радянська школа. – 1990 . – № 1. – С. 26– 29.
668. Сас П.М. Витоки українського націотворення / Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України / П.М. Сас. – К.: Інститут історії України, 2010. – 702 с.
669. Світовик Д. Відродженє України / Д. Світовик. – Торонто: «Робітничє слово», 1918. – 31 с.
670. Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект / Сергій Петрович Сегеда. – К.: В-во ім. О. Теліги, 2001. – 256 с.
671. Седов В. Восточные славяне в VI– VIII вв. / В. Седов. – М., 1982. – 327 с.
672. Седов В. Происхождение и ранняя история славян / В. Седов. – М.: Наука, 1979. – 154 с.
673. Седов В.В. Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации / В.В. Седов // Український історичний журнал. – 2001. – №3. – С. 20– 21.
674. Седов В.В. Древнерусская народность. Историко-археологическое исследования / В.В. Седов. – М.: Институт археологии РАН, 1999. – 312 с.
675. Седов В.В. Проблема происхождения и начальной истории славян / В.В. Седов // Историко-археологическое изучение Древней Руси. – Л., 1988. – 233 с.
676. Седов В.В. Славяне. Историко-археологическое исследование / В.В. Седов. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 618 с.
677. Сенько І. Ментальність русинів-українців / І. Сенько. – Ужгород, 1996. – 136 с.
678. Сергієнко Г. Етапи формування і розвитку української народності / Г. Сергієнко // Український історичний журнал. – 1985. – № 10. – С. 35– 48.
679. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – Вид. 3-є, доповнене. – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 560 с.

680. Сиволоб Ю.В. Передумови і зародження української національної ідеї / Ю.В. Сиволоб, В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1994. – № 2– 3. – С. 14– 28.
681. Симпсон Дж. Україна. Історичний та географічний атлас / Дж. Симпсон. – Аугсбург: Українська книга, 1946. – 50 с.
682. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації / Ф. Сисин // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 67–76.
683. Ситник С. Про роль процесів у трансформації етнічної самосвідомості українців другої половини ХХ ст. / С. Ситник // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 6. – С. 41– 45.
684. Скрижинська М.Ф. Скіфи, сармати й інші народи Північного Причорномор'я в зображенні Плінія Старшого / М.Ф. Скрижинська // Український історичний журнал. – 1977. – № 8. – С. 57– 67.
685. Славянские древности: Этногенез. Материальная культура Древней Руси: сб. науч. трудов / отв. ред.: В.Д. Королюк; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, АН Украинской ССР, Ин-т общественных наук. – К.: Наукова думка, 1980. – 166 с.
686. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт; пер. П. Таращук. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
687. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
688. Смолій В.А. Як і коли почала формуватися українська нація / В.А. Смолій, О.І. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1991. – 108 с.
689. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / Пер. з англ. Антон Котенко та Олександр Надтока / Тімоті Снайдер. – К.: Дух і літера, 2012. – 464 с.
690. Снежкова И.А. К проблеме изучения этнического самосознания у детей и юношества (по материалам Киевской и Закарпатской обл.) / И.А. Снежкова // Советская этнография. – 1982. – № 1. – С. 22– 33.

691. Сніжко В. Проблеми єдності етногенезу та розвитку природи в Україні / В. Сніжко // Українознавство. – К., 2002. – Ч. 1– 2. – С. 46– 53.
692. Сніжко В.В. Проблеми етногенезу та розвитку природи в українознавстві / В.В. Сніжко // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції; 18– 20 жовтня 2001 р. / Заг. ред. Кононенко П.П., наук. ред.-упорядн. Ярошинський О.Б. – К.: НДІУ, 2001. – С. 305– 309.
693. Сніжко В.В. Українознавча ідея і націоналізм / В.В. Сніжко // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2004. – Т. III. – С. 62– 71.
694. Современные этнические процессы в СССР / Под. ред. Ю. В. Бромлея; Институт этнографии имени Н.Н. Миклухо-Маклая. – 2-е изд. – М.: Наука, 1977. – 562 с.
695. Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності / Д. Сондерс // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 20– 30.
696. Старосольський В. Національний і соціальний момент в українській історії / Володимир Старосольський. – Відень: Союз Визволення України, 1915. – 16 с.
697. Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський. – Відень, 1922. – 112 с.
698. Старосольський В.Й. Теорія нації / В.Й. Старосольський; авт. передм. І. Кресіна. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т.Шевченка. – К. : Вища школа, 1998. – 153 с.
699. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М.Т. Степико; НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. – К.: Т-во «Знання», 1998. – 250 с.
700. Струкевич О.К. Українська ранньомодерна нація: історико-етнонаціологічні аспекти дослідження / О.К. Струкевич // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 3– 22.
701. Стюарт С. Деякі питання національних відносин в Україні / С. Стюарт // Український історичний журнал. – № 12. – С. 132– 134.

702. Таранець В.Г. Арії. Слов'яни. Руси: Походження назв Україна і Русь / В.Г. Таранець. – Одеса, 2004. – 295 с.
703. Телегуз А. Етнологічна концепція етнотворення українців / А. Телегуз, В. Луцкай // Українознавство. – 2012. – № 2. – С. 193– 198.
704. Терпиловський Р. До проблеми етногенезу слов'ян (за матеріалами Подніпров'я III – VI ст. н.е.) / Р. Терпиловський // Українознавство. – К., 2003. – Ч. 1– 2. – С. 194– 198.
705. Тихомиров М.Н. Значение Древней Руси в развитии русского, украинского и белорусского народов / М.Н. Тихомиров // Вопросы истории. – 1954. – № 6. – С. 19– 26.
706. Ткачук Д. Український націоналізм / Д. Ткачук. – Прага: Накладом в-ва «Пробоем». – 16 с.
707. Толочко А.П. Воображаемая народность / Алексей Петрович Толочко // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 29–34.
708. Толочко Д. Етноісторичні реконструкції походження українського народу / Д. Толочко // Українознавство. – 2012. – № 4. – С. 288– 289.
709. Толочко Д. Етноісторичні реконструкції походження українського народу: теоретико-методологічні основи / Денис Толочко // Українознавство. – 2012. – № 1. – С. 61–65.
710. Толочко Д.В. Етнічна самосвідомість українського народу на тлі закономірностей етнокультурного розвитку людських спільнот Південно-Східної Європи / Д.В. Толочко // Зб-к наук. праць ННДІУВІ. – Т. XXXI. – К., 2013. – С. 99– 114.
711. Толочко О. Києво-Руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. / О. Толочко // Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах. – К.: Наукова думка. – Т. 1. Українські проекти в російській імперії / В.Ф. Верстюк, В.М. Горобець, О. П. Толочко. – 2004. – С. 250–350.
712. Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1987. – 246 с.

713. Толочко П.П. Давньоруська народність – спільна етнічна основа російського, українського та білоруського народів / П.П. Толочко // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії (В.Й. Борисенко, В.А. Смолій, Г.А. Сергієнко та ін.). Ред. колегія: Ю.Ю. Кондуфор та ін. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 57–71.
714. Толочко П.П. До проблеми етнічної історії Київської Русі / Петро Петрович Толочко // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 14–15.
715. Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная / Петр Петрович Толочко. – СПб., 2005. – 218 с.
716. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / Петр Петрович Толочко. – К.: Наукова думка, 1987. – 248 с.
717. Толочко П.П. Київська Русь / Петро Петрович Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
718. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / Толочко Петро Петрович. – К.: Абрис, 1999. – 200 с.
719. Толочко П.П. Слово про В. П. Петрова – видатного українського археолога / Петро Петрович Толочко // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – К.; Львів, 1997. – С. 5–8.
720. Толочко П.П. Україна крізь віки: В 15 т. / НАН України; Інститут археології [В.А. Смолій ред.] / П.П. Толочко, О.П. Толочко. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 4: Київська Русь. – К.: Альтернативи, 1998. – 351 с.
721. Толочко А. Воображённая народность / А. Толочко // Ruthenica. – Т. I. – К., 2002. – С. 112–117.
722. Трофимук М. Історія Української літератури Михайла Грушевського: проблеми методології і концептуальності / М. Трофимук // Михайло Грушевський – життя і творчість (статті і оповідання). – Львів, 1994. – С. 243–245.

723. Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян / О.Н. Трубачев. Изд. 2-е, доп. – М.: Наука, 2003. – 489 с.
724. Трубецкой Н. К украинской проблеме / Н. Трубецкой // Наш современник. – 1992. – № 3. – С. 164– 173.
725. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф.К. Волкова и др. (ред.) Том 1. – Спб., 1914. – 360 с.; Том 2. – Спб.: тип. т-ва «Общественная Польза», 1916. – 707 с.
726. Украинцы / РАН, Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, НАН Украины, Ин-т полит. и этнонац. исслед., Междунар. науч. братство укр. антропологов, этнографов и демографов; отв. ред. Н.С. Полищук, А.П. Пономарев. – М.: Наука, 2000. – 535 с.
727. Украинцы: Этническая история. Антропология. Язык. Расселение. – Кн. 1. – Серия «Народы и культура». – М.: РАН, 1994. – 312 с.
728. Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура: доп. та повідомл.: кн. 1– 2 / НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, Міжнар. асоц. етнологів; відп. ред. Г. Скрипник. – К.: Видавництво Асоціації етнологів, 2000. – 591 с.
729. Україна. Процеси націотворення: [збірка] / [Юліане Бестерс-Дільгер та ін.; наук. ред. В. Маслійчук; пер. з нім.: С. Матіяш та Ю. Дуркот]; упоряд. Андреас Каппелер. – К.: К.І.С., 2011. – 416 с.
730. Українці: Історико-етнографічна монографія: У 2 кн. / За ред. А. Пономарьова – Опішне: Українське народознавство, 1999. – Кн. 1 – 527 с.; Кн. 2 – 544 с.
731. Феденко П. Марксистські і большевицькі теорії національного питання / Панас Феденко. – Мюнхен: Інститут для вивчення ССРСР, 1960. – 78 с.
732. Феденко П. Український рух у ХХ столітті / П. Феденко. – Лондон: В-во «Наше слово», 1959. – 267 с.
733. Федоренко О.А. Базисні засади геополітичної ідентичності українства / О.А. Федоренко // Збірник праць НДІУ. – К., 2005. – Т. IV. – С. 413– 420.

734. Феномен нації. Основи життєдіяльності / за ред. Б.П. Попова . – К.: «Знання», 1998. – 244 с.
735. Фігурний Ю. Основні версії походження українського етносу: фаховий українознавчий аналіз / Ю. Фігурний // Українознавство. – 2010. – № 3. – С. 213–220.
736. Фігурний Ю. Український етнос як один із важливих концентрів українознавства / Ю. Фігурний // Українознавство. – К., 2003. – Ч. 4(9). – С. 118–128.
737. Фігурний Ю. Українські етнічні, державотворчі й націєтворчі процеси в другій половині XVI ст. в українознавчому вимірі / Ю. Фігурний // Українознавство. – 2011. – № 2. – С. 178–183.
738. Фігурний Ю. Українські етнічні, державотворчі й націєтворчі процеси в другій половині XVI ст. в українознавчому вимірі / Ю. Фігурний // Українознавство. – 2011. – № 3. – С. 107–115.
739. Фігурний Ю.С. Козацькі збройні виступи 20 – 30-х рр. XVII ст. як дієвий чинник українського етнодержавонацієтворення в українознавчому вимірі: моногр. та вибр. українознав. пр. / Ю.С. Фігурний. – К.: ННДІУВІ, 2012. – 154 с.
740. Фігурний Ю.С. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі / Фігурний Ю.С.; Нац. НДІ українознав., Від. укр. етнології. – К.: ННДІУ, 2010. – 158 с.
741. Фігурний Ю.С. Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі. моногр. та вибр. українознав. пр. – 2-ге вид., доп. і доопр. / Ю.С. Фігурний. – К., 2014. – 400 с.
742. Фігурний Ю.С. Український етнос у просторі й часі: українознавчі дослідження етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів в Україні / Юрій Степанович Фігурний. – К., ННДІУ. – 2009. – 520 с.

743. Фігурний Ю.С. Українські етнічні процеси у другій половині XVIII століття / Ю.С. Фігурний // Україна у світовій історії. – 2014. – № 4 (53). – С. 50–64.
744. Фігурний Ю.С. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці XX – на початку XXI ст. / Юрій Степанович Фігурний. – К.: ННДІУ, 2011. – 142 с.
745. Фон Хаген М. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини у першій половині XX ст. / Марк фон Хаген // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 122–131.
746. Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша / І. Франко. – Львів: Из друкарні Івана Айхельбергера, 1912. – 196 с.
747. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / Зигмунд Фрейд; [пер. з нім. П. Таращука]. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. – 478 с.
748. Фрейдзон В.И. Некоторые черты формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе / В.И. Фрейдзон. – М., 1981. – 42 с.
749. Хабургаев Г.А. Этнический состав Древнерусского государства и образование трех восточнославянских народностей / Г.А. Хабургаев // Советская этнография. – 1972. – № 1. – С. 3–16.
750. Харабаш Б. Национальне самовизначення: принцип і практика (питання теорії і не-теорії) / Богдан Харабаш. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. – 53 с.
751. Хвойко В. К вопросу о славянах / В. Хвойко // Киевская старина. – 1902. – № 6. – С. 495–505.
752. Холмський І. Історія України / Іван Холмський. – Нью-Йорк: Педагогічний інститут українознавства НТШ, 1971. – 370 с.
753. Хомра О.І. Міграція на Україні: Етнодемографічний аспект / О.І. Хомра // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 33–46.

754. Цегельський Л. Русь-Україна а Московщина-Россія / Льонгін Цегельський. – Царгород: Союз визволення України, 1916. – 130 с.
755. Чижикова Л. Н. Украинцы. Материалы к серии «Народы и культуры» / Л.Н. Чижикова. – Вып. IX. – Кн. 1. – М., 1992. – 170 с.
756. Чирков О. Головні риси розвитку етнічної будови української нації від кінця ХІХ ст. до початку ХХІ ст. / О. Чирков // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри: Збірник наукових праць / Упоряд.: І. Грабовська, В. Піскун, В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. – С. 231–239.
757. Чирков О. Етнодемографічний розвиток України: Історія, сучасність, перспективи / О. Чирков, І. Винниченко // Сучасність. – 2000. – № 7. – С. 118–122.
758. Чирков О. Етнологічний складник концепції Володимира Барана про походження слов'янської етнічної спільноти й українців / Чирков Олег, Шакурова Ольга // Українознавство. – 2013. – № 3– 4. – С. 127– 136.
759. Чирков О. Загальні переписи населення Австро-Угорщини
-
нознавство.– Вип. 4. / КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – С. 44–47.
760. Чирков О. Зміни питомої ваги українців у населенні України (в сучасних її межах) від кінця ХІХ ст. до початку ХХІ ст. / О. Чирков // Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. Гол. ред. Г.А.Скрипник. – Вип. 4 (7). – К., 2004. – С. 155–160.
761. Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй / М. Чубатий // Записки НТШ. – Т. 178. – Нью-Йорк; Париж, 1964. – С. 126– 131.
762. Чубатий М. Княжа Русь-України та виникнення трьох східнослов'янських націй / Микола Чубатий. – Нью Йорк, Париж: ООЧСУ, 1964. – 159 с.

763. Шакурова О. Модерні концепції етногенезу українців / О. Шакурова // Українознавство. – 2011. – № 2. – С. 192– 195.
764. Шаповал М. Шлях визволення Суспільно-політичні нариси / М. Шаповал. – Прага; Берлін: В-во «Нова Україна». – 70 с.
765. Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський / Ю.І. Шаповал, І.В. Верба. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.
766. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): стан і статус / Ю. Шевельов ; авт. вступ.сл. Л. Масенко. – Чернівці: Рута, 1998. – 207 с.
767. Шевцов В. Ю. Етнічний екскурс в історію України: погляд з минулого в майбутнє. – Д.: Арт-прес, 1998. – Ч. 1. – 116 с.
768. Шелест П. Україно наша Радянська / П. Шелест – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – 279 с.
769. Шилз Е. Общество и общества: макросоциологический поход // Американская социология: Перспективы, проблемы, методы / сокр. пер. с англ. В. Воронин, Е. Зиньковский; ред. и вступ. ст. Г.В. Осипов. – М.: Прогресс, 1972. – С. 311– 359.
770. Шилов Ю.О. Джерела витоків української етнокультури ХІХ тис. до н. е. – ІІ тис. н. е. / Юрій Олексійович Шилов. – К.: Аратта, 2002. – 272 с.
771. Шкляр Л. Українці: етногенез, етнос, етнімія / Л. Шкляр // Генеза. – 1994. – № 2. – С. 127– 133.
772. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р. Шпорлюк; пер. з англ, передм., упоряд. Г. Касьянов. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
773. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи / С. Щеголев. – К.: Тип. Т-ва Кушнерев и К., 1914. – 160 с.
774. Щербак Н. Асиміляційна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ ст.) / Н. Щербак // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 10. – С. 55– 57.

775. Щербаківський В. Головні різниці між українською та московською мовами / В. Щербаківський // *Визвольний шлях*. – 1952. – № 6. – С. 29–34.
776. Щербаківський В. Формация українського народу / В. Щербаківський. – Подєбради, 1927. – 46 с.
777. Щербаківський В. Формация української нації / В. Щербаківський. – Прага, 1941. – 94 с.
778. Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры / Под ред. Ю. В. Бромлея, К. В. Чистова. – М., 1987. – 557 с.
779. Этнос и его подразделения / Отв. ред. Р.Г. Кузеев, В.А. Тишков. – М., 1992. – Ч. 1. – 182 с.; Ч. 2. – 170 с.
780. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме / Карл Густав Юнг; з нім. пер. Катерина Котюк; наук. ред. укр. вид. Олег Фешовець. – Львів: Астролябія, 2013. – 587 с.
781. Юрій М.Т. Етногенез та менталітет українського народу / М.Т. Юрій. – К.: Таксон, 1997. – 236 с.
782. Юсова Н.М. «Давньоруська народність»: неоднозначність термінологічного трактування / Наталя Миколаївна Юсова // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. ред. М. Крикун, заст. відп. ред. О. Серєда. Львів, 2006–2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. Вип. 15 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 62–72.
783. Юсова Н.М. «Давньоруська народність»: один із перших поглядів на проблему / Наталя Миколаївна Юсова // *Матеріали V конгресу Міжнар. асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. Част. I*. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 30–37.
784. Юсова Н.М. Ідейна та термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» / Наталя Миколаївна Юсова // *Український історичний журнал*. – 2006. – № 4. – С. 101–129.
785. Юсова Н.М. Коллективный поиск этногенеза: подготовительные заседания к междисциплинарной дискуссии по методологии этногенетических

- исследований «в свете Сталинского учения об языке и нации» / Наталя Миколаївна Юсова // Проблемы славяноведения. Сб. науч.ст. и мат-лов. – Брянск: ООО «Ладомир», 2008. – Вып. 10. – С. 179–189.
786. Юсова Н.М. Концепт давньоруської народності: умови актуалізації в Україні / Наталя Миколаївна Юсова // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2006. – С. 352–380.
787. Яворський М. Нарис історії України. Частина перша / Матвій Яворський. – Аделаїда: Друкарня М. Цюрака, 1986. – 190 с.
788. Як жив український народ (коротка історія України) / Б. а. – Вінніпег: Бібліотека «Канадійського фермера», 1917. – 32 с.
789. Янів В. Психологічні основи окциденталізму / Володимир Янів. – Мюнхен: Український вільний університет, 1996. – 205 с.
790. Яременко С.А. Етномовний аспект у поглядах О. Потебні і В. Вернадського / С.А. Яременко // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2005. – Т. VII. – С. 167– 171.
791. Яремчук В. Процес модернізації української нації у складі Австро-Угорщини у ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Яремчук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. Серія «Політологія і етнологія». – 2004. – Вип. 26. – С. 105– 125.
792. Ярошинський О.Б. Формування національної свідомості українців у середині ХVІІ ст. / О.Б. Ярошинський // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали Х щорічної Міжнародної науково-практичної конференції; 18– 20 жовтня 2001 р. / Заг. ред. Кононенко П.П., наук. ред.-упорядн. Ярошинський О.Б. – К.: НДІУ, 2001. – С. 65– 67.
793. Anderson B. Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (2nd ed.) / Benedict. – London; New York: Verso, 1991. – 224 p.

794. Andriewsky O. The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–1912: Unpublished dissertation / Andriewsky O. – Ann Arbor, 1991. – 485 p.
795. Armstrong J. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consiteisness / J. Armstrong // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. By P.J. Potichnyi, M. Raeff, J. Pelenski, G.N. Zekulin. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 1992. – P. 125– 140.
796. Armstrong J.A. Ukrainian nationalism / J. A. Armstrong. – 2-ed. – New York: [б.в.]; London : Columbia Univ. press, 1963. – 361 p.
797. Boshyk G. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. – Ph.D. Diss.: University of Oxford, 1981. – 972 p.
798. Carlton J.H. The Historical Evolution of the Modern Nationalism / Carlton Joseph Huntley. – New York: Macmillan, 1948. – 327 p.
799. Carpatica – Карпатика. Випуск 6. Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат кінця XVIII – XX ст. / Ред.: Е.А. Балагурі; Ужгород. держ. ун-т, НДІ карпатознавства. – Ужгород, 1999. – 214 с.
800. Connor W. A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a ... // Hutchinson J. and Smith A. (eds.) Nationalism. – Oxford; New York, 1994. – P. 300– 310.
801. Deutsch, Karl W. Nationalism and its alternatives / K.W.Deutsch. - N.Y.: AA Knopf, 1969. – 200 p.
802. Gellner E. Nationalism / E. Gellner. – London: Phoenix, 1998. – 114 p.
803. Gellner E. Nations and Nationalism / E. Gellner. – Oxford: Basil Blackwell, 1983. – 150 p.
804. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century / J.-P. Himka. – Edmonton: CIUS, 1988. – 343 p.
805. Hobsbawm E.J. Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality (2nd ed.). / E.J. Hobsbawm – Cambridge; New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1992. – 206 p.

806. Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. – Cambridge; London; New York; Toronto: Cambridge University Press, 1985. – 229 p.
807. Kohn H. *The Idea of Nationalism. Study of its Origins and Background*. – New York: Macmillan Company, 1944. – 735 p.
808. Kozik J. *The Ukrainian national movement in Galicia: 1815-1849* / J. Kozik ; transl. from the Polish A. Gorski, L.D. Orton; ed. L.D. Orton. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies : University of Alberta, 1986. – 498 p.
809. Motyl A. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919-1929*. (East European Monograph Series, No. LXV.) – New York: Columbia University Press, 1980. – 212 p.
810. Nahayewsky I. *History of Ukraine* / Isidore Nahayewsky. – Philadelphia: America, 1962. – 295 p.
811. Plokhy S. *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus* / S. Plokhy. – Cambr. etc.: Cambridge UP, 2006. – 379 p.
812. Smith A. *Theories of Nationalism*. – New York: Holms & Meyer, 1971. – 344 p.
813. Struve K. *Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert* / K. Struve. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005. – 485 p.
814. Wendland A.-V. *Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848–1915* / A.-V. Wendland. – Wien: Verl. d. Österreich. Akad. d. Wiss., 2001. – 644 s.

IV. Дисертації та автореферати дисертацій

815. Андреев Д.В. *Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII-XVIII століть): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12* / Дмитро Володимирович Андреев; Національна академія внутрішніх справ України МВС України. – К., 2003. – 20 с.

816. Антоненко М. І. Заселення Донбасу: соціально-економічні та етнонаціональні аспекти (середина XIX – початок XX ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук. – Д., 1994. – 22 с.
817. Голубовська І. О. Етноспецифічні константи мовної свідомості: автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.15 / Ірина Олександрівна Голубовська; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 38 с.
818. Гончарова Н. І. Становлення самосвідомості українського народу в умовах повсякденного буття (сутність і генеза): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Гончарова Наталя Іванівна; Південноукраїнський педагогічний ун-т ім. К.Д. Ушинського. – О., 1996. – 18 с.
819. Григорук Н.А. Наукова та громадська діяльність Миколи Чубатого (1889– 1975 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Григорук Наталія Анатоліївна; Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т., 2005. – 204 арк.
820. Гулай В.В. Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40-х – 50-ті роки XX ст.) / Василь Васильович Гулай: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун- т ім. І.Франка. – Л., 2002. – 16 с.
821. Деревінський В.Ф. Діяльність Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії в 1940– 1953 роки: автореф. дис... на здобуття канд. істор. наук: 20.02.22 / Василь Федорович Деревінський / Національна академія оборони України. – К., 2003. – 19 с.
822. Зан М.П. Етнічні процеси на Закарпатті (1989– 2001 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.05 / Зан Михайло Петрович; НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського. – К.: 2003. – 20 с.
823. Івангородський К.В. Етносоціальні процеси в південних староствах Київського воєводства (друга половина XVI – перша половина XVII ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Костянтин Васильович

- Івангородський; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 20 с.
824. Конча С.В. Проблема походження індоєвропейців (аналіз концепцій): автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12 / Конча Сергій Вікторович; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 19 с.
825. Левченко Л.О. Тенденції розвитку масової політичної свідомості в сучасній Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Леся Олександрівна Левченко; НАН України, Ін-т політ. та етнонац. дослідж. – К., 2002. – 16 с.
826. Момрик А.П. Формування концепцій етногенезу українського народу (історіографія проблеми) [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Момрик Анатолій Петрович; НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. – К., 2005. – 224 арк.
827. Надтока О.М. Ставлення російської революційної та ліберальної інтелігенції до українського питання: сприяння національному відродженню України (кінець XVIII – початок XX століття): автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12 / Надтока Олександр Михайлович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 18 с.
828. Обушний М.І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Микола Іванович Обушний; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 1999. – 34 с.
829. Онищенко І.Г. Етнополітологічна парадигма українського націогенезу: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Ірина Григорівна Онищенко; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 1998. – 36 с.
830. Панасюк Л.В. Етнонаціональні процеси в Україні в 90-х рр. XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.В. Панасюк; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 19 с.

831. Полякова Л.І. Етносоціальні процеси на Півдні України у 60 – 80-х рр. ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Лариса Іванівна Полякова; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
832. Сухобоков О.В. Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I-початку II тис.н.е.: Автореф. дис...д-ра іст.наук: 07.00.06 / Олег Васильович Сухобоков. – К., 1993. – 41 с.
833. Тельвак В. В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця ХІХ – 30-х років ХХ століття: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Тельвак Віталій Васильович. – К., 2008. – 521 арк.
834. Хорошилов О.Ю. Формування української політичної нації: передумови та перспективи: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Олег Юрійович Хорошилов; Одеська національна юридична академія. – О., 2003. – 17 с.
835. Шакурова О.В. Походження українського народу в історіографічному дискурсі кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Шакурова Ольга Владиславівна; Держ. ВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2016. – 218 с.
836. Юсова Н.М. Генеза концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР: 1930-і – перша половина 1940-х рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Юсова Наталія Миколаївна; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2004. – 21 с.